

82.3/573)
M 34

З.МАШАРИПОВА

ЎЗБЕК ЁЗМА АДАБИЁТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

FF0000012385

“IQTISOD-MOLIYA”

89.3/5/3)
M 34

1

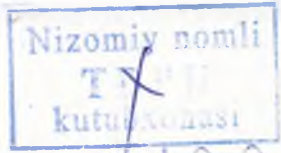
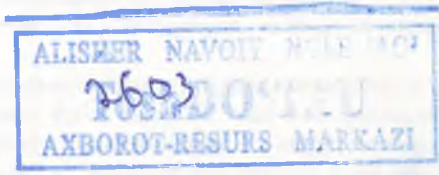
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

З. МАШАРИПОВА

ЎЗБЕК ЁЗМА АДАБИЁТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
олий ўқув юртлари 5141100 – «Ўзбек тили ва адабиёти» бакалавриат
таълим йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2008

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор Ь.Саримсоқов
филология фанлари номзоди, доцент Қ.Қахрамонов

Машарипова З..

Ўзбек ёзма адабиётида фольклор аънаналари. Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма / З. Машарипова; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2008. – 124 б.

Мумтоз адабиётнинг асрлар оша давом этиб келаётган аънаналаридан бири шоир ва адибларнинг халқ маънавий бойлиги – фольклордан ижодий фойдаланишидир. Ушбу ўқув қўлланма ёзма адабиёт ва фольклор муносабатларини ёритишга бағишланган бўлиб, унда ўзбек классик адабиёти тараққиётида фольклор асарлари, уларнинг мавзу ва ғоявий мотивлари, сюжет ва образлари, адабий услуб ва тил бойлиги асосий манба сифатида хизмат қилганлиги масалалари таҳлил қилинган.

Мазкур ўқув қўлланма Олий ўқув юртларининг Ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаларига мўлжалланган.

© «IQTISOD-MOLIYA», 2008

© З.Машарипова, 2008

Robiya

МУҚАДДИМА

Бугунги кунда халқнинг кўп асрлик бадиий-ижодий салоҳияти натижасида яратилган маънавий бойликларини янада чуқурроқ ўрганиш, унинг асл намуналарини оммалаштириш, миллий кадриятларни тиклашга бўлган эҳтиёж кучайди.

Бунинг боиси шундаки, минг йиллар мобайнида шаклланган кадриятлар, маданий-маънавий бойликлар ҳамisha жамият тараққиётига, инсоннинг ғоявий-рухий покланишига хизмат қилиб келган.

Халқ турмуши, ҳаёт тарзи, рухий дунёсининг кўзгуси ҳисобланган фольклор асарлари ҳам йиллар бўйи тўпланган иждоий тажрибалардан иборат бўлган қимматли аждодлар ўғити – бадиий-эстетик кадриятлардан биридир. Халқ оғзаки ижоди бадиий фикр такомиленинг бошланғич нуқтаси, тафаккур бешигидир. Афсона ва эртақлар, қисса ва ривоятлар, нақллар ва дostonлар, кўшиқ ва мақолларнинг инсон ҳаётида тутган беқиёс аҳамияти аввало уларнинг ижтимоий-маиший, эмоционал-эстетик вазифалари, фалсафий-ахлоқий моҳияти билан белгиланади.

Ўзбек классик адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг кўп асрлик бой хазинасидир. Шунинг учун ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди – битмас-туганмас манбаа бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб, унинг бутун тараққиёт босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти бунинг ёрқин далилидир. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёт намояндаларини халқнинг дили ва тили, ҳаёт тарзи ва курашлари, дунёкараши ва урф-одатлари, ташвиши ва орзу-истаклари билан яқиндан таништирди, бадиий иждоқорлик кўникмаларини туғдирди, ғоя ва образларнинг поёнсиз оламига олиб кирди. Ёзувчи ва шоирлар фольклорнинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, ҳаётни тасвирлаш усул ва услубларидан иждоий фойдаландилар ва асарларининг халқчил бўлишига эришдилар.

Ўзбек ёзма адабиётида фольклор анъаналари деб номланган ушбу ўқув қўлланмаси Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда ўзбек мумтоз адабиётимизнинг ҳар бир даврига мансуб булган адиб ва шоирлар фаолиятига халқ оғзаки иждоининг таъсири, ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро алоқадорлиги билан боғлиқ назарий масалалар хусусида фикр юритилган.

ЎЗМА АДАБИЁТ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Р е ж а:

1. *Халқ оғзаки ижоди - ёзма адабиёт учун бой маънавий-бадний манба сифатида.*

2. *Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати масаласининг ўрганилиши.*

3. *«Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» монографиясининг аҳамияти.*

Халқ яратган асарлар, унинг ўлмас қахрамонлари, бадий ижодкорлик тажрибаси ёзма адабиётнинг вужудга келиши ва тараққийси учун замин, бой маънавий-бадний манбаа, маҳорат мактаби бўлди. Шу маънода халқ ижодидан баҳраманд бўлмаган, унинг маънавий бойлигидан озикланмаган биронта сўз санъаткорини тасаввур этиб бўлмайди.

Шоир ва адилларнинг фольклор асарларидан ижодий фойдаланиши ёзма адабиётнинг тараққиётига, шу билан бирга, халқ асарларининг сақланиб қолиши ва янгича умр кўришига хизмат қилади.

Сўз санъатининг – фольклор ва ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққиётига хос умумий қонуниятлар ва типологик ходисалар билан бирга, ҳар бир халқ фольклори ва ёзма адабиётининг шаклланиши ҳамда такомилли ўзига хос замин, шароит, хусусият ва ички қонуниятларга ҳам эгадир.

Ўзбек халқи бой ва қадимий оғзаки ҳамда ёзма адабиётга эга. У жаҳон маданияти хазинасига «Алпомиш», «Гўрўғли» каби эпосларни, ажойиб эртак ва қиссаларни ҳамда «Хазойинул маоний», «Хамса», «Бобурнома» каби буюк обидаларни қўшди.

Ўзбек классик адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг қўп асрлик бой хазинасидир. Шунинг учун ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди – битмас-туганмас манбаа бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб, унинг бутун тараққиёт босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти бунинг ёрқин далилидир. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёт намояндаларини халқнинг дили ва тили, ҳаёт тарзи ва курашлари, дунёкараши ва урф-одатлари, ташвиши ва орзу-истаклари билан яқиндан таништирди, бадий ижодкорлик кўникмаларини туғдирди, ғоя ва образларнинг поёнсиз оламига олиб кирди. Ёзувчи ва шоирлар фольклорнинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, ҳаётни тасвирлаш усул ва услубларидан ижодий фойдаландилар ва асарларининг халқчил бўлишига эришдилар. Юсуф Хос Ҳожибдан Носириддин Рабғузйигача, Хоразмийдан Лутфийгача, Алишер Навойдан Фурқат ва Муқимийларгача бўлган барча сўз санъаткорлари ижоди бунинг ёрқин намунасидир.

Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати масалаларини ўрганиш, муайян шоир фаолиятида халқ оғзаки ижодининг ижобий таъсирини тадқиқ этиш - ўша давр адабий жараёнининг, маълум бир санъаткорга тааллуқли маҳорат сирларини тасаввур қилиш имконини беради. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётимизнинг ҳар бир даврига мансуб шоирлар фаолиятини халқ оғзаки ижодининг таъсири, ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро алоқадорлиги

билан боғлаган ҳолда ўрганиш адабиётшуносликнинг назарий масалаларини хал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи ўзининг бой оғзаки ижодига эга. Инсон ва табиат сир-асрорлари билан боғлиқ ҳодисотларни ўзида акс эттирган қадимий мифология, ахлоқ-одоб ва инсонпарварликни мадх этувчи афсона ва ривоятлар, Шарқ донолигини ифодаловчи хикоятлар, хаёлот кенглиги, тафаккур салоҳиятини кўрсатувчи эртақ ва дostonлар инсоннинг ички кечинмаларини, турмуш тарзини ўзида ифодалаган хилма-хил қўшиқлар, сўзамолликни аён этувчи иборалар, турмуш тажрибасини, халқ донолигини ўзида мужассам этган мақол ва маталлар, топишмоқ, аския ва латифалар – буларнинг ҳаммаси ўзбек халқининг ота-боболари, ўтмиши, маданияти, оғзаки ижодининг юксаклиги, бой маънавий хазинага эга эканлигини ёрқин кўрсатиб турибди. Бу маданият илдизлари Ўрта Осиё халқларининг барчасига муштарак бўлган қадимги ёдгорликларга бориб тақалади.

Ўзбек халқи учун муштарак ҳисобланган фольклор асарлари намуналари оғиздан-оғизга ўтиб кейинги авлодларгача етиб келган бўлса, айримлари турли тарих китоблари, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари, Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асари ва бошқа манбалар орқали бизгача етиб келган. Мана шу бой оғзаки ижод намуналари ёзма адабиётнинг юзага келиши, шаклланиши ва тараққий этишида муҳим замин бўлди. Шу билан бирга, фольклор ҳам ёзма адабиётнинг таъсири ўлароқ, янгича характер, абдий умр топади. Демак, сўз санъатининг икки тури – оғзаки ва ёзма шакллари ўзаро таъсир асосида янада тараққий этиб боради. Фольклор бу ёзма адабиёт орасидаги муносабат анча мураккаб ва кўп қирралидир. Бу ҳақда профессор Б.Саримсоқов шундай ёзади: «Маълумки, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати ўз ичига ижодкор асаридаги оддий фольклоризмдан тортиб ижодий метод муносабати, халқчилик, миллийлик, ижодкорнинг фольклордан ижодий фойдаланиш йўллари ва усуллари, у ёки бу санъаткор маҳоратининг йўналиши ва унда фольклор анъаналарининг таъсири каби масалалари билан биргаликда бадиий шакл соҳасидаги ўзаро таъсир масалаларигача қамраб олади»¹.

Хуллас, ёзма адабиётнинг тараққий этишини таъминлаган муҳим омиллардан бири фольклордир. Буни Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Рабғузий, Атоий, Дурбек, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Навоий, Огаҳий каби шоирлар асарлари мисолида кўриш мумкин. Юқорида номлари зикр этилган шоирларимиздан кўпчилиги ижоди учун халқона соддалик, баъзи ғазалларини халқ қўшиқлари руҳида ёзганликлари характерлидир. Адабиётшунос Э.Рустамов буни Атоий ижоди мисолида алоҳида таъкидлаб: «Атоий туркий вазндан кенг фойдаланган. Унинг бизгача етиб келган 260 ғазалидан 109 таси фақат туркий вазда ёзилган»² деб маълумот беради.

Туркий халқлар ижодининг, халқ қўшиқларининг вазни рамал жанрининг тараққийси, Яссавий «Хикматлар»и, Атоий, Лутфий, Гадоий,

¹ Саримсоқов Б. Фольклор ва ўзбек адабиёти муносабатларига доир изланишлар //Ўзбек тили ва адабиёти. 1975, 5-сон, 35-37-бетлар

² Рустамов Э. Узбекская поэзия в I - пол-на XV века, стр.-135

Хусайн Байқаро ғазалларининг халқ кўшиқлари услубиди яратилишининга асос бўлди.

Фольклор асарларида гўзаллик ва мардлик, куч-қувват, севги ва садоқат, донолик ва қахрамонлик, мўъжизакорлик ва абадий тириклик, ёвузлик ва зулм каби сифатларни ўзига сингдирган ранг-баранг образлар силсиласи намоён бўлади. Бу образларнинг ҳар бири ўндаги стакчи белгилари асосида ёзма адабиётда маълум бир мақсадда фаоллият кўрсатади.

Мумтоз шеърятни мутолаа қилар эканмиз, пари, Хизр, ой, куёш, Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун, Хусрав, Ҳотам, Нух, Юсуф, Яъқуб, Довуд, Сулаймон, Мусо, Исо Масих каби мифологик, анъанавий, диний образларга кенг ўрин берилганининг гувоҳи бўламиз. Бу образларга иншора қилиш асосида мумтоз шоирлар лирик қахрамон, машуқа ва ошпаққа хос маълум кайфият, хусусият, руҳият ва ҳолатни тасвирлайдилар.

Фольклорга хос турли бадий воситалар – туш кўрини, тушида бир-бирини севиб қолиш, бир кўриб хушидан кетиш, ёш гўдак ва хайвонларнинг тилга кириши, яккама-якка олишувлар, муболағали тасвир каби хусусиятлар ёзма адабиётда ҳам қўлланилади.

Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати масаласининг қўлами ғоят кенгдир. Унинг асосий масалалари сифатида миллий адабиётнинг шаклланишида фольклорнинг роли, адабиёт ва фольклорнинг бадий-тасвирий усуллари, адабиёт ва фольклор жанрларининг ўзаро алоқалари, адабиёт ва фольклордаги шеър тузилиши, санъаткорнинг фольклорга муносабати, адабий асарларнинг фольклор вариантлари, адабиётнинг фольклорга таъсири каби хилма-хил йўналишларни кўрсатиш мумкин.

Қўйилган масалалардан баъзилари адабиётшуносликда бир қадар ўранилган. Масалан, Э.Рустамовнинг «XV асрнинг биринчи ярмида ўзбек шеъриятида фольклор элементлари»³ номли мақоласи бу борадаги дастлабки яхши ишлардан биридир. Ўзбек классик адабиётидан олий ўқув юртлири учун яратилган дарсликларда⁴ эса ёзма адабиёт ва фольклор масаласи сўз санъати таракқиёт этаплари билан боғлиқ ҳолда маълум системага солиб умумлаштириб баён қилинган.

Профессор Н.М.Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти»⁵ деб номланган монографияси мазкур масалани ўрганиш соҳасидаги энг салмоқли тадқиқотлардан бири бўлди. Бу асар гарчи «Навоий ва фольклор» деган конкрет мавзуга бағишланган бўлса-да, у ёзма адабиёт ва фольклорнинг ўзаро алоқалари қонуниятларига доир жуда кўп қимматли хулосалар ҳамда умумлашмаларга бойдир.

Монографияда Навоийнинг фольклорга муносабати, бунинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий-эстетик сабаблари очилади, улуғ шоир ижодида фольклор анъаналари, шу билан бир қаторда Навоий шахси ҳамда ижодиётининг

³ Рустамов Э. Народные элементы в узбекской поэзии первой половины XV века. «Звезда Востока». №4, 1957.

⁴ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, «Ўқитувчи», Т., 1963.

Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб, «Ўқитувчи», Т., 1964.

Каримов Ф. Ўзбек адабиёти тарихи, 3-китоб, «Ўқитувчи», Т., 1966.

⁵ Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.

фольклор тараққийетиға таъсири кенг кўламда ёритилган. Хусусан, улуг шоирнинг халқ дostonчилиги тараққийетиға таъсири, халқ китобларининг шаклланиши ва ривожланишидаги аҳамияти Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари, Умар Боқийнинг «Фарход ва Ширин» ҳамда «Китоби Мажнун ва Лайли» номли асарларининг киёсий таҳлили мисолида ёркин очиб берилган.

Адабиётшунос О.Носиров ва О.Собировларнинг «Халқ ижоди хазинаси»⁶ номли китоблари ҳам ёзма адабиёт ва фольклор масалаларини ўрганишга қаратилган. Мазкур китобда адабиёт жанрлари ва халқ оғзаки ижоди, аруз ва халқ оғзаки ижоди, фольклор ва адиб каби адабиётшуносликнинг муҳим масалалари таҳлил қилинган.

Алишер Навоий ва фольклор масаласи ҳақида гап кетар экан, бу ўринда, албатта, адабиётшунос М.Ҳакимовнинг «Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди» номли асарини алоҳида таъкидлаш зарур⁷. Китобда Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодига илмий-назарий қарашлари, Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлган ғазалга халқ ижодининг таъсири ҳамда Навоий лирикасида халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларининг ўрни ва аҳамияти каби масалалар кенг ва атрофлича ўрганилган.

Адабиётшунос Б.Тўхлиевнинг «Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари»⁸ номли монографиясида ҳам ёзма адабиётда фольклор аъналарига доир кузатишлар мавжуд. Мазкур рисолада Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари, қадимий халқ аъналарига муносабати масалалари хусусида фикр юритилган.

Хуллас, халқ бадий ижодининг ажойиб ёдгорликлари бутун-бутун авлодларнинг онги ва тафаккурини ўстиришда, эстетик завқи ва маънавий оламини бойитишда бекиёс аҳамият касб этган. Шоир ва адиблар учун эса туганмас илҳом чашмаси бўлиб хизмат қилган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Ўзбек классик адабиёти қандай аъналар заминида шаклланди?
2. Фольклор аъналари кўпроқ қайси ижодкорлар асарларида устиворлик қилган?
3. Маълум бир ижодкор асаридаги фольклор аъналарини ўрганишнинг қандай аҳамияти бор?
4. Ёзма адабиёт ва фольклор муносабати қандай масалаларни ўз ичига камраб олади?
5. Халқ ижодидан ёзма адабиётга ўтган аънавий образлар ҳақида гапиринг.
6. Мумтоз шоир ва адиблар бу образлардан қандай мақсадда фойдаланганлар?
7. Фольклорга хос бадий воситалар ҳақида тушунча беринг.

⁶ Носиров О., Собиров О. Халқ ижоди хазинаси, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1986

⁷ Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. «Фан», Т., 1979.

⁸ Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари. «Ўзбекистон», Т., 1991.

8. Ёзма адабиёт ва фольклор муносабатини ўрганишга доир қандай илмий асарлар яратилган?

9. Ёзма адабиёт ва фольклор муносабатини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида гапиринг.

Адабиётлар

1. Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

2. В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., «Ўқитувчи», 1968.

3. М.Ҳакимов. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. Т., «Фан», 1979.

4. В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. Узбекский народный героический эпос. Гос. изд. худ. лит. М., 1947.

5. О.Носиров, О.Собиров. Халқ ижоди ҳазинаси. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ДОСТОНИДА ФОЛЬКЛОР АНЪНАЛАРИ

Р е ж а:

1. Достон қаҳрамонларининг номланишида тотемистик қарашлар таъсири ва фольклор анъналари.

2. «Қутадғу билиг»да рамзий-ишоравий жумбоқли ҳолатлар тасвири ва унинг топшимоқли эртақлар билан уйғунлиги.

3. «Қутадғу билиг» ва халқ оғзаки ижодидида «туш» мотивининг ифодаланиши.

4. «Қутадғу билиг» ва халқ мақоллари.

Ўн биринчи аср адабиёти ва адабий тилининг қимматли ёдгорлиги, замонасининг илғор қарашларини ўзида мужассамлаштирган «Қутадғу билиг» достони туркий тилда яратилган дастлабки йирик ёзма адабиёт намунасидир.

Панднома характерида яратилган бу достонда шоир халқ оғзаки ижодининг бой тажриба ва анъаналаридан маҳорат билан фойдаланган. Достоннинг мазмуни ҳам, унинг тили ва бадий хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. Шоирнинг адолатли ҳукмдор бошчилик қилган фаровон ўлка ҳақидаги фикр-қарашларида ва бу қарашларнинг ёркин ифодаси сифатида яратилган Кунтуғди, Ойтўлди каби тимсолларда эртақ ва достонларда талқин этилган адолатпеша подшоҳлар, донишманд вазирлар образининг маълум даражада таъсири борлиги сезилади:

Кунтуғди деган одил подшо бўлиб, унинг шон-шавкати ва шуҳрати яқин ва узок ўлкаларга ёйилган экан. Ойтўлди деган оқин бир киши унинг хизматида кириш истаги билан пойтахтга келибди. У мусофирчиликнинг азоб-укубатларини чекибди ҳамда ёр-дўст, таниш-билиш орттирибди.

Ойтўлди Кўсамиш деган дўстига мусофир бўлиб Кунтуғди пойтахтига келишининг сабабларини сўзлаб берибди. Кўсамиш унга мадад бериб, Кунтуғдининг Хос Ҳожиби билан таништирибди. Ойтўлди Кунтуғдининг саройига бориб, унинг суҳбатида бўлибди. Ойтўлдини ёқтирган Кунтуғди уни саройга хизматга олибди. Ойтўлдининг мартабаси кундан кунга зиёд бўлиб, охири у вазир қилиб тайинланибди. У саройда узок вақт хизмат қилиб, ақл-идроки ва тадбиркорлиги билан Кунтуғдини мамнун қилибди...

Достон қахрамонларининг номланишида ҳам халқ ижоди анъаналари таъсири сезилади. Туркий халқларда «Кун» ва «Ой» сўзлари билан бирга ишлатиладиган номлар кенг тарқалган бўлиб, улар кўпгина достон ва эртақлардан ўрин олган. Жумладан, ўзбек халқ достонларидан «Ойсулув»даги Ойсулув ва унинг ўғли Кунботир, «Кунтуғмиш» достонининг бош қахрамони Кунтуғмиш, «Юсуф ва Аҳмад» достонидаги беклар Кунхон ва Ойхон, «Ойгул билан Бахтиёр» эртагидаги Ойгул, «Алпомиш»даги Барчиной, «Манас»даги Ойчурек, Ойканиш, Тўлғаной образлари ва бошқалар бунинг ёрқин мисолидир.

С.П.Толстовнинг фикрига кўра, «Кун» ва «Ой» билан боғлиқ номларнинг тарихий илдизлари тотемларга бориб такалади. Кун атамасининг иккинчи бир номи қуёш эканини назарда тутсак, қадимги мифларда қуёш эзгулик, фаровонлик бахш этувчи маъбуд сифатида талкин қилинганлигини кўрамыз. («Авесто»даги қуёш маъбуди - Митра).

Қадим аждодларимиз массагетларда само ёритгичлари, хусусан, қуёш (кун) мукаддаслаштирилганини асослайдиган далил Геродотнинг Тўмарис ҳақидаги хикоясида учрайди. Муаррихнинг қайд қилишича, Тўмарис ўглини соғ-саломат қайтариб юборишни Кирдан талаб қилар экан, мабодо унинг бу талаби бажарилмагудек бўлса, золим конхўрнинг додини беражагини айтиб, массагетлар маъбуди Қуёш номи билан қасам ичади.

Фольклоршунос М.Муродов томонидан ёзиб олинган «Кун билан Ой», «Кунни қаргаб бўлмайди», «Кунўғил билан Ойпари» сингари ўзбек халқ эртақларида ҳам кун яъни қуёш яратганнинг мислсиз мўъжизаси эканлиги, барча жонзотлар қуёшнинг беиннат саховатидан баҳраманд бўлиши, лекин баъзи ношукур кимсалар улохий неъмат – куннинг қадрига етмасликлари ҳақидаги фикр-қарашлар ўз аксини топган.

Эртақда тасвирланишича, кунлардан бир кун кўй боқиб юрган Қоровой Кун бобони сўкиб юборибди: «Ҳар кунни яраклаб чиқавереди, бир кун чикмаса-ку дам олардим», - деб қойибди. Шундан кейин Кунбобонинг жажли чиқиб бирам қизиб берибдики, Қоровойнинг юзларидан шарра-шарра тер қуйилибди, қуёш жажли чиқиб қаттиқ қиздирганидан ҳамма нарса жижганак бўлиб ёнибди. Эртақ сўнгида қахрамонлардан бири Кун бобонинг ёнига яқинлашиб шундай дебди: - Эй, Кун бобо, дунёнинг ёруғи, қоронғу зулматнинг душмани! Сизга бир илтижо билан келдим. Бизга ҳадеб қаҳрингизни сочаверманг-да, ўзингиз кўрдингиз-ку, қаҳрингизга дучор бўлган дов-дарахтлар қовжираб, ўт-ўланлар сўлиб, одамзоту мол-қўйлар қирилиб кетди. Раҳмингиз келсин!

Кун бобо унга нигоҳ ташлаб: - Кимсан, қаерликсан? – деб сўрабди. Шунда у киши ўзини танитиб, қаердан нима мақсадда, жафо тортиб келганини бирма-бир айтиб берибди. Шунда Кун бобо унга қараб мийиғида қулиб:

- Ораларингда мени қарғовчи ношукурлар бор, ўшаларнинг қасофати урди сизларни. Айт-чи, нуримни бериб дов-дарахтлару тилларни ундирдим, хоҳ одамзот, хоҳ жонзотга ҳаёт ато қилганим учун мени қарғаш керакми? Бориб, ўша ношукурлик қилиб, мени қойганларни жазола» дебди.

Бу эртақ бевосита қуёш культуни изохловчи мифлар исосида яратилган. Чунки халқимиз орасида қуёшни сўқмаслик, қуёш чиқадиган тарафга қараб бўшанмаслик, қуёшга тупурмаслик каби олатлар бор.

Қадимги мифларда қуёш эзгулик, фаровонлик бахш этувчи маъбуд сифатида тасаввур қилинган. Улар қуёшни ёруғлик, Ўз ва қундузнинг рамзи, эзгуликнинг ифодаси сифатида тасаввур қилганлар. Мана шу тасаввурлар натижаси ўларок халқ оғзаки ижодида Кун ва Ой номи билан боғлиқ бўлган образлар юзага келган.

Демак, Юсуф Хос Ҳожибнинг адолат тимсоли сифатида талқин қилинган элик - ҳукмдорга Кунтуғди номини бериши ҳам тасодифий эмас. Чунки кун - қуёш ҳаммани бир хил ёритади, ҳаммани бирдек ўз адолатидан баҳраманд этади. Адолат қуёшининг қаршисида энг ярамас иллатлар – зулим ва зўравонлик, ёлгончилик ва жаҳолат чекинади. Шоир наздида бек-ҳукмдор донишманд илмли ва эзгу хулқли киши бўлсагина бу иллатларга барҳам бера олади.

Бағ оти билик бирла бағлиғ турур,
Билиғ лом(и) катса бағ оти колур.

Яъни: Бег оти билиғ билан боғлиқдир,
Билиғ лом(и) кетса бек оти қолади.

Шоир бек ва билик сўзларининг ёзувдаги шаклига диққатни қаратади. Бу сўзлар ҳатто ёзувда ҳам бир-бирига шунчалик яқинки, биттагина харфни олиб ташлаш билан бошқа-бошқа маъно ифодалайдиган иккита сўз ягона маъно ифодаловчи битта сўзга айланиб қолади. Шоир бек ва билик сўзларининг араб ёзувидаги шаклий яқинлигидан фойдаланган ҳолда муаммо усулини қўллаб қўллаб, бек билим билан бирга бўлиши, яъни билимли кишигина бек бўлишга лойиқлигини сўз ўйини орқали маҳорат билан ифодаланган.

Юсуф Хос Ҳожиб идеалидаги Кунтуғди шундай эзгу фазилатларга эга бўлган адолатпеша ҳукмдор:

Тузу халққа барча қилар эзгулик,
Яна миннат урмас кишиа кулук.

(Барча халққа фақат яхшилик қилади,
Унинг эвазига яна кишилардан муқофот кутмайди)

«Кутадғу билиғ» дostonида халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган, кейинчалик «Шоҳнома» каби асарлардан ўрин олган Афросиёб, Фаридун ва Нўширавон каби афсонавий қаҳрамонларнинг номлари ҳам учрайдики, шоир уларнинг сифатларини таъриф/ тавсиф қилади, шунингдек лаънатга дучор

бўган Заҳҳок каби подшоҳларнинг номи халқ томонидан фақат нафрат билан эсланишини айтиб, ўз қахрамонларини уларнинг фаолиятдан хулоса чиқаришга ундайди:

Ўзинг эзгу бўлсанг номингдир буюк,
Ёмон бўлсанг етар сўкиш, эй суюк.
Недин бўлди Заҳҳок сўкишга дучор,
Фаридунга нечун омад сазовор.

Асарда халқ ижодига хос бўлган рамзий-ишоравий жумбоқли ҳолатлар каби анъанавий усуллардан ҳам фойдаланилган.

Ойтўлди Кунтуғди элиг хизматиغا кирганидан кейин, дастлабки суҳбатда элиг хузурига таклиф этилади. Шунда у ўзи билан бирга бир тўп ҳам олиб киради ва элиг хузурида унга ўтириб олади. Бу пайт унинг кўзлари ҳам юмук эди. Кунтуғди унга самимийлик билан кулиб қараганда эса, Ойтўлди юзини тескари буради. Буни кўрган элиг хайратланади ва кўп синовдан ўтмаган бу кимсага катта ишонч кўрсатиб хатога йўл қўймадиммикан, деб ўйлаб қолади. Шундан кейингина Ойтўлди ўзининг бу сирли ҳаракатларининг маъносини изоҳлаб беради.

Ойтўлди – давлат тимсоли. Шунга кўра у давлатнинг беқарорлигини, бир ерда турмаслигини элигга кўрсатиш учун, англитиш учун коптокни олиб келган экан. Кўзини юмиб, терс қарашини менинг қилмишларим жафо, менга ишонма, давлат ўткинчи нарса, деганим эди, дея изоҳлайди.

Бундай сирли ҳолат Кунтуғди ҳаракатида ҳам такрорланади. Бир куни Ойтўлди Эдиг хузурига кирса, унинг қош-қовоғи солинган, уч оёғли қумуш курсида ўтирибди-ю қўлида катта бир пичокни тутганича, ўнг томонига шакар, чап томонига заҳарга ўхшаш аччик бир дори – урағун қўйилган. Буни кўрган Ойтўлдининг дами ичига тушиб кетади. Ниҳоят, элигнинг далдаси билан буларнинг сабабини сўрашга журъат қилади. Элиг эса бу ҳолатни шундай изоҳлайди:

Мен устига ўтирган бу курсининг оёғи учтадир. Барча уч оёқли нарсалар силжимас бўлади. Агар поялардан бирортаси силжиса, курси йиқилади. Қўлимдаги пичоқ эса қирқувчи ва кесувчи нарсадир. Адолатимга раҳна солувчиларнинг дамини пичоқдек кесиб ташлайман. Адолатимдан баҳра олганлар эса шакардек чучук бўлиб кетади, шодланади. Адолатим олдида мағлуб бўлган золимлар урағун ичгандек юзи буришади. Бу қовоғимнинг солиқлиги, бу кўркисизлигим, зўравонлик қилувчиларга менинг шафқат қилмаслигимнинг рамзидир.

Қахрамонлар ўртасидаги бундай жумбоқли суҳбатлар халқ оғзаки ижодида, хусусан, эртақ ва дostonларда кенг қўлланадиган усуллардан биридир. Масалан, «Аёз», «Давлат Мирзо», «Давлатли келин», «Эркисиз фолчи», «Донишманд аёл», «Гулфарах» каби эртақларда ақлий синов, топишмоқли савол-жавоблар етакчилик қилиб, уларда ҳикоя қилинган доно, ақлли, идрокли кишилар халқ донишмандлигининг тимсоли сифатида намоён бўлади. Улар ҳаёт тажрибаларига бой, ўта ақлли, меҳнатга чиниққан, ўткир

заковатли кишилар бўлиб, инсон ҳолати, ҳатти-ҳаракатига қараб туриб яширин фикрларини айтиб бера оладилар. «Гулфараҳ» эртагида шохнинг кизга берган савол шаклидаги топишмоғи ва бу саволга кишининг кўчма маънода берган тўғри жавоби подшоҳни лол қолдиради: «Қаттиқдан-қаттиқ нима қаттиқ?», «Ширидан ширин нима ширин?», «Аччиқдан аччиқ нима аччиқ?», «Шу ҳўкизни етти ойда икки марта болалатиб бер!».

Қиз бу – синов жумбоқларни қўйидагича ечади: «Қаттиқдан қаттиқ – отнинг туёғи қаттиқ», «Ширидан ширин – бола ширин», «Аччиқдан аччиқ – ўлим аччиқ». Тўртинчи саволни билиш учун келган шох совчиларига: «Дадам ҳаммомга тукқани кетган, келсалар жавобини айтмаман», – дейди.

Фольклор асарлари поэтикасига хос хусусиятлардан яна бири қахрамон тақдирининг муайян ҳолатида туш мотивидан фойдаланишидир.

Одатда асар қахрамони туш кўради. У тушини атрофидошларга айтиб, таъбир қилиб беришларини сўрайди: масалан, «Ҳиромондали» достонида Ойдин Юсуф пир кароматли бир туш кўради ва унинг таъбирини муридларидан сўрайди:

Ёронлар, бу кеча қизиқ туш кўрдим,
Уч юз олтмиш кўк кабутар қуш кўрдим.
Аларман бир боғда анжуман қурдим,
Айтинглар, таъбирин анинг на бўлди.
Кабутарлар билан боғ ичи тўлмиш,
Барига бир оққуш келиб бош бўлмиш.
Ҳаммаси таъзимман менга эгинмиш,
Айтинглар, таъбирин анинг на бўлди.
Шунда ҳар ким ҳар хил таъбир қилди.

Бу пирни қаноатлантирмайди. Ташқарида нос отиб утирган Гўруғлига туш воқеасини айтадилар. Шунда у пирнинг олдига қириб:

Пирим, чорбоғдир иморат,
Оққуш асли тожи-давлат.
Учиб қўнган кабутарлар,
Уч юз олтмиш тулпор от.

Сарф этсанг бу ерда пулинг,
Очар тангри барча йўлинг.
Уч юз олтмиш отни минса,
Халфалар бўлиб ўнг қўлинг.
Барининг қанжари бўлса,
Боғланган йўллар очилса.
Қандай юртга тўғри бўлсанг.
Халққа тобе бўлиб келса,
Сенга давлат ёри бўлса.
Совут қалқонлар олсанг,
Халфаларга тақдим этсанг.

Шунда Ойдин Юсуф пир: - Мен тушимда сулув канизакларни сулув бекаси билан кўрдим десам, бу от, ханжар, совут, калкон дейди. Биров дўл деса, биров тегирмон дейди, деб айтган экан-да, деди.

Пирнинг бу жавобдан кўнгли тўлмагандан кейин Гўрўгли энди уни бошқача таъбир қилади:

Тушингда кўрганинг бойнинг кизи,
Ойдан оппоқдир тўлишган юзи,
Румоли машхади, тўни кирмизи,
Анга одам кўшиб юборгин бизни.
У бир бойнинг кизидир, бир зўр пахлавон,
Аччиғланса солар тўпалон,
Оту анжомлар, одам кўшиб бергин ўзимга,
Ани келтирмакка айлагил равон.

Бу сўзни Ойдин Юсуф пир эшитиб: - Ана энди берган таъбирингнинг оз-моз суроби келди деди. Пирнинг муридларидан бўлган Каримбердижон бу тушнинг таъбирига янада аниқлик киритади.

Тилим жўш урган сўнг тилим куяди,
Ғариб мусофирман ичим куяди.
Арзирум шаҳрида Далли Хиромон,
Учку қоши қайри қора қияди.
Хиромон Даллидур Арслонбой кизи,
Қошида бор уч юз олтмиш каниза.
Бировга тобе бўп толе юзи,
Оккуш бўп кўринган Даллининг ўзи¹.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам «Қутадғу билиг»да туш мотивидан маҳорат билан фойдаланган. Шу ўринда Ўзгурмишнинг баён этган туш лавҳаси билан танишайлик.

Шату кўрдим эллик анинг бағнаси,
Йуз утру уруғлук эдиз ҳам йаси.
Ангар ағдим эрда бирар бағнача,
Бошинга тегу бағна саддим неча.
Башинда бир атчи менга су берур,
Алирма тугату ичиб ўз канур.
Анингда баса кўкка учтум тегиб,
Ўзум белгусуз бўлди ўрлаб сингиб.

Мазмуни:

Нарвон кўрдим, унинг поғонаси эллик (та эди),
Тиклаб қўйилган, баланд ҳамда кенг (эди).

¹ «Хиромон Далли», ЎзФА фольклор сектори архивидан 46-47-бетлар

Энди бир-бир поғона босиб унга кўтарилдим.
Бошимгачайин бир неча поғона санадим.
(Нарвоннинг) бошида бир қассоб менга сув берди,
(Уни) олиб тугатиб ичиб, ўзим қондим.
Шундан сўнг кўкка ҳаволаб учдим,
Юқорилаб, ўзим сингиб кўринмай кетдим.

Воқеалар давомида шу нарса маълум бўладики, асар қаҳрамонлари - Ўғдулмиш ва Ўзғурмишлар бу тушни тамомила бошқа-бошқа тарзда таъбир қиладилар.

Ўғдилмишнинг таъбири:

Ушбу сўзга кулок бергин бу маҳал,
Таъбирчи сўзини дебди кўп гўзал:
Шоти туш кўрувчи учун бир омад,
Зина ҳатламоқ ҳам берар саодат.
Қанча кўтарилса, ортар иззати,
Етишади унга севинч ва роҳат.
Идишдаги сувни олиб ичганинг,
Узоқ йил яшамок бахтин қучганинг.
Сенинг кўкка томон учиб бормоғинг,
Омад сари дадил кадам урмоғинг.

Аммо Ўзғурмиш тушининг бундай таъбир қилинишидан қаноат ҳосил қилмайди ва тушни қуйидагича изоҳлайди. Бу тўғри фикр эди. Чунки Ўзғурмиш ҳаёт билан видолашиш арафасида турган эди.

Тушимда кўринган ўша бир шоти,
Менинг таъбиримда - йигит ҳаёти.
Шотининг бошига чикиб борганим –
Ёшимни тугатдим, насибам едим.
Тепамга етишди бир отлик келиб,
Мен ичдим у берган сувини олиб.
У шундай сипохий эрур азизим,
Номимни ўчирар, қуритар изим.
У шундай отлиқки, азим ва обод,
Қўлида бузилар тамоми озод.
Идишдаги сувни ичишим тугал,
Тириклик дединг сен, - узун ёшга ҳал.
Идишдаги сувни ичибман тугал,
Тириклик тугади энди бу маҳал.
Ўзимнинг баландга бориб етганим,
Яшил кўкка секин сингиб кетганим.

Туркий халқлар оғзики ижоди жузга келим таъбирларга бориб такалади. Шу жихатдан ҳам халқ ижоди узоқ тарихга, бой анъаналарга, ранг-баранг жанрларга

та Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» дostonини яратар экан, халкнинг ана шу минну куримас чашмасидан баҳраманд бўлди. Дostonнинг деярли ҳар бир баҳиғасида ибрат ва хикмат тўла сўзлар, халқ мақол ва маталларига дуч келамиз. Асрлар давомида ҳаёт синовларидан ўта - ўта сайқалланиб кетган хикматга бой сўзлар, ахлокий-таълимий характердаги дostonда янада таъсирчан аҳамият касб этган. Ўз даврининг истеъдодли шоири, жонкуяр мураббийси бўлган Юсуф Хос Ҳожиб қандай мавзудан баҳс очса, ўз мулоҳазаларининг исботи сифатида халқ орасида ибрат даражасига кўтарган хикматли сўзлардан, мақол ва маталлардан миҳорат билан фойдаланади.

Шоир кўпинча «доно нима дейди?», «таълимда бундай дейилган», «ҳакимлар бу борада айтганлар», «синалган киши айтади», «Элбегининг сўзини эшит» каби даъватлардан фойдаланиб, ўқувчининг диққатини ана шу ибратли сўзга қаратади.

«Кутадғу билиг» дostonининг юксак бадийлиги ва халқчиллигини таъминлаган воситалардан бири ҳам унда кўплаб халқ мақоллари ва хикматли сўзларининг келтирилишидир. Юсуф Хос Ҳожиб уларни «туркча масал», «турклар сўзи» деб халқ оғзаки ижодидан олинганлигини таъкидлайди. Асарда баъзи мақоллар айнан ўзгаришсиз келтирилса, баъзилари вазн талабига кўра ўзгартириб қўлланган:

Ади, качки сўз – ул масалда калир,
Ота ўрни оти ўғулқа қолир.

(Масалда келадиган жуда эски таъбир бор: Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади).

Бу мақол «От ўрнини той босади» шаклида ҳозир ҳам ишлатилади.

Қиличдан итиқрак буларнинг тили.

(Тил қиличдан ҳам ўтқирроқдир).

Киши азғу отин кўр олқиш билур,

Отикмиш асиз ўлса қарғиш бўлур.

(Киши азғу ном билан олқиш олади, кўргин, ном чиқарган ёмон ўлса, қарғиш топади).

Бу мақол ҳозирги кунгача:

Олқиш олган омондур,

Қарғиш олган ёмондур.

Ёки:

Олтин олма, дуо (олқиш) ол,

Дуо олтин эмасми.

Ёхуд:

Олқиш билан эл кўқарар,

Ёмғир билан ер кўқарар

каби бир неча вариантларда кенг тарқалган.

Билиқлик сўзи ерга су – так турур,

Оқитса соғуни ерда неъмат унур.

(Билимлининг сўзи ерга сувдек керакдур, у ерга оқиб келса, ердан неъмат унади).

Бу мақол халқ орасида кенг тарқалган:

Билимлининг сўзи қаймоқ,
Билимсизнинг сўзи тўқмоқ
деган хикматга бирқадар ҳамоҳангдир.

Билик қадрини ҳам билиглик билир,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар - ўқ билир.
(Билимлининг қадрини ҳам билимли билади, гавҳар қадрини ҳам гавҳаршуноснигина билади).

Халқимиз орасида қўлланиб келаётган «Зар қадрини заргар билади» мақоли ҳатто минг йиллардан бери ҳеч қандай ўзгаришсиз бизгача етиб келганлиги маълум бўляпти. «Қутадғу билиг»да бу мақол шоир мулоҳазаларининг исботи сифатида худди узукка қўйилган кўздек ўз ўрнида жилоланиб турибди.

Йўла ўл ўқуш, кўр қароғука кўз,
Ўлук танга жон ул, оғин тилга сўз.

(Ақл машъалдир, қара у кўрга кўз, ўлик танга жон, соқовга тилдир).

Бу мақол «Ақл – кўрга кўз, соқовга - тил» шаклида ҳозир ҳам қўлланилади.

Қаринда турмиш қилинч ўғратик,
Яғиз ер қатинда кетар, эй тетик.

(Она қорнида пайдо бўлган қилик, эй, тетик (киши), фақат қора ер остида йўқолади).

Асарда келтирилган ушбу мақол «Ўрганган қилик ўлганда қолур» шаклида халқ орасида кенг тарқалган.

Айитгу керак сўз киши сўзласа,
Айитмаса сўзни қатиг кезласа.

Бу мақол «Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт» тарзида ҳозирги кунгача ишлатилиб келмоқда.

Неку экса ерка, яна ул унур,
Неку берса эвра, ани - ўк алур.

«Ҳар ким эканини ўради» - деган бу ҳаётий хикмат деярли ҳеч ўзгаришсиз шу бугунга қадар сақланиб қолган. Чуқур фалсафий-дидактик фикрларни ўзида жамлаган бу хил мисолларни яна қўшлаб келгириш мумкин.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонида халқ оғзаки ижоди аънаналаридан, унинг ўзини хос хусусиятига қараганда маҳорат билан фойдаланган. Бу эса достоннинг гояний-бадний қиммати ва халқчиллигини янада оширган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Фольклор мотивлари «Кутадғу билиг» дostonининг қайси ўринларида кўзга ташланади?
2. Дoston қахрамонларининг номланишига фольклор анъаналари қай шайражада таъсир кўрсатган?
3. Дostonдаги жумбоккли ҳолатлар тасвири ҳақида гапиринг.
4. Эртақ ва дostonлардаги «туш» мотиви ҳақида қисқача маълумот беринг.
5. «Кутадғу билиг» дostonидаги «туш» эпизоди ҳақида гапиринг.
6. Шоир дostonда кўплаб халқ маколлардан ижодий фойдаланган. Бунинг сабабларини тушунтиринг.
7. «Кутадғу билиг» дostonининг тарбиявий аҳамияти нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. «Фан», Т., 1972.
2. Қадимий ҳикматлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. «Олдузча», Т., 1990.
4. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.
5. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари. Ўзбекистон, Т., 1991.
6. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1-том, Т., 1977.
7. Ўзбек халқ маколлари. Икки жилдлик. «Фан», Т., 1988-1989.
8. Ўзбек халқ эртақлари. Икки жилдлик. Т., Ўзадабийнашр, 1955-1960.
9. Каримов Қ. Илк бадиий дoston. «Фан», Т., 1976.

АҲМАД ЯССАВИЙ ҲИКМАТЛАРИ ВА ДИНИЙ АФСОНА, РИВОЯТЛАР

Р е ж а:

1. Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги асосий бадиий тимсоллар.
2. Пайғамбарлар саргузашти билан боғлиқ ҳикматлар.
3. Илоҳий ошиқлар қисматиға ишора қилувчи ҳикматлар ва ривоятлар.
4. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг халқчиллигини таъминлаган асосий воситалар.

Аҳмад Яссавий мусулмон оламиға машҳур сиймо. Унинг шеърийати асрлар давомида халқни маънавий поклик ва мустаҳкам эътиқод руҳида тарбиялаб келган.

«Яссавий туркий адабиётдаги дастлабки мистик шоирлардан. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари мистик тамойилға эга. Лекин у бу йўнадишни

Ўзи кашф қилгани йўқ. Араб ва форслардаги тасаввуф адабиёти тажрибаларига таянган. Туркий халқлар оғзаки ижодиётида яратилган диний кўшиқлардан илхомланган. Яссавий хикматларининг вазни халқ шеърятидан ўзлаштирилиб, поэтик образларининг кўпчилиги оғзаки адабиётдан олинган. Бирок Яссавий ижодиётини мистицизм тарихи, тасаввуф фалсафаси, энг асосийси, Шарқ тасаввуф шеърятининг поэтик образлар системаси билан қизиқмасдан тўғри англаш ҳам, холис баҳолаш ҳам мумкинмас¹.

Ҳақиқатан ҳам, халқ орасида кенг тарқалган афсона ва ривоятлар қахрамонлари бўлган пайгамбарлар: Нух, Иброҳим, Исмоил, Зикриё, Аюб, Юсуф, Хизр, Муҳаммад алайҳиссалом номлари; қаҳорёрлар – Абубакр Сиддик, Ҳазрати Умари Форук, Усмони Зиннурайн, Ҳазрати Али Муртазо номлари; Оллоҳ ошиқлари: Мансур Халлож, Иброҳим Адхам, Абубакр Шиблий, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Фарход, Мажнун, Вомиқ, Узро номлари Яссавий хикматларида муҳаббат билан тез-тез тилга олинади.

«Ал каззобу ло уммати» деди, билинг, Муҳаммад,
Ёлғончилар кавмини уммат демас Муҳаммад.
Тўғри юрган қулини, Ҳақни излаб йўлини,
Рост юрган қулини уммат дегай Муҳаммад².

Кўрган замон инонган Абобакр Сиддикдур,
Устун бўиб таёнган Абобакр Сиддикдур.
Мунглашқанда йиғлаган, куллуққа бел боғлаган,
Ич бағрини доғлаган Абобакр Сиддикдур³.
Аё дўстлар, пок ишини қўлга олдим,
Бу дунёни душман тутуб юрдим мано.
Яқам тутуб, ҳазратиға сигниб келдим,
Ишқ бобида Мансур сифат бўлдим мано⁴.

Ахмад Яссавий ахлоқий поклик ва инсоний баркамоллик учун қайғурган донишманд. У ишқ, адолат, ҳақиқат, диёнат, имон, эътиқод каби олий тушунчалар, эзгу ғоялар тарғибида халқ ижоди ва ёзма анъанавийлашиб кетган образлардан поэтик восита сифатида фойдаланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, шоир хикматларининг руҳий ва ғоявий баркамоллиги ҳам мана шу поэтик образлар асосига қурилган. Номлари тилларда дoston бўлиб, саргузаштлари афсона ва ривоятларга айланиб кетган анъанавий-рамзий образлар шоир хикматларида қуръоний мавзуларни, олам-олам дини й, фалсафий ва умуминсоний ҳақиқатларни ифодалашга хизмат қилган.

Ахмад Яссавий хикматларида маълум бир ғоявий мақсадни юзага чиқаришда поэтик восита сифатида муҳим ўрин тутган аънавий образларни уч гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин:

¹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. Т., 1991, 40-бет.

² Ахмад Яссавий. Девони хикмат. Т., 1992, 50-бет.

³ Ўша ғитоб, 87-бет.

⁴ Ўша ғитоб, 33-бет.

1. Пайғамбарлар ҳаёти ва саргузаштлари билан боғлиқ хикматлар.
2. Чаҳорёрлар (мусулмон оламидаги тўртта халифа) номи билан боғлиқ хикматлар.
3. Илоҳий ошиқлар қисматиға ишора қилувчи хикматлар.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг ибратли ҳаёти ва нажиб ахлоқи, ғаройиб саргузаштлари ҳақидаги хикматлар «Девон»дан мустаҳкам ўрин эгаллаган. Бу табиий ҳол. Чунки Аҳмад Яссавий хикматларининг ахлоқий, фалсафий, илоҳий илдизлари тўғридан-тўғри «Қуръон» ғоялари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига бориб тақалади. Аҳмад Яссавий учун «Ўн саккиз минг оламға сарвар бўлгон Муҳаммад» пайғамбар тийлимоти элни «ғариб бирла етимга» мурувватга чорлаши, «рост юрган кулини» ғоятда эъзозлаши, «ёлғончилар қавмини умматга қўшмаслиги ва Аллоҳдан ўзгага тобе бўлмасликка даъват этиши билан оламшумул қимматга эга эди.

Ўн саккиз минг оламға сарвар бўлгон Муҳаммад,
 Ўттиз уч минг асҳобға раҳбар бўлгон Муҳаммад.
 Ёлонғочу очликқа қаноатлиғ Муҳаммад.

Осий, жофий умматга шафоатлиғ Муҳаммад,
 Тунлар ётиб уйимас, тиловатлиғ Муҳаммад.
 Ғариб бирла етимга мурувватлиғ Муҳаммад⁵.

Дарҳақиқат, сабр қаноатда, очлик ва муҳтожликка тоқат қилишда пайғамбаримиз барча умматларига ибрат намунаси бўлганлар. Бу ҳақда халқ ижодида ҳам, диний манбаларда ҳам хилма-хил ривоятлар бисёр: Пайғамбаримиз қизлари Фотимани Алига узатганларида сепига остиларига солгудек бир кўчкор териси, устиларига ёпингудек бир жун шолча, яна бир дона ёстук, уни ташқариси мешдан тикилган, ичи хурмо қовуқлари билан тўлгизилган экан. Қизлари Фотима бу қадар фақирликдан нолиганида Расули Акрам шундай деган эдилар: «Мусо пайғамбар қизлари билан ўн йилгача ўрталарида бир дона чопондан бошқа остиларига солгудек тўшаклари йўқ эди».

Сабру қаноатда тенгсиз бўлган пайғамбаримиз етим-есирларни, ғарибу фақирларни эъзозлашлари билан ҳам умматларига ибрат намунаси бўлган эканлар. Шу сабаб Аҳмад Яссавий «Фақрнома»да Пайғамбаримизнинг иккита ҳадисларини келтиради: «Фақирни яхши кўрмак имондан турур, фақирни хор тутмоқ куфр турур», «фақирлик мартабаси ва хурмати ситти кат осмондан ва етти кат ердан улуғроқ турур».

Ривоят қилинишича, Меърож кечаси Пайғамбар алайҳиссалом фақирлик суратини кўриб, Аллоҳдан шундай сўз эшитибдилар: «Эй Муҳаммад, агар мени тиласанг фақир бўл...»⁶.

Фақр – тариқатнинг тўртинчи мақоми. «Фақр» – дейди, шу мақомга мансуб киши шайх Абу Бакр, Калабодий – молинг бўлмаслик, ҳақиқат

⁵ Аҳмад Яссавий. Девони хикмат. Т., 1992, 51-бет

⁶ Аҳмад Яссавий. Девони хикмат. Т., 1992, 13-бет

маърифатига ниёзманд кишидир». Шунингдек, фақирнинг Аллоҳдан бошкага муҳтожлиги бўлмайди.

Пир Яссавий фақирлик мавзусини Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлари билан боғлиқ бўлган ҳикоятларга қаратади:

Мадинага Расул бориб бўлди ғариб,
Ғарибликда меҳнат тортиб бўлди ҳабиб.
Жафо тотиб яратганга бўлди қариб,
Ғариб бўлиб уқболардан ошдим мано.

Дарҳақиқат, диний манбаларда ривоят қилинишича, Пайғамбаримиз ўз амакиларининг душманлигидан қочиб, Мадинага ҳижрат қиладилар. Ғариблик тузини тотиб, ислом динини ривожлантиришга эришадилар, етим-есир ва мазлумларнинг бошини силаб, Аллоҳга ва инсонларга ҳабиб бўладилар. Шу фазилатлари билан Яратган зотга қариб (яқин) бўлишга эришадилар.

Пайғамбаримизнинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилишлари билан боғлиқ хилма-хил диний ривоятлар мавжуд. Шулардан бирида ҳикоя қилинишича Муҳаммад алайҳиссалом Маккадан Мадинага ҳижрат қилишга мажбур бўлганларида амакилари юборган душманлари орқаларидан етай деб қолганида, муҳожирлар бир ғорга кириб бекинишади. Уларни ҳимоя қилиш учун ғор оғзини ўргимчак ини қоплаб, ҳеч ким кирмагандек ёввойи ҳолатга келтиради. Ҳатто ғор оғзига бир қуш ҳам ин қўяди. Ғорга яширинганлар эрталаб туриб қарасалар, ғор оғзида бир туп бутоғлик ёғоч униб чиққанини кўрадилар. У ёғочга бир жуфт ёввойи каптар келиб тухум қўяди, бунинг устига ўргимчаклар қалин тўр тортиб, ғор оғзини бекитадилар. Муҳаммад пайғамбар ва Абу Бакр Сиддиқ изидан қувиб чиққан қурайшлик мушриклар ғор оғзидаги ҳолатни кўриб, орқаларига қайтишади.

Тарих ўз оқимида адабий усулларни афсоналар, қадимий ёзувлар, халқ оғзаки ижоди, қадимги алломалар асарлари замирига қориштириб, Пир Яссавий ижодида мужассамлаштирган десак тўғри бўлади.

Ривоятларда айтилишича, Аҳмад Яссавий олтмиш уч ёшдан кейинги умрини ер тагида чиллаҳонада ўтказган экан. Бунинг сабаблари ҳам ҳикматларда ўз ифодасини топган:

Аё дўстлар, қулоқ солинг айдуғумға,
На сабабдин олтмиш учта кирдим ерга,
Меърож узра ҳақ Мустафо руҳим кўрди,
Ул сабабдин олтмиш учта кирдим ерга.

Ҳақ Мустафо руҳи келиб бўлди имом,
Жумла малак ер остида бўлди гулом,
Кўп йиғладим, ҳақ Мустафо берди инъом,
Мустафога мотам тутиб кирдим мано.

Меърож туни, нури дийдам, фарзанд, деди,
Қўлум тутуб, умматимсен, уммат, деди,
Суннатимни маҳкам туткил, дилбанд, деди,
Мустафога мотам тутиб кирдим мано⁷.

Бу ҳикматларда Меърож кечаси билан боғлиқ бўлган воқеалар тафсилоти мужассамлашган:

Пайғамбаримиз Меърожга кўтарилганларида Ҳазрати Жаброил у кишига жаннатдан келтирилган хурмолар беради. Хурмолардан бир донаси срга тушади. Шунда Пайғамбаримиз бу хурмо Аҳмад Яссавий қисматидир, деб башорат қилган эканлар. Яъни Муҳаммад пайғамбар бир кечада Маккадан Қуддусга ва у ердан Аллоҳ ҳузурига кўтарилганида Яссавий руҳини кўрадилар ва унинг қачон туғилишини башорат қиладилар.

Яссавий Худога муҳаббат, охирги нафасгача шу муҳаббат шавқи билан яшаш, сабру тоқат, маънавий шижоат, мустаҳкам эътиқод ҳақида панду насихат ҳикматларини битар экан, қайта-қайта Пайғамбарлар ҳаётига мурожаат қилади, уларнинг Ҳақ ва ҳақиқат йўлидаги сабот ва матонатини гофил бандаларга ибрат қилиб кўрсатади:

Шаки завқи муҳаббатдин аён қилғил,
Ошиқларга ишқ ўтидин баён қилғил,
Хорлик-зорлик, машаққатни нишон қилғил,
Чин ошиқлар ўтдин на деб ҳазор қилсун.

Аллоҳ, дебон ўтқа кирди Халилуллоҳ,
Ўшал ўтни бўстон қилди, кўрунг, Аллоҳ,
Бўйнин қисиб, йиғлаб айди, шайъанлиллоҳ,
Фақир, мискин унда на деб ҳаво қилсун⁸.

Ушбу тўртликларга Иброҳим Халилуллоҳ ҳақидаги ривоятлар асос бўлган: Иброҳим алайҳиссалом одамларни ҳақ йўлга даъват этиб ибодат-хонадаги санамларни парчалайди, уларнинг оддий тош эканлигини тушунтирмоқчи бўлади. Лекин гумроҳ мушриклар санамларни синдиргани учун жазоламоқчи бўлишади. Катта гулхан ёқиб, унга Иброҳимни иргитишади. Лекин Иброҳимга Аллоҳ мададкор эди. Парвардигор амри билан олов гулистонга айланади.

Навбатдаги ҳикмат ҳам Иброҳим ва Исмоил пайғамбар ҳақидаги ривоятлар билан боғлиқ.

Тун-саҳарлар бедор бўлуб, саҳар тургил,
Ошиқ бўлсанг, Исмоилдек жондин ўтгил,
Қўл-оёғинг маҳкам бўғуб, амрин тутгил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаси зомин бўлай⁹.

⁷ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992. 23-30-бетлар.

⁸ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. Т., 1992. 166-бет.

«Бир кечаси Иброхим тушида ўзининг суюкли ўғилчаси Исмоилни сўяётганини кўради. Ҳақ пайғамбар бўлган Иброхимнинг туши ҳам рост бўлиши шубҳасиз. Аллохнинг дўсти Парвардигори амрига мувофиқ ўғлини қурбонлик қилишга азм этди. Иброхим бу хабарни ўғлига билдирди: «Мен тушда сени сўяётганимни кўрдим. Сен нима дейсан?» Исмоил деди: - Эй Отажон! Буюрилган ишингизни қилингиз! Иншоаллох, ҳали менинг сабр килувчилардан эканимни топурсиз.

Иброхим Исмоилни қўлидан етаклаб қурбонлик қилгани олиб чиқди. Улар Минога келишди. Исмоил ерга узаниб ётди. Ота ўғлининг бўғзига пичоқ торди. Бу Иброхим учун бир имтихон эди. Аллох таоло расулини илоҳий амр-фармонишни қандай бажаришини кўрмоқчи эди. У кимни кўпроқ яхши кўрар экан, ўғлиними ёки Парвардигориними?!

Иброхим бу синовдан муваффақиятли ўтди. Аллох амри билан Жаброил фаришта жаннатдан бир кўчқор олиб тушди ва айтди: - Эй Иброхим! Сиз мана бу кўчқорни сўйинг! Исмоилни эса овоз қилинг! Аллох таоло пайғамбарининг бу амалини хуш кўрди ва барча мусулмонларга қурбон ҳайитида қурбонлик қилишни буюрди»¹⁰.

Тасаввуф тариқатининг пири Аҳмад Ясавий тинмай Аллохни зикр этади, унинг хос ишқига сазовор бўлиш йўлида Зикриё ва Айюб қисматига шерик бўлишга ҳам рози.

Хос ишқингни кўрсат менга, шокир бўлай,
Арра кўйса Зикриёдек зокир бўлай,
Айюб сифат балосига собир бўлай,
Ҳар на қилсанг ошиқ қилгил, парвардигор¹¹.

Ривоятларга кўра Зикриё (Закриё) пайғамбар кофирлар зулмидан қочиб дарахт ичига қирган. Кофирлар дарахт билан бирга уни арралаб ташлаганларида ҳам Худонинг зикрини тилидан қўймаган.

Айюб номи эса адабиётда сабр-тоқат тимсолига айланиб кетган.

Шарқ классик адабиётида сабр-тоқат ҳақида фикр юритилганда, албатта, Айюб номини тилга олиш, унинг кечмиши билан боғлиқ воқеаларга ишора қилиш анъанага айланиб қолган.

Диний ривоятлар талқинига кўра Айюб Яратган зотнинг қаттиқ синовларига дуч келади: Айюб пайғамбарнинг бир-биридан пахлавон қирқта ўғли бўлади. Фалокат босиб, бир кунда қирқта ўғлидан ҳам ажраллади. Уйи ҳам ёниб кетиб уйсиз қолади. Бу ҳам етмагандай аъзойи баданига яра тошиб, яралари қуртлаб кетади. Жароҳатларининг ҳидига чидай олмаган яқинлари уни ташлаб кетишади. Кимсасиз, ғариб, хаста Айюб сабр тоқат қилади. Шу аҳволда ҳам Аллохга бўлган муҳаббатига, саноқатига заррача путур етказмайди. Яратган Зотдан келган мусибатни ҳам унинг инояти сифатида

⁹ Аҳмад Ясавий Девони ҳикмати. Т. 1972, 187-бет.

¹⁰ Абул Ҳасан Набвий. Пайғамбарлар ёзилди. Т. «Мавароуннаҳр», 2004, 29-бет.

¹¹ Аҳмад Ясавий Девони ҳикмати. Т. 1972, 13-бет.

кириши олади... бунинг эвазига яна Аллохнинг марҳаматига сазовор бўлиб, ондинги шон-шавкати ўзига қайтади.

«Девони хикмат»да ислом дини ва тасаввуфнинг намояндалари ҳаёти ҳамда уларнинг саргузаштлари билан боглик хикматлар ҳам катта ўрин тутади. Уларнинг баъзилари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Иброҳим Алҳам, Абубакр Шиблий, Жунайд Бағдодий каби илоҳ ошиқларининг ярим шайхонавий ҳаётига оид лавҳаларни акс эттиради. Хикматларга асос бўлган маълумотлар турли диний адабиётларда, «Тазкиратул-авлиё» (Аттор), «Нафоҳатал-унс» (Жомий) каби асарлар таркибида ҳам мавжуд.

Шунингдек, халқ оғзаки ижодида ҳам бундай хикматлар учрайди. Ҳаёти афсона ва ривоятларга айланиб кетган Мансур Ҳаллож номи Аҳмад Яссавий хикматларида самимий муҳаббат билан бот-бот тилга олинади.

Ошиқ Мансур «Аналҳакни» тилга олди,
Жибрил келиб, «Аналҳакни» бирга айди,
Жибрил келиб бошинг бер, деб йўлга солди,
Дорга осилиб, дийдорини кўрдум мано.

Баъзи хикматларида йўл-йўлакай Мансур билан боглик воқеаларга ишора қилинса, баъзи хикматлар бошидан охиригача Мансур Ҳалложнинг аянчли қисмати баён этишга бағишланган¹².

Шариатдур деб олимлар, буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб куйдурдилар,
Аҳгар қилиб, кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар «Аналҳак!» деб турар эрмиш.

Тасаввуф талқинига кўра «Ал-Ҳаққ» - борлиқнинг ўзгармас бемакон ибтидоси – Рухдир. Аҳмад Яссавий ҳам «шомаконга» интилади, Мансур Ҳалложни Ҳаққа етишган авлиё деб билади. Мансур «Анна-л Ҳаққ» - «Мен - Худоман» дегани учун таъқибга учраб, дорга осилади, танаси куйдирилади. Бу ходиса «Тазкират-ул авлиё»да шундай нақл қилинади:

«... Кейин дорга осгани элтдилар. Неча минг одам дор атрофида йиғилди. Мансур кўзини юмиб, «Ҳақ, Ҳақ, Анал Ҳақ», дер эди. Шу ҳолда эканида бир дарвеш келди. – Ишқ недир? – деди.

- Уч кунда нимани кўрсанг, ишқ шудир, - деб жавоб берди. Биринчи кун қатл этганларини, иккинчи кун ўтга ёққанларини, учинчи кун қулини кўкка совурганларини кўрди.

Мансурни осмоққа олиб боришар эди. Қўл-оёғи ўн жойидан боғланган эди. Қулар эди. Сўрадилар:

- Шу ҳолда қулмоқнинг вақtimi?

- Қурбонлик ўрнига кетаётirman, деб қулаяман, - деди. Сўнг наъра урди.

¹² Фариддин Аттор. Тазкират-ул-авлиё. Т., 1997. 136-137-бетлар.

- Ул ошики сармастни дор остига келтирдилар.
Аввал пиллапояни ўпди, сўнг оёғини босди.
- Пиллапояни нечун ўпасан? – дедилар.
- Эранлар меърожи осилмоқдир? – деди.
- Бош ёпинчиғини ечиб ташлади. Икки қўлини кўтариб, юзини қиблага қаратди. Муножот билан машғул бўлди...

Муборак қўлини кесдилар. Ҳаллож кулди.

- Нега кулдинг? – дедилар.

- Бу он сифат қўли кесилмасинки, унинг билан ҳиммат бўркини Арш устидан олиб, бошимга кийдим. Оёғини кесдилар. Табассум қилди ва деди:

- Бу оёқ билан дунё сафарини қилар эдим, кесилса ҳам эмас! Ҳиммат оёғим тургайки, унинг билан охират сафарини қилгайман. Қўлингиздан келса уни кесин! – деди. Икки қўлини тирсақларига қадар қонга булади ва қонни юзига сурди.

- Нечун бундоқ қиласан? – дедилар.

- Ишк таҳоратини олдим.

Бу гал тилини кесмоқчи бўлдилар.

- Бир дам сабр айлангизки, муножот қилайин, - деди. Ва: «-Илоҳи! Бу менга қилинган раҳматни сенинг шариатинг ва буйруғинг ўрнига тушсин, деб қилмоқдалар. Илоҳи! Буларнинг гуноҳи йўқдур, барчаларини ёрлақин ва умидларига етказгин! Подшоҳо! Парвардигоро! Менинг қўл-оёқларимни кесган бўлсалар, Сенинг ризоинг учун ва Сенинг йўлингда кесгайлар. Илоҳи! Буларни бенасиб ва маҳрум қилмагин!» - деди.

Бу гал икки қўзини ўйдилар. Бир қанчаларга бу таъсир қилиб йиғлашди. Сўнг икки қулоғини кесдилар ва тошбўрон қилдилар. Сўнг нафасда «Шўро» сурасининг 18-оятини ўқиди.

Шом намози вақтида, казо қунида, ризо майдонида Хусайин Мансур жон берди. Уни парча-парча қилдилар. Ҳар бир парчасидан овоз эшитилар эди: «Ҳақ, Ҳақ, Анал Ҳақ!...». Майдонда унинг бўлақларини ташлаб кетдилар. Эртаси куни келдилар. Майдон «Анал Ҳақ» садосига тўлган эди. Тириклигида бир жойдан чиққан «Анал Ҳақ» овози ҳар бир бўлагидан садо берар, эшитилар эди. Одамлар:

- Бунинг фитнаси аввалгисидан ошиб тушди, - дейишди. Энди унинг бўлақларини бир ерга тўплаб, ўт қўйдилар. Кулини кўкка совурдилар. Кулидан ҳам «Анал Ҳақ» садоси келар эди. Кулининг бир қисмини Дажла дарёсига сочдилар. Дажла устида ҳам «Анал Ҳақ» садоси тўлиб кетди. Ожиз ва ҳайрон қолдилар.

Ҳазрати Хусайн тириклигида ходимига топшириқ бериб, «Менинг кулимдан Дажла тошгай ва Бағдодни хароб қилгай», дариё тоша бошлаган заҳоти хиркамни сувага қарши тутғил деган эди. Филҳақиқат, шундоқ келганидан кейин тошаётган сув соқинланиб, сочинган кул ҳам хомуш қолди, йиғилиб бир ерга келди. Ўша кулни олиб, дариё қилдилар¹³.

¹³ Фаридуддин Аттор. Таъкират ул-авлиё. Т. 1997. 136-137-бетлар.

Ошиқ бўлсанг кўз ёшингни сочиб юргил,
Боязиддек дунё укбин тефиб юргил,
Адхам сифат тахту бахтдин кечиб юргил,
Ҳиммат берсанг дунё укбин тебгум келур¹⁴.

Ошиқлик ва ишқ ҳақидаги фалсафий фикрлар ўзбек адабиётида Аҳмад Яссавий хикматларидан бошланади. Унинг лирик қаҳрамони ҳам ошиқ, ҳам дарвеш, ҳам донишманд. Бу учта тушунча шоир хикматларида чамбарчас боғлиқ ҳолда келади. Мансур ишқ йўлида жон берган бўлса, Боязид кўзларидан кон тўкади, Адхам эса тожу тахтдан воз кечади.

Адхам сифат бу дунёдан кўнгул узгил,
Хирсу ҳаво такаббурни ўйин бузгул,
Муҳаббатни дарёсиға чўмуб юзгил,
Ҳақ жамолин кўрсатмаса зомин бўлай¹⁵.

Ҳақ ошиғи Адхамнинг осмон қадар буюк Ҳиммати ва унинг афсона, ривоятларига айланиб кетган саргузаштлари билан яқиндан ошно бўлмай туриб, ушбу хикматларнинг мағзини чақиш душвор.

«Тазкират ул-авлиё»да Иброҳим Адхам ҳақида шундай нақл қилинади:

«... Аввал холида у (Адхам) Балх шаҳрининг подшоҳи бўлиб, қирқ нафар олтин қалқонли кули дабдаба билан унинг олдида борар, қирқ нафар ортида юрар эди. Бир кеча у саройда ётар экан, томнинг тепасидан бир дупурни пайқади. «Ул нимадир?» деб товуш берган эди, «Туяни кидиряпман», деган садо келди. «Туяни томнинг устидан кидирадимми?» деган эди, жавоб келдики, «Эй ғофил, Аллохни атлас кўрпалар ичида кидирадиларми?!» деб. Бу сўзни эшитиши билан унинг жонига ўт тушди. Тонгга қадар ухлай олмади. Мутаассир бўлиб тахтига ўтирди. Аркони давлат ва қуллари келиб, қўл боғладилар, шу замон ҳайбатли бир зот эшиқдан кириб келиб тахтининг ёнига борди. Бирон киши бирор сўз айта олмади. Тиллари тутилди. Иброҳим: «Кетгил бу сарой меникидир, сен телбамисанки, бу ёққа келдинг!» деган эди, ул зот: «Бул карвонсаройдур. Сендан олдин кимники эрди?» деди. «Отамники. Ундан олдин ҳам бобомники эди». «Улар не бўлдилар?» «Ўлдилар» деди, Иброҳим. Бунга жавобан: «Демак, менинг айтганимдек, бул сарой карвонсарой эмасмидирки, бириси келиб, бириси кетар?» деди ул зот.

Ушал зот Хизр алайҳиссалом эди. Иброҳим ҳазратлари бу ҳолни кўргач, дарди зўрайди. Қарори қолмади. Таажжуб ичра: «Отларни ҳозирлангиз, овга кетамиз! Балки шунда тасалли топарман», деди. Сахрога чикдилар. У не қиларини билмас эди. Кезар экан, ўз сарой ахлидан ажралди. Кетаётиб «Интибоҳ!» (огоҳ бўл, уйғон!) деган бир овозни эшитди. Эшитмагандек бўлиб кетаётган эди, яна «Интибоҳ!», дейилди. Бунни эшитган

¹⁴ Аҳмад Яссавий, Девони хикмат. Т., 1992, 186-бет.

¹⁵ Уша китоб, 187-бет.

замон дунёдан қўл тортди. Отини илгари сурди. Олдидан бир кийик чиккан эди, бирдан кийикни овлагиси келиб қолди. Аммо кийик тилга кириб: «Ё Иброҳим! Ҳазрати Ҳақ таоло сени ов қилмоқ учун дунёга келтирдими? Бошқа ишинг йўқми?» деди.

Шу сўзларни эшитар экан, бир овоз келди: «Сен ов қилмоқ учун яратилмадинг». Бу сас уни титратди. Шавқи ортди. Кўзига малаклар кўринди. У йиғлай бошлади. Шу қадар йиғладики, кийимлари хўл бўлди. Жону дил билан насух тавбасини қилди. (Насух тавбаси – соф, холис ҳолда, қайта гуноҳ қилмаслик аҳди билан қилинган тавба).

Шу ҳолда кетар экан, ўз одамларидан бўлмиш бир чўпонга учради. Чўпоннинг телпаги ва чакмонини кийиб олиб, қўйларини унга багишлаб юборди. Иброҳимнинг бу холига малаклар назар қилар эдилар: «Подшоҳлик либосини ечиб, жаннат ва жомолуллоҳ ошиғи охират либосини кийди», дедилар. У Нишопурга келди. Бир горга кириб, тўққиз йил ибодат қилди. Ўшал ғор ҳамон «Иброҳим ғори» деб маъруфдир. У пайшанба кунлари ғордан чиқиб, Нишопурга ўтиш келтириб сотар, ярмини дарвешларга тортиқ қилиб, жума намозини ўқигач, ғорга қайтиб келиб, рўзасини тутар эди...»¹⁶.

Эй мўминлар, тоат қилиб тоёнманглар,
Амонатдур азиз жонга инонманглар,
Ҳаром-хариш йиғмиш молга инонманглар,
Молларингни Қариш отлиғ йилон қилур.

Бу дунёга бино қўйган Қорун қани?
Даъво қилган Фиръавн била Ҳомон қани?
Вомиқ, Узро, Фарҳод, Ширин, Мажнун қани?
Қаҳр айласа бир лаҳзада яксон қилур¹⁷.

Ушбу ҳикматлар замирига бутун бир тарих мужассамлашган, ҳаётлари афсона ва ривоятларга айланиб кетган анъанавий тимсолларнинг саргузаштлари муҳрланган. Дарҳақиқат, дунё бевафо, инсон умри ўткинчи. Очуннинг ташки безақларига мафтун бўлиб, унга кўр-кўрона кўнгил бериш, мол-дунё тўплаш барча хатоликларнинг бошланишидир. Агар молу дунё одамни ўлимдан сақлаб қоладиган бўлса, унда чексиз бойликлар эгаси Қорун қани? Бутун ҳокимият қўлида бўлган Фиръавн ёки унинг вазири Ҳомон қани? Йўқ, бу дунё на яхшига, на ёмонга вафо қилмайди, тақдирнинг аёвсизлиги олдида, мол-дунёга инонмоқ нодонлик ва ғофилликдир. Пиру комилнинг ҳикматлари замирида ётган асосий фалсафа инсон боласини ғанимат билиш, ўлимни англаш, ҳаётни маърифат билан кадрлаш, диёнат ва пок эътиқод билан яшамоқ лозим деган мантиқларни ўз ичига олади.

¹⁶ Фариддин Ағтор. Тазкират-ул-авлиё Т., 1997, 22-23-бетлар.

¹⁷ Аҳмад Яссавий Девони ҳикмат Т., 1992, 97-бет.

Муҳаббатни дарёсида гаввос бўлиб,
Маърифатни жавҳарини олғум келур,
Тарикатни майдонида парвоз қилиб,
Ул Тўбий(ни) дарахтига қўнғум келур.

Ул Тўбий(ни) дарахтини экса битмас,
Аллоҳ деган ошиқ қулдан таксир келмас,
Чин ошиқ эран ҳаргиз йўлда қолмас,
Ошиқ бўлиб Аллоҳ ёдин айғум келур¹⁸.

Шарқ адабиётида одатда шоирлар анъанавий ташбех оркали ёрнинг коматини ҳаётда мавжуд сарв, аръар (қора арча, тоғ сарв дарахти) шамшодга қиёслашади. Баъзан эса диний китобларда тасвирланган афсонавий тўбо ва сидра дарахтларига ўхшатишади.

Ушбу хикматлар қаҳрамони эса тарикат майдонида парвоз қилар экан Тўбий дарахти устидан қўним топишни орзу қилади. У қандай дарахт эканки, экса битмайдиган, пиру комилнинг азалий орзусига айланган. Тўбо дарахти ҳақидаги диний афсонага қулук тутсак хикматлар ғояси ҳам, шоирнинг муддаоси ҳам ойдинлашади.

«... Расул салалаллоҳу алайҳи вассалламдан сўрадилар: «Тўбо дарахтини сифати қандоғдур?». Айдилар: «Ман ризвондин сўрдим. Айди: «Ё Расулulloҳ, бир дарахтдурки, танаси тиллодин ва илдизи Аршдадур ва шохлари тамоми саккиз беҳиштни қасрлариға солингандур ва ҳар шохида етмиш минг хил мева бордур. Вақтеки, ахли беҳиштдин бири хоҳласаки, андин бир мевани олғай, анда шох ўзи қуйи тушғай ва айтурки: «Эй Худони дўсти, мандин қайси мевани хоҳларсан, ул мазада бўлайин?». Ул кимарса айтур: «Фалон таъмни хоҳларман». Дарҳол ўша мазада бўлғай. Агар тановул этиб турганда бошқа таъмни хоҳласа, дарҳол ул мева ўшал таъмда бўлғай. Андоғки, асалдин ширинроқ ва мушқдин хушбўйроқ. Ва ул дарахтни ўртаси забаржаддин ва шохлари марвариддин ва ёқутдин, ул дарахтни чиққон туфроғи мушқу анбардин ва ани қўзғатадиргон шамоли раҳматдур. Машриқдан то мағриб ани бир барги остида колур ва ҳар барги офтобдек тобон ва дурахшондур. Пайғамбари Худо салаллоҳу алайҳи вассаллам айдиларки: «Ул дарахти Тўбо ости мани жойимдур». Боз буюрдиларки: «Ул дарахт остида олти адад қаср кўрдумки, камоли равшанлиғидин кўрган одамни кўзи хира ва тийра бўлғай эрди. Айдим: «Бу қасрлар кимларгадур?». Ризвон айди: «Аввалгиси Ойишаи сиддиқа учундур, иккинчиси Имрони қизи Биби Марям разияллоҳу анҳогадур, учунчиси Биби Сорагадурким, Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломни хотунларидур, тўртунчиси Биби Осия разияллоҳу анҳогаким, Фиръавнни хотини эрдилар. Бешинчиси Биби Фотима Заҳро разияллоҳу анҳога, олтинчиси Биби Ҳадичаи Кубро разияллоҳу анҳога». Ва бу дарахтни шохлари ҳар қаю мўъмин бандаларини хоналарида бўлғай ва

¹⁸ Аҳмад Яссавий. Девони хикмат. Т., 1992, 102-бет.

хам ул дарахтни остида икки чашма бордур. Бирини Сал-Сабил дерлар ва бирини Кофур. Ва ҳам ани остида бир бўстон бордурким, ахли беҳиштни тамошогоҳидур».

Хуллас, «Девон»даги ҳикматларнинг аксарияти диний афсона ва ривоятлар асосига қурилган. Бу эса шеърларнинг бадий мукаммал бўлишини таъминлаб, таъсирчанлигини янада оширишга хизмат қилади.

«Девони ҳикмат»даги бир неча ғазални мустасно қилганда, девон мураббаъ шаклидаги шеърлардан ташкил топган. Бандлари тўрт мисрадан иборат шеър тури ўзбек халқ оғзаки ижодида, айниқса халқ кўшиқларида кенг тарқалган. Бандлари тўрт мисрадан иборат бўлган ҳикматлар асосан «а-а-а-б», «в-в-в-б» тарзида қофияланган ва кўпинча биринчи банддаги тўртинчи мисра кейинги бандларга нақорат бўлиб келади. Арузда яратилган айрим шеърларни ҳисобга олмаганда «Девони ҳикмат»даги аксарият шеърлар бармоқ вазида ва бу ҳикматлар маълум бир куйга мувофиқ яратилган. Шунинг учун ҳам улар шайх ва муридлар, каландарлар ва дарвешлар ҳамда халқ томонидан куйга солиб айтилган.

«Девони ҳикмат» шеърларида теран умуминсоний ғоялар содда ва раvon услубда талқин қилингани, поэтик жиҳатдан халқ кўшиқларига яқин бўлгани учун халқ оммаси орасига кенг тарқалиб кетган.

«Девони ҳикмат»да қадим-қадимдан давом этиб келган Шарқ донишмандлиги руҳи «Қуръони Карим» ва Пайғамбар ҳадисларининг ҳаётбахш нафаси уфуриб туради. Улуғ пир ўз даврининг энг муҳим ижтимоий ғояларини қаламга олади, оташин инсонпарвар мураббий сифатида одамлар орасидаги риё, нодонлик, худпарастлик, баъднафслик, эътиқодсизлик каби иллатларни панд-насихат орқали бартараф этмоқчи бўлади. Ўз ҳикматларида Яратган Зотнинг севган бандалари – Пайғамбарлар, азиз-авлиёлар, Аллоҳ ошиқлари ҳаёти ҳақидаги ривоятларга мурожаат этиб ғофил бандаларни улардан ўрناق олишга чорлайди. Илоҳий ишқ куйчиси, ҳақпараст ошиқ Аҳмад Яссавийнинг ўзининг ҳаёти ҳам халқ орасида афсона ва ривоятларга айланиб кетган. У ҳақда «Гавҳари хуштар ёхуд Аҳмад Яссавий» номли халқ достони ҳам яратилган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги анъанавий образлар ҳақида маълумот беринг.
2. Пайғамбаримиз билан боғлиқ қандай ривоятларни биласиз?
3. «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад» деган нақлни қандай изоҳлайсиз?
4. Чаҳорёрлар кимлар? Уларнинг мусулмон оламидаги хизматлари нимадан иборат?
5. Аҳмад Яссавий ҳикматларида номлари зикр этилган тасаввуф намоёндалари кимлар?
6. Шоир нима мақсадда уларнинг ҳаёти ёки саргузаштларига мурожаат қилади?

7. Аллох ошиқлари (сўфийлар) номи билан боғлиқ қандай ривоятларни биласиз?

8. Уларнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган ривоятлар яна қайси насарлардан жой олган?

9. «Девони ҳикмат»да қандай ғоялар илғари сурилган?

10. Яссавий ҳикматларининг халқчиллигини таъминлаган асосий носиталар нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Ахмад Яссавий. Девони ҳикмат. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1992.

2. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 1-жилд. Т., 1977.

3. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Т., 1976.

4. И.Ҳаққулов. Тасаввуф ва шеърят. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.

5. Фаридиддин Аттор. Тазкиратул-авлиё. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти. Т., 1997.

6. Ҳ.Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. «Шарқ» матбаа акциадорлик компанияси нашриёти, Т.: 2004.

7. Ҳ.Караматов. Қуръон ва ўзбек адабиёти. «Фан», Т.: 1993.

«ҚИССАСИ РАБҒУЗИЙ» ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Р е ж а:

1. «Қиссаси Рабғузий»нинг халқона услуби.

2. «Қиссаси Рабғузий» ҳикоятларининг тарихий шидизлари.

3. «Қисса» жанри ҳақида.

4. Довуд, Сулаймон ва Лукмон ҳақидаги қиссаларда фольклор мотивлари.

5. Рабғузий қиссаларида халқона муболага санъати.

6. «Қиссаси Рабғузий»да сажъ.

«Қиссаси Рабғузий» ўзбек адабиёти тарихида дастлабки насрий асар намунаси сифатида ҳам, юксак ахлоқий-таълимий ғояларни тарғиб қилувчи бадий ёдғорлик сифатида ҳам муҳим қимматга эга. Асар содда ва раво халқ тилига яқин оҳанг ва услубда яратилган. Шу билан бир қаторда унда туркий ва бошқа халқларнинг айрим расм-русумлари ва одатлари ҳам муаллиф назаридан четда қолмаган: «Рум вилоятининг одати бор, тевалари чалиқлик (шўх), бурундуклатмасалар янги тушган келинларни келтуруб ун тузуб йирлайтурлар. Тевалар уларнинг овозларига хушланиб, ўзлариндин кечарлар – иликка илинурлар».

Ёки: «Халқ орасинда расм бор, дўст-дўстга сафар килиб ёнар бўлса бир ҳада, яъни бўлак ола берурлар». Асардаги инсонларни ўзаро тўғри

муносабатларда бўлишга, бир-бирларига нисбатан жабр – зулм қилмасликка, ноҳақ қон тўқмасликка ундовчи ўғитлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас; «Маъсиятдин йиғилинг, халқ орасида кўни ҳукм қилинг, куч қилманг, зинно қилманг, қон тўқманг, хиёнат қилманг».

«Қиссаси Рабғузий» ўзига хос бетакрор бадий хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради. Асарда турли мазмундаги қиссалар, маърифий дидактик аҳамиятга эга бўлган ҳикоятлар, латифалар юксак бадий маҳорат билан яратилган бўлиб, ҳикоятларнинг тарихий илдири бир томондан Тавротга, Куръонга ва Шарқ адабиётида кенг тарқалган нақл ва ривоятларга бориб тақалса, иккинчи томондан, туркий халқлар ижоди билан боғлиқ афсона ва ривоятларга боғланади.

Муаллиф ўз асарида халқ ижодидаги адабий тимсоллардан, насрий жанрлардан, илғор ғоялардан, инсонпарварлик руҳидан маҳорат билан фойдаланган.

«Қиссаси Рабғузий» асосан, пайғамбарлар ҳаёти билан боғлиқ воқеа ҳодисаларни бадий лавҳалар воситасида ифодалаган ранг – баранг қиссалардан ташкил топган. Ушбу қиссаларнинг замирига халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган кўплаб ҳикоят ва ривоятларнинг мазмуни сингдирилган.

Шу ўринда қисса жанри ва унинг ўзига хос хусусиятлари, халқ қиссачилиги ҳақида тўхталиб ўтиш лозим.

Ўзбек классик адабиётида воқеий ҳодиса ёки афсонавий воқеалар баён қилинган эпик асарлар қисса деб юритилган. Унинг ҳикоят, ривоят шаклидаги кўринишлари ҳам мавжуд бўлган. Қиссаларга халқ оғзаки ижодида маълум ва машҳур бўлган ҳикоят ва ривоятлар, ҳикмат ва латифалар ҳам асос қилиб олинган. Қиссалар мавзу кўламига кўра турли хил бўлади. Чунончи, маълум тарихий шахслар ҳаёти билан боғлиқ бўлган қиссалар ёки маълум амир-уламо ёки ўз даврининг таниқли инсонлари тақдири баён қилинган қиссалар. Шунингдек, кароматпеша пиру авлиёлар, пайғамбарлар ҳақида ҳам кўплаб қиссалар яратилган.

Ўзбек адабиёти тарихида пайғамбарлар сулоласига бағишланган қатор асарлар мавжудки, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос, шу билан бирга умумий бир мавзуга бағишланганлиги билан муштаракликка эга. Бу асарларнинг ҳар бири ислом тарихини тарғиб қилиш билан бир қаторда улуг зотлар образлари орқали юксак инсоний фазилатларни тараннум этиш учун ҳам хизмат қилиб келган. Шулар жумласига Рабғузийнинг «Қиссасул-анбиё», Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизийн», Машрабнинг «Мабдаъ ун-нур», Хувайдонинг «Роҳати дил» ва Собир Сайқалийнинг «Қиссаи Сайқалий» асарларини киритиш мумкин.

Қисса ўз мазмун моҳиятига кўра маълум бир мақсадга йўналтирилган, маълум бир маънавий-ижтимоий ғояларни илгари суришга қаратилган, ўз бадий қонуниятларига эга йирик эпик асар саналади. Бундай асарларда қиссадан ҳисса чиқарилади ва фикрлар шеъринг парча ёки байтлар орқали янада ишонарли қилиб тасдиқланади. Мазкур шеъринг парчалар одатда ҳикматлар билан йўғрилган бўлади.

Қисса ёзувчи ёки айтувчилар «қиссанавис», «қиссасоз», «қиссагўй» деб юритилган. Бироқ, қисса, аввало халқ оғзаки ижоди намунаси эканлигини ҳам унутмаслик керак. Оғзаки адабиёт илк шаклланган даврлардан бошлаб халқ қиссачилиги юзага келган. Ёзма адабиёт вужудга келиши билан қиссаларнинг ёзма кўринишлари ҳам яратила бошланди. Бундай қиссаларга эса халқ орасида кенг тарқалган афсона, ривоят ва хикоятлар муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Ўзбек мумтоз қиссачилигида халқ оғзаки ижодининг бевосита таъсири сезилиб туради. Буни қиссаларнинг тили ва услубида, бадий ифодасида кузатишимиз мумкин.

«Қиссаси Рабғузий» асаридан ўрин олган қиссалар бадийиётида ҳам халқ оғзаки ижоди мотивлари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Рабғузий асар баёнида халқ ижодига хос бир қанча бадий хусусиятлардан мохирлик билан фойдаланган. Қиссалар асосан, пайғамбарларга, уларнинг сифатлари, алоҳида хусусиятларини таърифлашга қаратилган. Муаллиф ҳар бир қисса аввалида пайғамбарнинг сифатини баён қилади ва ўша пайғамбар ҳаёти билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ёритувчи шеърини парчалар келтиради. Кейин эса насрда қиссанинг асосий мазмуни бошланади. Бу мазмун таркибида бир-бири билан боғлиқ халқ ижодига алоқадор бир қанча ривоят ва хикоятлар ёритиб берилади. Шу жиҳатдан Юсуф, Сулаймон пайғамбар, Лукмони Ҳаким тўғрисидаги қиссалар жуда характерлидир. Фикримизнинг изохи сифатида Сулаймон ҳақидаги қисса мазмунига эътибор қилайлик:

Подшоҳлик Сулаймонга отаси Довуд пайғамбардан мерос қолади. Сулаймоннинг подшоҳлиги ниҳоятда юксак эди. Нақл борки, Ҳазрати Довуд Сулаймонни тахтга чиқариб халққа халифа қилади. Гўё худо фармони билан у жами ҳайвоноту паррандаларнинг тилини билади. Сулаймон кеча кундуз муножот қилиб, худодан менга ҳеч кимда бўлмаган мулк бергин, дея сўрайди. Сулаймон Мағрибдан Машрикқача подшоҳ бўлади, деу пари, инсу жинслар унинг фармонида эди.

Мана шу қиссанинг таркибида Сулаймон билан боғлиқ қатор мустақил мазмундаги хикоятлар келтирилади. Жумладан, бир хикоятда шундай дейилади: Бир кун Ҳазрат Сулаймон бойқушдан сўради, нима учун доим вайроналиг ерни хоҳлайсан? Бойқуш айтдики, мани бу оламдаги меросимдир. Яна айтдики, на учун халқ орасида юрмайсан, айтдики, одам фарзандлари бир-бирига қиладиган зулмдан қўрқаман.

Сулаймон ва қаринчка, Сулаймон ва Билқис каби хикоятларда биринчи навбатда Сулаймон пайғамбар тўғрисида эмас, кўпроқ подшоҳ Сулаймон тўғрисида гап бораётгандек туюлади. Сулаймоннинг пайғамбар сифатидаги қаромати деярли кўзга ташланмайди.

Сулаймоннинг подшоҳлик шавкати, дабдабаси худди халқ эртак ва дostonларидаги адолатли подшоҳлар тасвирига ўхшайди. Муаллиф шунчаки баён қилмай, балки муболаға, жонлантириш каби бадий тасвир воситаларини қўллайди, асар бадийиётига сайқал беради.

Шунингдек, Сулаймоннинг номози бомдоддан намози шомгача эл билан мамлакат ишининг маслаҳатини қилиши, фақат тахтга ўтирганда

шоҳона кийим кийиб колган пайтда оддий кийимда юриши, ўзи сават ва занбил тўкиб сотиши, халққа ҳар куни овқат тортиши каби хусусиятлар ҳам уни, эртақлардаги сахий, одил, раиятпарвар подшоҳлар образига яқинлаштиради. Шундай ҳолни Довуд пайғамбар қиссаси баёнида ҳам кўрамыз. Довуднинг шон-шавкати андоғ эрдик, бир неча киши посбонликда ётар эди. Кечалари ўзи ҳеч кимга билдирмай кўчаларда юриб учраган кишидан подшоҳларнинг яхшими, деб аҳвол сўради. Бир кеча бир қария айтдики, шохимиз яхши, аммо элнинг ҳаққини ейди. Шундан сўнг Довуд худога илтижо қилиб, бир хунар сўрайди. Худо унга темирчилик хунарини беради. Темир Довуд қўлида мумдек эрир эди. Довуд вақтининг бир қисмида ибодат қилиб, иккинчи қисмида ҳалол ризқ учун меҳнатга қўл урар, учинчисидан подшоҳлик қилар эди.

Қиссада халқ ижодиётига хос ҳалол меҳнатни улуглаш мотиви асосий ўрин тутди. Довуд пайғамбар тўғрисидаги қисса ҳам бир қанча ҳикоятлардан ташкил топган.

«Қиссаси Рабғузий»даги қиссаларнинг кўпчилиги композицион қурилиши нуқтаи назаридан ҳикоя ичида ҳикоя қолипида тузилган. Яъни умумий қисса ичида унинг мазмунини тўлдириб, бойитиб турувчи бир қанча мустақил сюжетли ҳикоялар ҳам келтирилади. Бу ҳикоялар ягона қолипловчи ҳикоя мазмунига сингдирилади. Жумладан, юқорида қузатганимиздек, Ҳазрати Довуд ҳақидаги қисса таркибидан турли мазмундаги ҳикоятлар ўрин олган. Уларда асосан, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган. Масалан, бир ҳикояда инсон қалби, кўнгил дунёси билан боғлиқ ибратли воқеа тасвирланади:

Довуд пайғамбар бир хотинни ёқтириб қолади. Унинг эрини урушга юборади. Мақсад, у ўлса хотинига уйланиш эди. Шундай бўлади ҳам. Хотин агар ўғил кўрсам подшоҳлигини берасан, деган шарт билан Довудга тегади. Бир кун икки ака-ука келиб Довудга арз қилади. Бири айтади: биз ака-укамыз, акамнинг тўқсон тўққизта совлиқ қўйи бор, менинг битта қўйим бор эди, уни ҳам тортиб олди.

Довуд айтадики, менинг замонамда киши кишига шундай зулм қиладими, буни қандай изоҳлайсан дейди. Довуд ўз саволига шундай жавоб эшитади: «Сиз ўзингиз тўқсон тўққизта хотинингиз бўлатуриб, уларнинг устига Урёни газотга юбориб, ўлдириб, хотинини олдингиз, бундай зиёда зулм бўладими?» Довуд англаса улар фаришталар экан. Довуд ўзининг осий бўлганидан хабар топиб худога нола қилади. Сахрога чиқиб эртаю – кеч кўз ёш тўқади. Кўзидан оққан ёшига атрофида гиёҳлар ўсиб, Довуд орасида кўринмай қолади. Инсон суратидаги фаришталар томонидан унинг хотин масаласида қилган иши адолатсизлик, зулм эканлиги таъкидланади. Ҳатто пайғамбардек зот ҳам гуноҳлардан ҳоли эмаслиги кўрсатилади. Бундай ҳол фақат Довуд ёки Сулаймон тўғрисидаги қиссалардагина эмас, бошқа қиссаларда ҳам учрайди.

Маълумки, халқ оғзаки ижодида ёки ёзма адабиёт намуналарининг кўпида ёмон хулқ-одатлар қаттиқ қораланади, фон этилади ва асар охирида бундай шахслар ё жазоланади, ёки адолатга юз ўтиради. Бу қиссаларда эса

ган пайғамбарлар устида бораётганлиги учун уларнинг осийликка йўл кўйганлари бирор мўъжиза, ё фаришта, ёки Жаброил орқали огохлантирилди. Улар гуноҳи кўп тоат ибодат қилиб, худога тавба қилгач кечирилади.

«Қиссаси Рабғузий» ҳикоятларига назар ташлар эканмиз, уларда ранг – ранг образларнинг мавжудлигини кўрамиз. Рабғузий халқ оғзаки ижоди намуналарига суянган ҳолда, турли – туман образлар яратади. Чунончи, эртакларга хос деву парилар, инсу жинслар, турли табиат жонотлари, (чумоли, қалдирғоч, ари, булбул ва бошқалар) ғаройиб хусусиятли инсонлар тасвири биддий воситалар ёрдамида образ даражасига кўтарилган.

«Қиссаси Рабғузий»даги ҳикоятларда баъзи персонажлар тасвирида халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли сезилади. Масалан, Амалқа қабиласи одамларини тасвирлашда муаллиф халқ ижодида кенг тарқалган ўта кучли муболага санъатини мохирлик билан қўллайди:

Амалқа қабиласининг одамлари узун бўйлик, бўйи уч юз қарич, кўкси етти қарич эди. Бани Исроил уларга ўн иккита бақувват, баланд бўйлик кишилардан элчи юборди. Улар анча юриб бир кишининг боғига кириб узум еб турса, эгаси келиб қолади. Уларни тутиб олтитасини бир енгига, яна олтитасини бошқа бир енгига солиб, подшоҳга олиб бориб, енгини ерга қоқди. У ердагилар хайрон бўлиб, бу нечук қўллик аёқлик куртлар деб қафтларига олиб томоша қиладилар. Ёки Мусо пайғамбарнинг ҳассаси ерга санчилса, мевали дарахт, душманга қарши катта илон, дарёга кўприк бўлиш каби хусусиятларга эга. Қиссада албатта, бу худонинг пайғамбарларга ато этган илоҳий қаромати билан боғлиқ, лекин халқ оғзаки ижоди асарларида бундай сеҳрли нарсалар, ходисалар тасвири жуда кўплаб мавжудки, бундай сеҳрли ходисалар ҳам ўқувчига худди ана шу эртаклардаги тасвир таассуротини беради.

Юқорида ҳикоятлар мисолида қузатганимиздек, қиссаларда фольклор учун характерли бўлган ва умуман, Шарқ адабиётига хос муболага тасвири кўп учрайди.

Масалан, Юсуфнинг акаларидан бири Яхудо наъра тортганда Миср халқи хушсиз йиқиларди. Ёки Овж бин Ануқнинг тасвирини кўрайлик. У одам алайҳиссаломнинг қизи (Ануқ)нинг ўғли Нуҳ даврида яшаган. Унинг икки оёғи ораси бир кунчалик йўл эди, дарёлардан қўли билан катта балиқларни тутиб, офтобда пишириб ер эди. Тўфон унинг тиззасидан юқори чиқмасди, агар бирор кент аҳолиси аччиғини чиқарса, бир оёғини кентнинг бу бошига, иккинчисини у бошига қўйса, кент аҳли қўмилиб қолар, юз ботмон таом наҳорлик бўлмас эди. Бир ривоятда айтилишича, Авж бин Ануқ дарё лабида оёғини нариги қирғоққа қўйиб ўтирганида Азроил жонини олган, оёқ суяги кўприк бўлиб қолган, бир неча йилдан кейин унинг икки бошини тешиб ичидан қарвон ўтадиган йўл бўлган экан.

Асардаги «Нуҳ тўфони» қиссаси эса бундан ҳам қизиқарлидир. Ҳикоятдаги арининг гўнғиллаши, қалдирғочнинг одамлар орасида бўлиши, илоннинг қурбакага ўчилиги булар ҳаётий ходисалардир. Шу билан бирга улар ҳақидаги ҳикоятлар ўқувчини зериктирмайдиган, қизиқарли фольклор намунасининг ўзгинасидир.

«Қиссаси Рабғузий» асарини кузатар эканмиз унинг таркибидаги киссалар замирида афсоналар мавжудлигини кўрамиз. Рабғузий пайғамбарлар ҳақидаги халқ орасида кенг тарқалган афсоналарни қайта ишлаб, уларни бадий мукамал даражага кўтарган.

Афсоналарда қадим замонларда яшаган аجدодларимиз ўзларига ҳомий деб ҳисоблаган шахсларни улуғлаганлар ва шу билан ўз диний эътиқодларини ҳам намоён этганлар. Масалан, халқимизда ҳар бир инсоннинг тақдири тангри томонидан белгиланган бўлади, аммо инсон ҳатти-ҳаракати, нияти билан ўз қисматини ўзгартириши мумкин деган тушунчалар бор. Асарда шу фикрни тасдиқлаш учун қуйидаги афсона келтирилади.

«Мусо кунлардан бир куни тангри Таоло олдиға кетаётганида, йўлда оёқ қўли йўқ мажруҳ бир одамни кўрибди. Одам ундан ўзининг тақдирига жаннат ёки дўзах ёзилганини билиб беришни сўрабди:

Тангри пайғамбарга: «У одамнинг охириги жойи дўзах бўлади. Чунки умр бўйи уни емак – ичмакка муҳтож қилмадим, аммо бирон марта «Худога шукур» демади, - дебди. Мусо пайғамбар қайтишида ҳалиги одам ундан жавоб кутибди. Пайғамбар бор гапни айтибди. Шунда ҳалиги одам: «Бўлмаса яратган эгамга айт, мен ўлганимда танамни шунақа катта қилиб юборсинки, бошқа ҳеч кимга дўзахдан жой қолмасин, - дебди. Ана шу гапдан кейин бечора банда жаннати бўлган экан.

«Қиссаси Рабғузий»да ўз даври адабий-бадий аънавалари талабига кўра, сажъ санъати ҳам ўрни билан истифода этилган. Айниқса бу нарса асарнинг аънавий кириш қисмида яққол кўзга ташланади: «Аммо баъд бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, маъсият ябонин кезган, оз озуғлиғ, кўп ёзуғлиқ Робот ўғузининг қозиси Бурхониддин ўғли Носириддин ... андоғ айтур ... беклар улуғи, йигитлар ориғи, улуғ отлиғ, ориғ зотлиғ, яхши қилиғли, мўғул синлиғ, мусулмон динлиғ, одамлар инончи, мўминлар қувончи, химмати адиз, ақли тенгиз бекимиз Носириддин Тукбуғо ... торих секкиз юз тўққизинда ит йили қосид битидиким, анинг учун пайғамбарлар қиссаларига гоят рағбатимиз бор...»

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўз даврининг ўқимишли кишиси бўлган Рабғузий ёзма ва оғзаки насрга хос услубий аънанани пухта эгаллаган. Маълумки сажъ санъати ўзбек халқ эртақлари ва дostonларининг бадий компонентларидан бирини ташкил қилади. Кўпгина халқ эртақлари ва дostonларининг зачин – бошламаси сажъланган сатрларда ифодаланади. (Ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётида истифода қилинадиган сажъ ва унинг ўзига хос хусусиятлари проф: Б.Саримсоқов томонидан батафсил таҳлил қилинган¹). Рабғузий қўллаган сажъ ўз характери жиҳатидан жуда ҳам мукамал бўлиб, сажъланган ҳар бир сўз у ёки бу шахс сифатларини очиб беришга хизмат қилган.

«Қиссаси Рабғузий»да «эмоқ тўликсиз феълининг тусланган шакли баёнда жуда ҳам кўп қўлланган. У ўз характери жиҳатидан икки хил услубни ўзида мужассамлаштирган. Биринчи хил услуб сажъланмаган сўзлардан

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. Т. «Фан», 1978.

кейин такрорланиб келувчи, предикативликни (кесим бўлиб келадиган) таъминловчи фольклорга хос куртак сажъланиш характерига эга бўлган услуб. Бу услуб кўпрок халқ оғзаки ижодига хос бўлиб, Рабғузий бундан персонажлар хатти-харакатини баён қилишда фойдаланган. Масалан, «Ҳикоятда дебдурларким, Авж тўфонда халок бўлмади, ул нодир эмас эрди, ани хотуни йўк эрди, дарёлар ёқасида, чангаллар орасида юрур эрди».

Иккинчи услуб – асосан ёзма адабиётга хос баён услуби бўлиб унда «эмоқ» тўлиқсиз феълнинг тусланган шакли кўпрок сажъланган сўзлардан кейин келиб, оддий такрор сифатида фақат предикативликни шакллантирган: «Намруд қирк йил бу балоға гирифтор бўлди, ҳар ким ани олдиға келса, бошиға бир тўқмоқ уриб ўлтирур эрди, дарди андин паст бўлур эрди».

Биринчи хил услубда равонлик, ритмиклик куртак сажъ вазифасидаги «эмоқ» феъли орқали юзага чиқса, иккинчи хил услубда равонлик ва ритмиклик такрорланиб келувчи тўлиқсиз феъл олдидаги сажъланувчи сўзлар воситасида юзага чиқади.

Айрим тасвирларда ҳар икки хил услуб аралаш қўлланганини қўраимиз. Агар бир кимарса юзлариға боқса, тоқат қилиб туролмас эди, қайси таомни есалар, ок ё қизил бўғизларидан ўтканда қуринур эрди, юзларини рангидин шақоликун – нуъмон деган гул уёлур эрди. Икки чеккаларида қирк ўрум сочлари бор эрди: йигирма ўнгда, йигирмаси чапда эрди. Ушбу сочларидин мушку анбар бўй олур эрди, хушхуйликларидан халойикларни думоғи муаттар бўлур эрди...».

Шундай қилиб, Носириддин Бурхониддин ўғли Рабғузий «Қиссаси Рабғузий»да фольклордаги анъанавий образлардан, бадий тасвир усули ва услубидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса асарнинг бадий мукамал ва таъсирчан бўлишини таъминлаган омиллардан биридир.

Мавзу юзасидан саволлар

1. «Қиссаси Рабғузий» қандай услубда ёзилган?
2. «Қиссаси Рабғузий» ҳикоятлари яна қайси манбаларда учрайди?
3. Рабғузий қиссаларининг фольклор вариантлари ҳақида маълумот беринг.
4. Рабғузий қиссаларидан қайсилари ҳикоя ичида ҳикоя усулида ёзилган?
5. Ҳикоя ичида ҳикоя усулида яратилган яна қандай асарларни биласиз?
6. Рабғузий қиссаларида халқ оғзаки ижодининг таъсири қайси ўринларда қўринади?
7. «Қиссаси Рабғузий»нинг қайси ҳикоятлари ўткир муболаға ва чексиз ҳаёлот асосида яратилган?
8. «Қиссаси Рабғузий»даги сажъ санъатининг аҳамияти ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. «Ёзувчи», Т., 1-2-китоб. 1990-1991.
2. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 1-китоб. Т., 1977.
4. Ҳолид Расул. Гўзаллик ва олийжаноблик қиссаси. Мангу булоқлар. Т., 1986.
5. Асотирлар ва ривоятлар. «Ёзувчи», Т., 1993.
6. Ипак йўли афсоналари. «Фан», Т., 1993.

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО» ДОСТОНИДА ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРИ

Р е ж а:

1. *Халқ ижоди Дурбек достони учун асосий манба сифатида.*
2. *«Юсуф ва Зулайҳо» достонида туш мотиви.*
3. *Бадий тасвирда эртак мотивидан фойдаланиши.*
4. *Яхшилик ва ёмонлик, шлоҳий муқофот ва жазо ҳақидаги диний-фалсафий қарашлар.*

Ўзбек адабиётида шоир Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони муҳим ўрин тутди. Достон ўзининг сюжети, тили, бадий воситалари жиҳатидан халқ ижодига анча яқин туради. Адабиётшунос олим Н.Маллаев масаланинг мана шу томонига эътиборни қаратиб шундай дейди: «Халқ оғзаки ижоди Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони учун маънавий ва бадий манбалардан бири бўлди, унинг ғоявий-бадий қимматини, халқчиллик руҳини оширди»¹.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонида энг аввало кўзга ташланадиган фольклор мотивларидан бири туш эпизодининг ўрин эгаллашидир. Достоннинг бир неча ўринларида Юсуф ва Зулайҳо, Яъқуб, Малики Тожир каби образлар фаолиятида кароматли туш кўриш билан боғлиқ воқеалар асосий ўрин тутди. Фольклор асарларида тушда бир-бирини кўриб севги дардига мубтало бўлиш, ўз ёрени излаш, оғир синов ва машаққатлардан сўнг висолга етиб бахтли бўлиш асосий усуллардан ҳисобланади. Туш эпизодларида бир-бирларидан бутунлай беҳабар, бир-бирини танимайдиган йигит ва киз учрашади. Қаҳрамоннинг бутун машаққатли саргузашти мана шу учрашудан бошланади.

Ошиқ ва маъшуқа калбида муҳаббат ҳисларини уйғотиш, уларнинг тақдирини бир-бирига боғлаш ва уларни балою офатлардан сақлаш кўпинча илоҳий кучлар (Аллоҳ таоло, Ҳазрати Хизр, Ҳазрати Али) амри билан амалга ошади. Бу ҳақда атокли фольклоршунослар В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифовларнинг билдирган фикрлари диққатга сазовордир: «Кўпинча, севишганлар бир

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи Т. 341-бет

пайтнинг ўзида, бир-бирини билмаган холда тушларида учрашадилар. Бу мавзунинг мусулмонлар вариантыда эса, улар илохий кучлар Хизр, Али, Ўилтон ва бошқалар амри билан тушларида унаштириб қўйилади»².

Ҳақиқатдан ҳам, «Алпомиш», «Гуруғли», «Кунтуғмиш» каби достонларда ушбу мотив билан боғлиқ бўлган воқеаларнинг бадиий ифодасини кўрамиз. Масалан, «Алпомиш» достонида Алпомиш, Барчин ва Қоражон учаласи бир вақтнинг ўзида бир-бири билан алоқадор, келажакда юз берадиган хайрли воқеалардан дарак берувчи туш кўрадилар. Достонда туш мавҳаси шундай тасвирланган: «Алпомиш чўпонларнинг кўшхонасида ухлаб ётди. Кечаси файзи сахар вақтига етди, сахар вақти чўпонларнинг кўшхонасида ётиб бир туш кўрди. Излаб бораётган Барчин ёри, бул ҳам, баҳмал ўтовда ётиб, субҳи содиқ туккан вақтда бир туш кўрди. Кашал ғорида, тўқсон қалмоқнинг ичида Қоражон алп ҳам бир туш кўрди. Учовининг туши олдинкейин, дўғилиш кўрди. Аввал Алпомишнинг туши: Бир кусармас пири тушида бу сўзларни айтиб билдирди:

Ҳақимбек кирганда ўн тўрт ёшига,
Меҳмон бўлди чўпонларнинг кўшида.
Ул кечаси файзи сахар бўлганда,
Расули Худони кўрди тушида.
Маст уйкуда ётиб эди бу шумқор,
Ғафлатдан кўзини очди Искандар,
Кўзига кўринди Расул пайғамбар,
Бу сўзларни Расул пайғамбар айтди:
«Адашган умматим шафқат дорингман,
Таниб қолгин, Расул пайғамбарингни,
Умматларим мудом йўлга солурман».
Бу сўзларни эшитиб Ҳақим шу замон:
«Пайғамбарим оху зоримни,
Сабил қилмам элда кирдикоримни,
Ҳали ололмайман Барчин ёримни,
Кўролмадим Шоҳмардон пиримни».
«Ғам ема, умматим, - деди пайғамбар, -
Остида дулдули, беда зулфикор,
Жиловида Бобо Қамбар жиловдор,
Ғамингда отланди Шоҳимардон пирлар,
Ғайратингдан бўзлаб кетар қалмоқлар,
Ҳеч ким бўлмас сенинг билан баробар,
Сенга тақдир қилди Барчин зулфакдор».
Бу сўзни эшитди ётган Искандар,
«Раҳм айлаб юборди ҳол қилган жаббор,
Ҳамма пирлар бўлди сенга мадақдор,
Кўнглимдан кетади бир зарра губор»,
Бу сўзларни айтиб Расул пайғамбар...»³

² Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, стр. 333.

Оғир вазиятда қолган Алпомишни пайғамбар ва азиз-авлиёларнинг руҳи қўллаб-қувватлаши, ёри Барчинга эришувида мададкор бўлиши унинг тушида аён бўлади.

«Кунтуғмиш» достонида эса қахрамонлар бир-бирини тушида кўриб севиб қолади:

«Кунлардан бир кун Холбека ноз уйкуда ётиб эди, бир туш кўрди: Кунтуғмиш билан бир-бировига сўз қотиб, Холбека сўради: «Сен кимсан, жой манзилинг қайда, отинг ким». Полвон айтди: «Отим Кунтуғмиш, Дўрмон элининг полвони бўламан. Сен кимсан, отинг ким, юртинг қаерда?»

Холбека айтди: «Отим Холбека, отамнинг оти Шоир вазир, юртим шаҳри Зангар». Иккови тушида бир-бири билан топишиб, йигитнинг узугини Холбека, Холбеканинг узугини Кунтуғмиш олиб қўлига солди. Туш шу ерга етганда уйғонди»⁴.

Дурбек достонида ҳам Юсуф ва Зулайхо бир-бирларини тушида кўриб танишадилар. Достонда туш лавҳаси шундай тасвирланган:

Деди Зулайхо: - Ким сен? Аё гул бадан,
Менга де, отинг не дурур, қайдасен?
Қайда тилай йўқласам охир сени,
Мунда топарсен, чу тиласанг мени.
Дедики: - Юсуфтур отим, гул узор,
Мен эрурам Миср элида шаҳриёр.
Бизга фалак қилғусидир кўп жафо,
Чеккумиз, э дўст, бу сенсиз бало.
Меҳнату дарду, аламу, ранжу, ғам,
Еткусидур мунча бало дам-бадам⁵.

Тушда Юсуфнинг башорат қилганидек, Зулайхо Юсуфга эришиш учун кўп азоб уқубатлар чекади. Унинг севганим деб ўйлагани бошқа киши бўлиб чиқади. Лекин Зулайхо тақдирга тан бериб кета олмайди. Юсуфга эришгунча кўп машаққатларга дучор бўлади, маломатларга бардош беради.

Ана шу туш воситасида пайдо бўган муҳаббат дарди сюжет воқеаларининг ривожланиб кетишига сабаб бўлади.

Халқ орасида тушни таъбир қилиш, яхши ёки ёмонга йўйиш одатлари мавжуд. «Юсуф ва Зулайхо» достонининг қахрамони, тенгсиз гўзаллик тимсоли Юсуф туш таъбир қилувчи башоратгўй муаббир ҳамдир. Бу хусусият унга Танғри Таолонинг инояти билан берилган. Юсуфдаги бу алоҳида белги ҳақида «Қиссаси Рабғузий»да шундай ҳикоя қилинади: «Савол: Туш таъбирин зиндонда нетак билди? Жавоб: Мавло, азза ва жалла, Жаброил алайхиссаломни изу берди. Юсуф намоз қилиб ўлтурурда узумга

¹ Алпомиш. Айтувчи: Фозил Йўлдош. «Шарқ», Т., 1998, 99-бет.

² Ўзбек халқ достонлари. I том.

³ Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. 52-бет.

менгзар мева келтурди. Юсуфнинг эрни уза қўйди. У мева эриди, камуг томирларига ёйилди. Тушлар таъбирин онинг бирла билди»⁶.

Асар воқеалари давомида Юсуфнинг Миср подшоси, унинг вазирлари Соқи ва Ҳаббоз тушлари таъбирларини тўғри айтиб бериш билан боғлиқ воқеалар кизиқарли тасвирланган.

Халқ оғзаки ижоди асарларида ёш гўдакнинг ниҳоятда тез ўсиши, бекиёс кучга эга бўиши, ҳатто баъзан гапира олиши каби мўъжизаларга дуч келамиз. Шунингдек, халқ тасавурида ёш гўдак пок, самимий, гуноҳлардан холи, шунинг учун у нима гапирган бўлса, ҳаммаси тўғри, у ҳақ.

«Юсуф ва Зулайҳо» дostonида Юсуфнинг поклиги, ўз хожасига садоқати, ҳақиқатни юзага чиқариш учун ҳам олти ойлик гўдакнинг тилга кириши халқ ижодининг таъсири натижасидир.

Эртақ ва дostonларда хайвонларнинг тилга кириши кўп учрайди. «Юсуф ва Зулайҳо» дostonида ҳам мана шундай ҳолатларни кузатиш мумкин. Юсуфнинг акалари унга хиёнат қилиб, чоҳга ташлаб кетадилар ва отасига укаميزни бўри еб кетди, деб ёлғон гапиришади. Аммо бу ёлғонга чидаёлмаган бўри тилга киради ва ўзининг бегуноҳлигини айтади:

- Мен емадим Юсуфи сиддикни,
Сенга де олмон доғи тахкикни. (20)

Халқ фантазияси, ҳаёлот олами бепоёндир. У истаган восита орқали ўз илғор ғояларини, қарашларини, армонли орзуларини акс эттира олади. Дostonда тасвирланган Мешом билан оғалари ўртасидаги кураш эпизоди Юсуфнинг қадим замонлардан ер узра ётган, ҳеч ким силжита олмайдиган улкан тошни кўтариб олиши, унинг акалари билан ўзаро куч синашиши, Яъқуб йиғлаганда кўз ёшларининг сувига гиёҳлар униб, Юсуф кўйлагини кўзига суртганда басир кўзларининг очилиши ёки Юсуфнинг оч қолган Миср аҳлини ўз хусни билан тўйдириши каби воқеаларда ҳам халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири кўзга ташланади.

Қалб тугёнларини, алам ва изтиробларини йиғи билан ифодалаш инсонга хос хусусият. Халқ эртақлари, дostonлари ва кўшиқларида тасвирланган қаҳрамонлар юртдан айрилиқда, ўз яқинларидан ҳижронда қолганларида кўз ёш тўкадилар. Узок вақт кўрмаган қон-қариндошини, севгилисини ёки дўстини йиғлаб қаршилайдилар, кўз ёш тўкиб узок сафарга кузатадилар.

Бундай ҳолатлар «Юсуф ва Зулайҳо» дostonидан ҳам кенг ўрин эгаллаган. Ўз жигаридан жудо бўган Яъқуб кўз ёш тўкиши, йиғлай-йиғлай кўзлари басир бўлиши, Юсуфнинг онаси қабрида фарёд кўтариши, укаси Ибн Яминни Мисрда кўрганда нола чекиши, отасининг оёқларига бош уриб йиғлаши каби ҳолатлар бунинг ёрқин мисолидир.

⁶ Носпруддин Бурхонуддин Рабғузӣ Қиссаси Рабғузӣ. Т. 1, 1990, 133-бет.

Асарда илгари сурилган юксак инсонпарварлик карашларининг, ота ва бола мухаббатининг чуқур ички кечинмаларда тасвирланиши, шоирнинг халқчиллик ғояларидан келиб чиққан фикрларидир. Достонда ҳар бир яхши ёки ёмон амалнинг жавоби борлиги ҳақидаги халқона карашлар Яъқуб ва Юсуф, тул Хотин ва Башир воқеаларида ёрқин ифодаланган.

Яъқуб Юсуф туғилгач, ўзининг чўриси, энага хотининг боласи Баширни сотиб юборади. Энага ўз ўғли Башир ўрнига Юсуфни тарбиялайди, лекин ўз боласи фирокида ғам-аламдан кўзи кўр бўлиб қолади. Она Мисрга сотиб юборилган фарзандининг ҳажрида узлуксиз фарёд килади. Муштипар энагага жабру зулм қилган Яъқуб ҳам энага каби азоб-укубатга дучор бўлади. У ҳам севган ўғли Юсуф фирокида ғам-ғуссада яшайди. Ўғли ҳам Мисрга қул қилиб сотилади. Юсуф ҳажрида йиғлай-йиғлай кўзлари кўрмас бўлиб қолади, эллик йил айрилик азобини тартади. Яъқубнинг бу азоб-укубатлардан нажот топиши учун, аввало муштипар энага ўғли билан кўришиши ва ғам-ғуссадан халос бўлиши керак эди. Чунки Яъқуб онани кўзининг оку кораси, фарзандидан жудо қилган эди. Шунинг учун ҳам у шундай балоларга гирифтор бўлади.

Юсуф Баширни қулликдан халос этиб, ўз кўйлагини отасига юборади. Башир Канъонга бориб, аввало онасини топади, ўглининг висолига мушарраф бўлган онанинг кўзлари очилади. Башир Юсуфнинг кўйлагини Яъқубга топширади. Юсуф кўйлагини кўзларига суртган Яъқубнинг ҳам кўзлари очилади.

Қиссадан чиқадиган ҳисса шуки, муаллиф мазлумга зулм қилган кимсанинг ўзи ҳам жабру зулмга дучор бўлади, деб бева – бечораларга шафқатли бўлишга, адолатли бўлишга даъват этади.

Дурбек достонининг сюжет схемаси «Қуръон»даги сюжетга анча яқин, лекин шоир ўз асарига янги эпизодлар ҳам киритган. Масалан, Юсуфни акалари чўлга олиб чиқиб, қудукқа ташлаб кетадилар ва отасига Юсуфни бўри еди, деганларида Яъқуб бўрини тутиб келишни буюради. Бўрини тутиб келишгач, Яъқуб бўридан ўғилларининг сўзи ростми, ёлғонми эканлигини сўрайди. Бўри тилга кириб, Юсуфни емаганини, улар ёлғон гапираётганини айтади. Хайвоннинг гапириш мотиви халқ оғзаки ижодига хос хусусиятдир. Шоир ўз асарида шу мотивдан маҳорат билан фойдаланган.

Юсуфнинг чоҳдан қутилиши билан боғлиқ бўлган эпизодларда ҳам халқ оғзаки ижоди асарларининг таъсири сезилади.

Миср савдогари тушида қуёш ерга тушганини кўради. У яна ажойиб бир қул сотиб олиб, бойиб кетиши ҳақида эшитади. Савдогар узоқ сафарга чиқади. Бир чўлда тўхтаб, икки қулни қудукдан сув олишга юборади. Юсуф қудукқа туширилган челаққа ўтириб ер юзига чиқади. Уни кўрган қарвон ахли гўзаллигига ҳайрон қолади. Бунинг устига келиб қолган Юсуфнинг акалари «Бу бизнинг қулмиз, қочганига уч кун бўлган эди. Бунинг иши бизга керак эмас, сотамиз, баҳосининг ортик-камлигига қарамаймиз» дейишади. Уни йигирма дирамга сотиб юборишади. Қарвон йўлга чиққач, Юсуф бағри эзилиб, онаси мозори ёнида тевадан тушиб, онасининг қабрини кучиб йиғлайди. Қарвон ахли уни уриб, судраб туяга ортишади. Шу кеча қор,

бўрон бўлиб карвон йўл тополмай қолади. Юсуфни урган, ҳақорат қилганлар боладаги хосиятни сезиб, ундан кечирим сўрайдилар. Юсуф дуо қилади. Кун рившан бўлиб, яна карвон йўлга тушади. Мана шу воқеадан кейин ҳамма уни тўғизлай бошлайди.

Юсуфнинг қул қилиб сотилиши билан боғлиқ бўлган ушбу ғаройиб сиргузаштларда ҳам халқ эртақларининг таъсири ёрқин намоён бўлган.

Хуллас, Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг яратилишида халқ оғзаки ижоди асосий манба ва маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Шарқ адабиётида «Юсуф ва Зулайҳо» мавзуси билан боғлиқ қандай наърлар яратилган?

2. Дурбек достони ўзигача яратилган «Юсуф ва Зулайҳо» сюжетидаги наърлардан қандай фаркланади?

3. Достонда қўлланган фольклор аңаналари кўпроқ асарнинг қайси ўринларида ёрқин намоён бўлган?

4. Халқ достонлари ва «Юсуф ва Зулайҳо» достонидаги туш тизмодларини бир-бирига таққосланг.

5. Достоннинг қайси ўринларида эртак мотивларидан фойдаланилган?

6. Дурбек достони Рабғузийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» ҳикояси билан қайси жиҳатдан муштараклик касб этган?

7. «Қуръони Карим»даги «Юсуф сураси» ҳақида гапиринг. Сура пайгамбаримизга нима муносабат билан нозил қилинган?

8. «Юсуф ва Зулайҳо» достонида қандай ғоялар илгари сурилган?

Адабиётлар:

1. Дурбек. Юсуф ва Зулайҳо. ЎзФА нашриёти, Т., 1959.
2. Уч булбул гулшани. Юсуф ва Зулайҳо. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1986.
3. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1976.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 1-том. «Фан», Т., 1978.
5. Расулов Х. Ўзбек классик шеърлятида халқчиллик. «Фан», Т., 1982.
6. Ўзбек халқ достонлари. 1- том. «Фан», Т, 1957.
7. Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси. «Чўлпон», Т., 1992.

АТОИЙ ШЕЪРИЯТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Р е ж а:

1. Атоий ғазалларида бадиий тасвир воситалари.
2. Атоий ғазалларида фольклорга хос аңганавий образлар.
3. Шоир ғазалларида халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати.

Атоий ғазалларини кузатар эканмиз, унинг халқ ижоди намуналарини нақадар чуқур билганини ва улардан самарали фойдаланганлигини кўрамиз.

Атоийнинг айрим ғазаллари бевосита халқ оғзаки ижоди таъсири остида яратилган. Бунга А.Навоий назари тушган

Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғоят нозуклукундин сув била ютса бўлур.

матлаъли ғазали ёркин мисол бўла олади. Ғазалда шоир халқ эртакларидаги «сув париси» образини яратади ва халқ ижодидаги «сув қизи»га ишора қилади.

Эмди билдим рост эрмиш, балки кўрдум кўз била,
Улки дерлар сув қизи, гоҳ-гоҳ кўзга кўринур.

Пари – халқ оғзаки ижодида асосий образлардан бири бўлиб, ўзининг идеал гўзаллиги, барқарор умрга эга бўлиши, инсонларга яхшилик қилиши, баъзан эса салбий хусусиятлари билан ҳам намоён бўлади.

Аёлларни улуғлаш, уларни тенгсиз гўзаллик соҳибаси деб билиш натижасида аёл лагофатининг идеал тимсоли – пари образи юзага келган. Озарбайжон фольклоршуноси Мирали Сайидовнинг ёзишича: «Пари сув ва муҳаббат илоҳасининг синтезидар»¹. Ўзбек халқи орасида ҳам сув парилари ҳақида, уларнинг қиёфаси, хатти-ҳаракати, сувда ёки сув бўйида яшашлари, ёйик сочларининг узунлиги ҳақида ранг-баранг тасаввурлар мавжуд. Афсона ва ривоятлар, эртак ва дostonлардаги талкинга кўра, пари учун етакчи хусусият - бу уларнинг беқиёс гўзаллигидир.

Юқоридаги байтларда шоир маъшуканинг тенгсиз гўзаллигини париларга қиёслайди. Париларнинг сув билан алоқадорлик хусусиятларини ҳам назардан четда қолдирмайди.

Атоий ғазалларида ёр гўзаллигини мадҳ этиш асосий ўрин тутати. Шоир кўпгина ғазалларида маъшукани хур ва малакларга тенглаштиради, баъзан уни қиссалардаги гўзаллик тимсоли бўлган Юсуфдан ҳам устун кўяди.

Сен хурсен, ё малак, эй турфаи даврон,
Не хуснунгга бор ҳаддию, не лутфунгга ғоят.
Ғар хусн будурким сенга бор, кес бу тилимни,
Юсуф сўзидин қилсам агар зарра хикоят.

«Эй дўст» радифли ғазалида эса қалбидан чуқур жой эгаллаган «дўст»ни парига ўхшатади. Халқ эртаклари ва афсоналарида айтилганидек, париларнинг макони Боғи Эрамдир:

Одамға сени ўхшата билмонки, пари сен,
Нортег янгоқинг боғи Эрамдур манга, эй дўст.

¹ Сайидов Мирали Азарбайжон мифик тафаккурининг гайнаглари. Баку. «Ёзувчи», 1983, 86-бет

«Эй саодат матлаъи» деб бошланадиган ғазалда ҳам шоир ўз манзурини гўзалликда бетимсол париларга тенглаштиради. Бу гўзаллик, бундай латофатдан ҳатто жаннат хурларининг ҳам рашки келади. Паривашнинг хиргоҳи – эса боғи Эрамда:

Бу латофатким, паритек сендадур, эй рашки хур,
Гуё боғи Ирамдур сахни хиргоҳинг сенинг.

Боғи Эрам ўзбек халқ эртаклари ва дostonлари учун типик бўлган мифологик макон. Бу макон оддий инсонлар яшайдиган жойлардан бутунлай ўзгача. У ерда боғлар хазон билмайди, қушлар завол кўрмайди. Боғи Эрам парилар мамлакати бўлиб, у ерга одамзотнинг қадами етмаган. Фақат улуғ мақсад йўлига жонини тиккан қахрамонгина илоҳий ҳомийлар ёрдамида бу маконга етиши мумкин. Масалан, «Гуруғли» туркуми дostonларида фақат чилтонлар ва ҳазрати Хизр ҳомийлигида бўлган Гуруғлигина у сирли маконга бора олган. Девлар, парилар ҳамда бошқа мифологик жонзотлар бу мамлакатни кўриқлашади. Гуруғли Юнус ва Мисқол парини чилтонларнинг дуоси билан шу ердан олиб келган эди.

Атоий ғазаларининг халқ ижодига яқинлигини белгилловчи хусусият унинг халқ мақоллари ва таъбирларидан маҳорат билан фойдаланишида кўзга ташланади. Шоир халқ донишмандлигининг ифодаси бўлган мақолларга мурожаат этиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тил ва бадиийлигини ҳам бойитган. Баъзи ғазалларда халқ мақоллари айнан келтирилса, баъзиларида уларнинг мазмуни сақланган ҳолда шакл мисраларга мувофиқлаштирилган. Шоир юксак санъаткорлик билан айрим ғазалларида бир эмас, бир неча мақолни байтлар замирига сингдиришга муваффақ бўган. Куйидаги ғазал бошидан охирига қадар ирсоли масал санъати асосига қурилган.

Юз сори бўлди равон икки кўзимдин жўйбор,
Сарви дилжўюм не бўлди бир буён қилсанг гузор.

Сен ўшал султони хуснсен, ки бўстонлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон ел ёпор.

Бўлди бағрим сув ғамингдин, яхшилиқ қил. сол сувға.
Охир эй гул, хирманни, албатта, хар эккан ўрор.

Қилди жонимға мени ширин лабинг завқи бале,
Бу масалдурким, киши бол тутса, бармогин ялор.

Давлатингдин кўкка етди барча қулларнинг боши,
Ушбу не толеъдур, ойим, бизга етсанг тонг отор?

Оғзингизни ҳар неча сўрдум, тиладим топмадим,
Гуйё бу сўз ғалатдурким, тилаганлар топор.

Зулфунгиздин гар Атойи бошқа кўрса на ажаб,
Ким, кўрармен, бир синоғонни яна икки синор.

Ғазалнинг иккинчи байтида халқ орасида кенг тарқалган «эшигини ел очиб, ел ёпади» деган халқ таъбири қўлланилган бўлса, учинчи байтда бирданига иккита мақол келтирилганки, бу билан шоир бир томондан ўзининг юрак изтиробларини ёрқин ифодалайди, иккинчи томондан, махбубага илтижо қилиб, уни яхшилик қилишга ундайди, ёрнинг марҳаматига умид боғлайди. Лирик қаҳрамоннинг дил изҳориди халқ мақоли жуда қўл келган.

Халқ орасида «Яхшилик қил, сувга сол, сув билмаса, балиқ билар, балиқ билмаса, холик билар»; «Яхшиликни дарёга қил, биёбондан топ», «Ғараз билан қилинган яхшиликнинг ёмонликдан фарқи йўқ» каби мақоллар кенг тарқалган. Бир донишманддан: «Нимани эсда сақлаб қолиб, нимани унутмоқ керак?» - деб сўрабдилар. У: «Агар кишилар сенга яхшилик қилган бўлсалар – уларни унутма, агар сен бировга яхшилик қилган бўлсанг - унут», деб жавоб берибди... «Берганингни озга сана, олганингни кўпга сана»; «Ўнг қўлинг берсин, чап қўлинг билмасин»; «Яхшилик қил, уйингга айтма» каби ривоят ва ҳикматлар ҳам халқда бисёр.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам беминнат яхшилик қилавериш лозимлиги ҳақидаги пурҳикмат фикр мазкур байтнинг иккинчи мисрасида «ҳар ким эканини ўрар» мақоли орқали янади ривожлантирилган.

Атойи хилма-хил халқ мақолларини байтларга шу қадар усталик билан сингдириб юборганки, бу ҳолат, биринчидан, шоирнинг ички кечинмаларини ёрқин ифодалашга хизмат қилса, иккинчидан, шоир ўз фикр-мулоҳазаларини қайта-қайта ҳаётда тасдиқланган халқ сўзи - мақол орқали асослайди. Туртинчи байтда келтирилган «киши бол тутса, бармогини ялор» мақоли ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Шунингдек, ғазалнинг кейинги байтларида ҳам «тилаганлар топар», «бир синағанни яна икки синар» каби халқ таъбирлари ҳам ғазал руҳига жуда мос тушган. Хуллас, Атойининг шубу ғазали бошдан оёқ халқ мақоллари асосига қурилган бўлиб, кўзланган ғояни очишда асосий восита бўлиб хизмат қилган. Халқ оғзаки ижоди – мақол ғазал билан шу қадар уйғунлашиб кетганки, мисралардан уларни ажратиш олиш мушкул.

Юқориди кузатганимиздан ташқари, шоирнинг бошқа ғазалларида ҳам халқ ҳикматларига қайта-қайта мурожаат қилинган. Масалан:

Ғанимат тут жамолу хусн даврин,
Масалдурким, яна бу одам топилмас.

Ракибу зоҳид оҳимдин куярлар,
Вале, ўт куйдурур ҳар хушқу тарни.

Севса агар Атоий рақибини ажаб эмас,
Ким, эгасин оғизлар, итига сўнғак солур.

Лаълидин бағринг конин ҳар дам Атоий сўрмаким,
Чун аримас ҳар нечаким, ювсалар кон бирла кон.

Шоир ғазалларидаги бу ҳодисани халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиёт билан мустаҳкам алоқаси, шоир қобилиятининг халқ тафаккури билан қўшилишининг синтези, деб баҳоласак тўғри бўлади.

Атоий шеърлятида кўзга ташланадиган яна бир хусусият шоир қатор шеърларида халқ қўшиқларининг соддалиги, раволиги ва мусиқийлигидан илҳомланган. Масалан: «Қон бўлди кўнгул...», «Жамолинг васфи ...», «Бўлубтур», «Кўнгул олдинг ...» каби кўплаб ғазаллар фикримизнинг далилидир. Профессор Н.М.Маллаевнинг маълумотига қараганда, шоир девонига кирган 260 ғазалдан 109 таси «туркий» деб номланган халқ қўшиқлари вазнида яратилган.

Хуллас, соддалик ва раволик, халқ мақоллари ва таъбирларидан маҳорат билан фойдаланиш Атоий ғазалларининг халқчиллигини, гоёвий-бадий жиҳатдан мукамаллигини таъминловчи асосий воситалардан бири бўлган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Атоий ғазалларининг халқчиллигини таъминлаган асосий воситалар нималардан иборат?
2. Атоий ғазалларида фольклорга хос қандай образлар қўлланган.
3. «Мажолисун - нафоис»да Алишер Навоийнинг Атоий ҳақида айтган фикрларини таҳлил қилинг.
4. «Туркона айтмоқ» деганда нимани тушунасиз?
5. Атоий ғазалларида халқ мақоллари қандай ўрин тутган?

Адабиётлар:

1. Атоий. Танланган асарлар. Ўзадабийнашр, Т., 1958.
2. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1-том, «Фан», Т., 1978.
4. С.Рафиддинов. Мажоз ва ҳақиқат. «Фан», Т., 1995.
5. Асотирлар ва ривоятлар. «Ёзувчи», Т., 1993.

МАВЛОНО ЛУТФИЙ ШЕЪРИЯТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Р е ж а:

1. Мифологик образлар ва уларнинг адабиётда акс этиши масаласи.
2. Лутфий газалиётда пари образи.
3. Лутфий шеърларида Юсуф образи.
4. Шоирнинг Хизр тимсоли акс этган шеърлари.
5. Шоир ижодида халқ мақолларининг қўлланиши.
6. Туяқ жанри ва унинг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлиги масаласи.

Мифологик образлар халқ тасавури ва ҳаёлот оламининг маҳсули. «Миф, умуман, мифология, борлик ҳақидаги қадимги инсоннинг бадий ижоди эмас, аксинча, изчил системага солинган тасаввурлар йиғиндисидир»¹. Аждар, дев, пари, Хизр, Исо, Масих, Довур, Сулаймон, Нух каби мифологик образлар халқ фантазиясидан кенг ўрин олган. Инсон тасавури маҳсули сифатида юзага келган бу образлар дастлаб фольклорда, кейинчалик ёзма адабиётда ҳам қўлланиб, анъанавий тимсоллар сифатида маълум бир ғоявий-бадий мақсадни ифодалаш учун хизмат қилади.

Алишер Навоий томонидан «Ўз замонасининг маликул каломи» сифатида эътироф этилган Мавлоно Лутфий шеъриятини кузатар эканмиз, унда Шарк халқлари оғзаки ва ёзма адабиётидан мустақкам ўрин эгаллаган пари, дев, аждар, Нух, Хизр, Исо, Масих, Довуд, Сулаймон, Яъқуб, Юсуф, Хорут, Морут (фаришталар), Лайли, Мажнун, Фарход, Ширин, Вомик, Узро каби ранг-баранг образларга дуч келамиз. Ушбу тимсоллар лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари ва рухий ҳолати билан уйғунлашиб маълум бир ғоявий-эстетик муддаони юзага чиқаришда муҳим ўрин тутган.

Мавлоно Лутфий шеъриятида, айниқса, пари, Юсуф, Хизр каби бадий-анъанавий тимсоллар билан боғлиқ байтлар тез-тез кўзга ташланади.

Кўз чашмхонасида, қил ором, эй пари,
Ким, бор оқар сувию сафолик мақом эрур².

Ошиқ ўз маъшуқасини «кўз чашмхонасида» кўним топишини, яъни унинг билан бирга бўлишини орзу қилади. Ошиқнинг кўзидаги манзил жуда тоза, «сафолик», унинг «оқар сув» - кўз ёшлари бор.

Эй одамийлар жони, париға не бўлурсан,
Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсан³.

Мавлоно Лутфий шеърларида учрайдиган пари тимсоли билан боғлиқ байтларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

¹ Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси. //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. Т., «Фан», 1981, 103-бет.

² Лутфий. Сенсан севарим. Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987, 50-бет.

³ Уша асар. 168-бет.

1. Маъшуқага пари, паризод, париваш, дея нисбат берувчи байтлар.
2. Париларга хос яширин хусусиятларни ифодаловчи байтлар.
3. Парилардаги одамийлик, яхшилик йўқлигини англаувчи байтлар.
4. Париларга хос афсунгарлик хусусиятлари.
5. Париларнинг сув билан боғлиқ кўринишларини ифодаловчи байтлар.

Эй турфа пари, одамнинг жонимудурсен?
 Ё икки ёруғ кўзлари инсонимудурсен?

Ё жодумусенким, кўнгил олдинг ўқиб афсун?
 Бу юз ила ё ояти раббонимидурсен?⁴

Маълумки, ҳар бир мифологик образда етакчи бир хусусият мавжуд. Шу образни тилга олишимиз билан унинг ана шу белгиловчи хусусияти ҳақида тасаввур уйғонади. Пари учун етакчи хусусият – бу бекиёс гўзаллик.

Юқоридаги байтларда шоир маъшукани париларга монанд бекиёс гўзаллик соҳиби сифатида улуғлаш билан бирга париларга хос афсунгарлик хусусиятларига ҳам ишора қилган.

Эй пари юзлук бегим, жонлар фидо бўлсун санга,
 Дуняда ҳусн оти бор эркан, бако бўлсун санга⁵.

Эй малаксиймо пари, ишқинг элиндин оҳ-оҳ,
 Бир назар қилсанг не бўлғай одамилиқ гоҳ-гоҳ⁶.

Эй сочингнинг соясинда офтоби ховари,
 Туғмади сен ҳур янглиғ насли одамдин пари⁷.

Мавлоно Лутфий шеърятини марказида юксак идеаллар эгаси ошиқ ва пари сифат ёр-маъшуқа образлари туради. Шоир ошиқ қалбининг ҳароратли кечинмалари, гўзаллик тимсоли бўлмиш маъшуқага хос хусусиятлар тасвирлар экан, халқ оғзаки ижодининг бой аънаналаридан баҳраманд бўлади.

Лутфий шеърятини салмоқли ўрин тутган аънавий образлардан бири Юсуфдир. Юсуф Шарқ халқлари афсона ва ривоятларининг сеvimли образи. Халқ оғзаки ижодида, шунингдек ёзма адабиётда Юсуф биринчи навбатда тенгсиз ҳусни ва ахлоқ-одоби билан намоён бўлади.

Зотингда ҳақ изҳори камолот қилибтур,
 Ўз нури билан суратингизни яратубтур.

⁴ Ўша асар. 182-бет.

⁵ Ўша асар. 11-бет.

⁶ Ўша асар. 237-бет.

⁷ Ўша асар. 258-бет.

Ўн жузв турур эрди бори хусну малохат,
Қисмат куни ҳақ тўккуз улуш сизга берибтур.

Бир жузвики Юсуфга тегиб эрди, чу борди,
Онинг учун ул ҳам сенга мерос колибтур⁸.

Шарк халқларида Ҳазрати Юсуф ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар тарқалган. Ана шундай ривоятлардан бирида ҳикоя қилинишича, Аллоҳ таоло ер юзидаги жами одамларга гўзалликнинг бир улушини берган ҳолда, Юсуфга тўккиз улушини берган экан. Юсуфдаги мусаффолик, тенгсиз гўзаллик ана шу илоҳий иноят натижаси экан. Юқоридаги байтларда ушбу ривоятларга ишора бор. Лекин қизиғи шундаки, ўз маъшуқаси гўзаллигини Юсуфдан ҳам устун қўйган лирик қаҳрамон – ошиқ, ривоятни тескари талқин қилиб, яратган зот ўз нурини, гўзаллигини улашаётганда тўккиз қисмини маъшуқага берган ҳолда, бир қисмини Юсуф берди дея «даъво қилмоқда».

Мавлоно Лутфий Хусни мутлақ нурининг ёр хусну малохатида тажаллий топишини баён қилар экан, Ҳазрати Юсуф ҳақидаги ривоятларга мурожаат қилади.

Рафтор ила бир йўли мунингдек доғи ўхшаш,
Эй сарви сихи, кабки дарийға не бўлурсан?

Юсуф киби ширин дурур асру ҳаракотинг,
Сен Миср наботу шакариға не бўлурсан?⁹

Лирик қаҳрамон ёр гўзаллигини «кабки дарий» (тоғ каклиги)га, «Миср наботи» (Юсуф)га муқояса қилиб, бу тенгсиз кўрдан ҳайратини яширолмайд савол устига савол ёғдиради. Юсуф билан боғлиқ тафсилотлар Библия, Қуръони Қарим каби муқаддас китобларда ва халқ оғзаки ижодида атрофлича баён қилинган. Фольклор асарларида, хусусан, халқ қўшиқларида Юсуф гўзаллик ва поклик тимсоли сифатида намоён бўлади:

Бизнинг ёрнинг камзулининг энги йўқ,
Шу томонда бизнинг ёрнинг тенги йўқ.
Мен ёримни мактагандан айтмайман,
Юсуф пайғамбардан унинг kami йўқ¹⁰.

Лутфий шеъриятида маъшуқани Юсуфга қиёслаш усулида ёзилган байтлардан ташқари, Юсуф саргузаштлари билан боғлиқ турли воқеаларга ишора қилувчи байтлар кўплаб учрайди:

Кўнглумға қилай чора дедингу неча бора,
Жон борди сенинг дардинг ила эмди не чора?

⁸ Ўша асар. 53-бет.

⁹ Ўша асар. 168-бет.

¹⁰ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Т., 1972. 133-бет

Юсуфни кўруб Миср эли барча тўяр эди,
Тўймас киши сендин нечаким қилса назора¹¹.

«Юсуф ва Зулайҳо» севгиси сюжети асосида яратилган афсона ва ривоятларда, киссаларда Юсуфнинг Мисрга қул қилиб сотилгани, кўп азоб-уқубатлардан сўнг Миср тахтига чиққани, очарчилик юз бергани, ноилож Юсуф ҳафтада бир марта ўз юзини шаҳар халқига курсатгани айтилади. Гўё унинг хуснидан аҳоли тўйиб, келгуси ҳафтагача чидайдилар. Шоир байтида ана шу воқеага ишора бор.

То Мисри хусн бўлди мусаллам жамолингга,
Афсона бўлди дунёда Юсуф ҳикояти¹².

Яъқуб бикин кўп йиғидин қолмади сенсиз,
Нури басарим, хоҳ инон, хоҳ инонма¹³.

Яъқуб - Қуръони Каримда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири. Иброҳим Халилуллоҳ авлодига мансуб муқаддас инсон, Юсуфнинг отаси. У Юсуфдан ажралганидан кейин ҳасрат гирдобида қолади. Классик шеърятда Яъқуб Юсуф ҳодисотлари билан боғлиқ ўринларда, асосан фарзандига бекиёс муҳаббатли ота ва ана шу меҳр оқибатида қулфатга гирифтор бўлган, жудолик аламларидан йиғлайвериб, кўзлари басир бўлиб қолган жафоқаш сифатида намоён бўлади.

Мавлоно Лутфий байтларида ҳам ошиқнинг маъшуқа ҳажрида висол илинжида тортаётган изтироблари Юсуф орзусида Яъқуб дучор бўлган қулфатларга муқояса қилинган. Лирик қаҳрамон азобкашлиқда ўзини Яъқуб ҳолатида деб билади.

Халқда «йиғлайвериб кўзларим кўр бўлди» деган сўзлар кўп қўлланади. Йиғидан кўзнинг хира тортиши – бу тинимсиз фарёд чекиш, дучор бўлинган бахтсизлик натижасидир.

Лутфий ғазалиётида учрайдиган мифологик тимсоллардан яна бири Ҳазрати Хизрдир.

Хизрнинг айна ёшунмиш, кўктин энмас ҳам Масих,
Нетсун ул муъжиз бу дам ёкути серобиндадур¹⁴.
Чашми масту жом лаълин кўргай эрди Хизр агар,
Ичкай эрди бода улким оби ҳайвон тортадур¹⁵.

Мангу яшар кимки кўрар сизни бир,
Ваҳ, не Хизр чашмаи ҳайвонисиз¹⁶.

¹¹ Уша асар. 228-бет.

¹² Уша асар. 250-бет.

¹³ Уша асар. 22-бет.

¹⁴ Уша асар. 64-бет.

¹⁵ Уша асар. 66-бет.

¹⁶ Уша асар. 105-бет.

Дастлаб халқ оғзаки адабиётида пайдо бўлган Хизр тимсоли кейинчалик ёзма адабиётнинг ҳам анъанавий образларидан бирига айланиб қолади. Хизр ўзининг ранг-баранг хусусиятларига эга. Аммо Хизр учун илк нисбат – бу унинг доимий барҳаётлиги, тириклик сувининг эгаси эканлиги билан боғлиқдир.

Ушбу байтларда маъшуқа Хизрга муқояса қилинган, вазифасига кўра улар ўзаро тенглаштирилган. Яъни Хизр оби-ҳаётга – тириклик сувига эга. Бу тириклик суви унинг жонбахш лабларида мужассамлашган, шоир назадида.

Баъзи байтларда эса маъшуқанинг лаблари Хизрдан ҳам, унинг тириклик сувидан ҳам устун ва азизроқ эканига урғу берилади.

Дяярли барча ўринларда Хизр тимсоли маъшуқа, ёр образини, унинг ботиний ва зохирий сифатларини мадҳ этиш, уни юксакликка кўтариш учун бир восита сифатида хизмат қилади. Айрим байтларда эса шоир ёрнинг зулматдек қоп-қора зулфларини таърифлар экан, зулматдан оби ҳаёт излаган Хизр ҳақидаги афсоналарга ишора қилади:

Зулмати зулфунгда исбот топғали оби ҳаёт,
Хизр икболи керак, ё давлати Искандари¹⁷.

Афсоналарга кўра Хизр ва Искандар оби ҳаётни излаб зулматга тушган экан. Искандар мақсадига эриша олмай орқага қайтган, Хизр эса оби ҳаётни топган ва абдий барҳаётлик хусусиятига эга бўлган экан.

Лутфий шеърятининг бадий мукаммалиги ва халқчиллигини таъминлаган воситалардан бири унинг халқ мақоллари ва ибораларидан маҳорат билан фойдаланганидир. Шоир халқ мақоллари ва таъбирларини шеър тузилиши хусусиятларига қараб ё айнан, ёки қисман ўзгартирган ҳолда қўллайди. Мақол ва таъбирлар асосида ранг-баранг образлар, бадий усуллар яратлади.

Ерга кирсам кошки, чун етмас ойга илик,
Мушкул аҳвол тушадур: «Ер каттику кўк йироқ»¹⁸.
(Осмон йироқ, кўк каттик).

Дедимки: Ракибимни қошингдин кўтар! Айтур:

Бир гул қаниким олида юз хори топилмас.
(Гул тикансиз бўлмас).

Бир ғамза етар Лутфийни девона қилурга,
Бордур масал: «Ал окилу якфиҳул ишора»¹⁹.
Арабча мақол: Ақлли кишига бир ишора кифоя.

¹⁷ Ўша асар. 258-бет.

¹⁸ Ўша асар. 112-бет.

¹⁹ Ўша асар. 228-бет.

Шоир ўз фикр-мулоҳазаларини халқ мақоллари орқали яна бир бора тасдиқлайди. Қалб кечинмаларини таъсирчан ифодалайди.

Мавлоно Лутфийнинг айрим ғазаллари бошдан охирига қадар мақоллар асосига қурилган:

Аёқинга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар сув».
Юзингни туттум ортик ойу қундуз:
Кишининг кўзидур, оре тарозу.
Кўзунг конимдин ийманмас, ажабтур,
Ки «Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилаганни тилагу»²⁰.

Бунчалик кўп мақол ва маталларни битта ғазал таркибида қўллаш адабиёт тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Ҳар бир байтдан ўрин олган «Чароғ туби қоронғу», «Оққан ариққа оқар сув», «Жиши кўзи тарозу», «Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду», «Тилаганни тилагу» мақоллари ғазалнинг мазмунини бойитишда, бадийлигини оширишда, ҳаётлигини таъминлашда асосий ўлчов манба бўлиб хизмат қилган. Шоир ғазалларининг характерли хусусиятларидан бири – халқ мақолларининг байтларга маҳорат билан сингдириб юборилишидир. Бу соҳада ўзбек адабиёти тарихида Лутфий ўзига хос ўрин тутади.

Мавлоно Лутфий туюқ жанрининг ҳам маҳоратли устасидир. Шоирнинг туюқларида она тилининг жуда бой, айна пайтда латиф имкониятлари намоён бўладики, бу ҳам сўз санъаткорининг катта маҳорати натижасидир.

Кўнглима ҳар ёнки боқсам доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам доғи бор.
Қилча танга борча ишқинг ёр эди,
Биз сори бўлди фироқинг доғи бор.

Синди кўнглим шишаси ғам тошидин,
Қон сироят қилди ичу тошидин.
Кўрқарам сен ҳам вафосизлар бикин,
Бўлмағайсан ичи қуфру тошидин²¹.

Шоир ўзбек тилидаги омоним ва кўп маъноли сўзлардан кенг фойдаланган ҳолда, шу сўзлар воситаси билан чиройли сўз уйинлари ясади

²⁰ Ўша асар. 214-бет.

²¹ Ўша асар. 349-бет.

хамда халқ оғзаки ижоди заминиди ўзбек классик адабиётида оригинал жанр сифатида вужудга келган туюқларнинг ажойиб намуналарини яратади.

Баъзи адабиётшунос олимларнинг фикрига қараганда туюқ генетик жиҳатдан фольклор билан алоқадор жанр. «Бизнинг туюқларга қадимги фольклоримизнинг бир қисм тўртликлари асос бўлган бўлиши мумкин. Туюқ туркларга, ўзбекларга хос бўлгани учун дастлаб албатта, бармоқ вазнида бўлган»²². Туркий халқларнинг қадимий ёзма манбаларида келтирилган тўртликлар ўз вазни, ҳажми ва омоним сўзлардан тузилиши жиҳатидан туюққа асос бўлган.

«Девону луғотит турк»да ҳам тажниси тўртликлар учрайди. Омоним сўзларнинг мисра охирида такрорланиб келиши халқ кўшиқлари, достонлари, шунингдек, аскияларида ҳам кўп учрайди.

Таникли шоир ва олим Мақсуд Шайхзода «Алпомиш» достони хусусида сўз юритиб, унда шаклдош сўзлар мавжудлигини, бу эса туюқнинг «чуқур халқ илдизлари бор» эканлигини кўрсатишини айтган эди. Ҳақиқатан ҳам таркибида омоним сўзлар қўлланган тўртликлар фақат «Алпомиш» достонида эмас, балки бошқа халқ достонларида ҳам учрайди:

Қўлингдан келганча чиқар яхши от, (ном)
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от. (отмоқ)
Насихатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от. (хайвон)
(«Равшан» достони).

Бунга ўхшаш ҳолатларни халқ кўшиқларида ҳам учратиш мумкин:

Сув келар гулдур-гулдур. (таклидий сўз)
Севганим қизил гулдур. (ўсимлик тури)
Севганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундур. (Халқ кўшиғи).

Хаёлингни сен бўлмагин.
Кетдим деб хафа бўлмагин.
Қолсам деб умид қилмагин,
Оғир бўл, енгил бўлмагин. (Интизор).

Демак, классик шеърятда Лутфий, Навоий ва Бобурлар катта завқ билан яратган «турк шуароси хоссаси» (Навоий) туюқ жанрининг ҳам халқ ижоди билан боғлиқ жиҳатлари бор.

²² Зарифов Ҳ. Фозиллар фазилати. Т., 107-108-бетлар.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Мифологик образлар деганда нимани тушунаси?
2. Оғзаки ва ёзма адабиётда бу образлардан қандай мақсадда фойдаланилган?
3. Лутфий лирикасида пари тимсоли қандай вазифаларни бажарган?
4. Шарқ адабиётида «Юсуф ва Зулайхо» сюжети асосида қандай асарлар яратилган?
5. Лутфий шеъриятида Юсуф образига қандай ғоявий-эстетик вазифа юкланган?
6. Оғзаки ва ёзма адабиётда талкин қилинган Хизр образига хос хусусиятлар нимадан иборат?
7. Мавлоно Лутфийнинг халқ мақолларини қўллаш маҳорати ҳақида гапиринг.
8. Туюқ жанрига хос хусусият нимадан иборат?
9. Алишер Навоий туюқ жанри ҳақида қандай маълумотлар беради?
10. Мавлоно Лутфийнинг туюқ жанри ривожига қўшган ҳиссаси ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Лутфий. Сенсан севарим. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1987.
2. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1-том, «Фан», Т., 1977.
3. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи». Т., 1976.
4. Шайхзода М. Асарлар. 4-том. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1973.
5. Эркинов С. Лутфий (хаёти ва ижоди). «Фан», Т., 1965.
6. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. «Фан», Т., 1979.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ ВА ҲИКМАТЛИ СЎЗЛАР

Р е ж а:

1. Алишер Навоий – халқ ижоди донишманди.
2. Шоир газалларида халқ мақолларининг ранг-баранг услубда қўлланиши.
3. Халқ мақоллари заминиде яратилган ҳикматли сўзлар.
4. “Ҳазойинул - маоний” таркибиде мақоллар ва улардан фойдаланиши маҳорати.
5. Халқ мақолининг ҳусни матлаъ ва ҳусни мақтаъ сифатида қўлланиши.
6. Тамсил санъати асосида яратилган “Кўнгуллар нолаеси зулфунг камандин ногаҳон кўргач” деб бошланувчи газали таҳлили.

Халқ донолиги рамзи ҳисобланган мақол ва маталлардан фойдаланиш ўзбек адабиётида узоқ тарихга эга. Шеърятда муайян фикрни тасдиқлаш, таъкидлаш, кучайтириш учун халқ орасида кенг тарқалган ҳикматли сўзни мисол сифатида келтириш ирсали масал санъати дейилади.

Туркий халқларнинг дастлабки йирик ёдгорлиги бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асаридан тортиб кейинги даврларда яратилган барча классик шоир ва адибларнинг ижодида бу хусусият ўзига хос бир адабий анъана ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг деярли барча асарларида – шеърятти ва эпик ижодида халқ ҳикматларининг қўлланиши бадиий нафосат даражасига кўтарилган.

Алишер Навоий шеъряттида ҳали ижоди анъаналарини ўрганган адабиётшунос олим М.Ҳақимовнинг маълумотига қараганда улуғ мутафаккирнинг шеърий ва насрий, тарихий ва илмий асарларида уч мингдан зиёд халқ мақоли, таъбирлари, ҳикматлари мужассам бўлган. Бу нарса бир томондан, шоирнинг халқ ижоди ва анъаналарини жуда чуқур билишини, иккинчи томондан эса унинг халқ ҳаётига нақадар яқин бўлганлигини кўрсатади. Халқ ҳикматларидан баъзилари Навоийгача ва Навоий даври ўзбек классик шоирларининг ижодида учраса-да, деярли асосий қисмини Навоий биринчи марта жонли тилдан ўз ижодига кўчириб тарих саҳифаларига ёзди ва келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирди. Шоир санъаткорлик билан фойдаланган мақоллар мавзу ва мазмун жиҳатидан хилма-хил бўлиб XV аср ўзбек халқ тилининг кўркини, ўзбек халқ донолиги фалсафасининг муносиб қисмини акс эттиради.

Шоир мақолларни ранг-баранг услубда ишлатиб, асарга шундай сингдириб юборганки, кўп ўринларда ўша мақол ёки ҳикмат айтмоқчи бўлган ғоя ва мақсадни ғоят мухтасар бир шаклда ёрқин ифода этади.

Етти жон огзимаким чиқмас уйидин ул хур:
“Чиқмагон жонга умид” - Ушбу масалдур машхур¹.

Дерларки: “Огиз ўт деса қуймас”, - вале бу ох
Чун сабт бўлса, хомау дафтарни қуйдирур².

“Чиқмаган жондан умид” деган халқ ҳикмати ҳозир ҳам халқ орасида кенг истифода қилинади. Ушбу мақол лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини, руҳий ҳолатини ифодалашда жуда қўл келган.

Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам тахайюрдин,
Ажаб ҳолатки: “болни тутмайин бармоғ яламайдурман”³.

¹ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 146-бет.

² Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 168-бет.

³ Алишер Навоий. Ғаройибус-сигар. 222-бет.

Маюл ҳеч бир таъкид ва ишорасиз тўғридан-тўғри келган ҳолатлар ҳам бор. Бундай ўринда мақол биринчи мисрага параллелизм усули билан боғланади.

Оразин кўрдим ниҳон ашк айлади сирримни фош,
“Ёшурун қолмас ўғурлуқ уй ароким бўлса ёш”⁴.

“Болали уйда сир турмайди”, “Болали уйда ўғрилик ётмас” каби мақоллар орқали халқ ёш боланинг олдида оиладан ташқарига чиқмаслиги лозим бўлган сирли гапларни гапирмаслик лозим эканлигини таъкидлайди. Шоир ушбу мақолни ниҳоятда санъаткорлик билан қўллаганки, бир томондан ошиқнинг рухий ҳолатига халқ мақолини параллел қўйиш орқали ўз фикр-мулоҳазасини халқ сўзи билан тасдиқлаган, иккинчидан, кўз ёши (ашк) ва ёш (бола) омоним сўзларидан фойдаланиб сўз ўйини воситасида ҳар иккала “ёш”нинг ҳам вазифаси сирни ошқор қилишдан иборат экан, демокчи бўлади.

Мақолнинг шаклини сақлаган ҳолда байтнинг ҳар иккала мисрасига жойлаштириш жуда кам учрайди. Қуйидаги байтларни кўздан кечирайлик:

Олам аҳли билингизким: “Иш эмас душманлиғ”,
Ёр ўлунг бир-бирингизғаки: “Эрур ёрлиғ иш”.

Ердин деса қозиб чикорай: “Ер эрур қотик”, -
Кўк қонидин десаки олай: “Кўк йирок эрур”⁵.

Бу байтларда “Иш эмас душманлиғ, ёрлиғ иш”, “Ер қатик, кўк (осмон) йирок” мақоллари шаклини сақлаган ҳолда берилган.

Мақол ёки маталнинг мазмуни шеър вази талабларига кўра байтга сингдириб юборилади, натижада маълум бир мақол, матал мазмуни заминидан янгича шаклда ифодаланган ҳикматли сўз юзага келади. Шунинг учун ҳам матнда халқ мақоли келтириляётгани яққол сезилиб туради. Мақол мазмунидан фойдаланиб янгидан ижод қилинган ҳикматли сўзлар Алишер Навоийда тез-тез учрайди:

Зумуррад қадри бор оз эрса, лекин
Хуш эрмас беҳаду поён зумуррад.

Юқар ёмонлиғ ангаким, қирар ёмон эл аро,
Кўмур аро илик урғон илур илгини қаро⁶.

Юқориди “Тавҳар кўп бўлса, беқадр бўлади”, “Ёмонга яқин юрсанг балоси юқар, қозонга яқин юрсанг қароси юқар” мақолларининг мазмунидан фойдаланиб янгича шаклда ифодаланган ҳикматли сўзлар вужудга келган.

⁴ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 470-бет.

⁵ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 381-бет.

⁶ Алишер Навоий. Фпвойидул-қибар. 129-447-бетлар.

Шоир халқ мақол ва маталларини алоҳида таъкид ва уқтиришлар билан келтиради ва уларни халқ орасида шаклан ва мазмунан қандай бўлса шундай қўллайди. Шунинг учун ҳам Навоий шеърларини мутолаа қилган ҳар бир ўқувчи ҳозир истеъмолдан чиқиб тарихий мақолларга айланиб қолган ҳикматларни ҳам, халқимиз тилида истеъмолда бўлиб яшаб келаётган ҳикматларни ҳам байтлар таркибидан осонликча пайқаб олади.

Шоир ғазалларида мақоллар асосан байтнинг иккинчи мисрасида келади. Иккинчи мисрадаги мақол биринчи мисрадаги фикрни тасдиқлаш учун хизмат қилади.

Байтнинг биринчи мисрасида ҳам ҳикмат қўллаш ҳоллари учрайди, бироқ у баъзи ҳоллардагина содир бўлади. Бундай усул фақат Навоий шеърлятида эмас, умуман Шарқ шеърляти учун ҳам характерли ҳолатдир.

“Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрнига жон олур”
Атфоли ғаминг ичра бас турфа ўюнлардур.

“Ҳазойинул-маоний” лирик куллиёти таркибида 500 га яқин мақол ва халқ таъбирлари қўлланган. Лекин қайта-қайта такрорланиб келувчи мақоллар сони унчалик кўп эмас. Шоир энг кўп истифода қиладиган ибора бу “Шоҳу гадо тенг” ибораси ва “Ранж чекмай ганж топмас” мақолидир. Ушбу ҳикматларнинг кўп марта такрорланиши шоирнинг ижтимоий, фалсафий-ахлоқий қарашларини ўрганишда аҳамияти катта. Бундан ташқари шоир шеърлятида “Уй ичида ўт бор эканин дуд этар изхор”, “Тикансиз гул бўлмас”, “Куяр ҳўлу куруғ чун найистонга тушти ўт”, “Кун бийик чикконда доим соя қисқормиш”, “Кўзгу эгри бўлса, эгри кўрсатади”, “Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд”, “Қайда ўт тушса қаролиғи қолур ерда нишон”, “Томса тўккуз, окса ўтгуз”, “Мушк исин ёшурса бўлмас”, “Ким иситмани ниҳон тутса қилур марзи аён”, “Сув келтирмак ҳамону, кўза синдирмоқ ҳамон эрмиш” каби мақоллар ҳам тез-тез кўзга ташланади.

Алишер Навоий бир мақолга қайта мурожаат қиларкан, аввалги шаклини айнан келтирмайди, уни бошқа вариантда қўллайди ёки шу сўзнинг синонимидан фойдаланади.

Куйида “Қуёш кўтарилиши билан соя қисқаради” таъбири қўлланган олти байтни ўқиб кўрайлик. Шоир байтларда “қуёш” ташбеҳининг хилма-хил синонимларидан санъаткорона фойдаланган. Байтларнинг биринчи мисраларида ёр қаддини эгса, унинг сочи ерга тегади, судралади, чулғанади деган маъно мужассамлашган. Навоий биринчи мисрадаги мазкур фикрни қуёш кўтарилиши билан соянинг қисқаришига ўхшатади.

Нечаким қад чекар, саркашлик айлар анбарин зулфин,
“Агарчи кун бийик чикқанда доим соя қисқармиш”.

Келгач ул юз оллима, қолур қайғу кейин, -
“Соя тушгандан кейин хуршид бўлғоч илгари”⁷.

⁷ Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. 268-601-бетлар.

Зулфи саркашлик килур хар неча ул ой чекса қад:
“Соя гарчи қисқарур доим бийик бўлғоч қуёш”.

Ерга сочинг судралур кулбамга кирсанг ҳам бўлуб:
“Меҳр паст ўлгон замон андоқки топгай соя тул”⁸.

То узори жилва айлар-жилвагардур зулфи ҳам:
“Меҳр то айлар таҳаррук соя доғи тебранур”.

Қадди қўпқач сарв агар тушса аёқин ўпқали,
Йўқ ажабким: “Паст ўлур соя, қуёш бўлғоч бийик”⁹.

Шоир байтларда бир мақолни турли ўринларда қўллаганда, уларга ранг-баранг маъно ва вазифалар юклайди. Чунончи, “Хазойинул маоний”даги шеърларда “Тўқайга ўт кетса ҳўлу қуруғ баробар ёнади” деган мақол бир неча ўринда ишқий мавзуларга нисбатан, лирик қаҳрамоннинг эҳтиросини бадиий кучайтириш мақсадда қўлланади.

Эй кўнгул, ишқ ичра йўқ шоҳу гадоға имтиёз,
Ўт аро тенгдур қуруқ ё ўл йиғочнинг хирқати¹⁰.

Ишқ олови олдида шоҳу гадо баробар, чунки ўт тушганда қуруқ ёғоч ҳам ҳўл ёғоч ҳам баровар ёнаверади.

Навбатдаги байтда ҳам мазкур мақол ошиқнинг изтироблари рухий кечинмаларини образли қилиб ифодалашга хизмат қилади:

Ўқларинг кўнглумға тушгач қуйди ҳам кўз ҳам бадан,

Ким қуяр ҳулу қуруғ чун найистонга тушти ўт¹¹.

Навоий ушбу мақолдан “Фарҳод ва Ширин” достонида Хусрав ва Фарҳод ўртасида бўлиб ўтган жанг ҳолатини ифодалашда ҳам фойдаланган. Шоир урушларнинг мамлакат ва халқ бошига қандай мудҳиш фалокатлар келтиришини - кўз очиб юмгунча ҳўлу қуруқ қулга айланишини зўр ачиниш билан акс эттиради:

Ғазаб тиғин чиқорса подшоҳлар,
Улуғ мужрумча бордур бегуноҳлар.
Қамишлиқ ичра чун ўт тушти ногоҳ,
Қуруғ-ўл кул бўлур бўлгунча огоҳ.
Қаёнким зоҳир этди сели бедод,
Йирокда тенгдурур вайрону обод¹².

⁸ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 277-392-бетлар

⁹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 179-330-бетлар.

¹⁰ Алишер Навоий. Фивойидул-кибар. 653-бет.

¹¹ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 104-бет.

¹² Алишер Навоий. Хамса. 271-бет.

Шоир баъзан халқ мақоллари ва маталларини ҳазил-мутойиба максалларида ҳам қўллайди. У лирик қаҳрамоннинг ҳаракатларидаги ҳам ачинарли, айни пайтда ҳам кулгили ҳолатларни ифодалашда, баёнга иликлик, самимийлик ва завқ сингдиришда халқ иборалари ва мақолаларини санъаткорлик билан ишлатади. Бундай ҳолатларда ҳам лирик қаҳрамоннинг кайфияти халқ сўзлари билан ёнма-ён қуйиб тасвирланади, натижада кулгунинг мағзи янада равшанроқ очилади:

Етти жон оғзимаким чикмас уйидин ул хур,
“Чикмагон жонга умид” - Ушбу масалдур машхур¹³.

Хизрваш хат бирла чун ҳуснунг самандин сургасен,
Юз Скандарни суға элтиб сусиз келтургасен¹⁴.

Оқу қаро мадҳида ҳар неки дедим, ёкмас,
Ёмди бу мазаллатдин “Оқ тавба, қаро тавба”¹⁵.

Байтда Хизр ва Искандар номларининг келиши ҳам тасодифий эмас, ёрнинг хизрваш хатти тасвирланар экан, бу билан Хизр, Илёс пайғамбар ва Искандар ҳақидаги афсоналарга ишоралар бор. Халқ орасида тарқалган афсоналарга кўра Ҳазрати Хизр, Илёс пайғамбар ва Искандар биргаликда зулматга тушиб обирахмат – тириклик сувини қидирган эканлар. Сув топилибди. Ҳазрати Хизр ва Илёс уни ичиб абадий ҳаёт касб этишибди. Аммо Искандар бу сувни ичишга улугра олмай қолибди. Шундай қилиб, битта байтнинг таркибига ҳозиргача халқ орасида яшаб келаётган “Сувга олиб бориб суғормасдан олиб келади” - деган мақол билан бир қаторда Ҳазрати Хизр ва Искандар ҳақидаги афсоналарнинг мазмуни ҳам сингдирилган.

Мақол ёки ҳикматли сўз шеърнинг биринчи байтида келиб, ғазалнинг бутун моҳиятини белгилаб бериш ҳолати Навоий лирикасида қўплаб учрайди. Бу хилдаги пухта ва ҳикматомуз ёзилган матлаъ “ҳусни матлаъ” деб юритилади. Шоир девонларидаги “ҳусни матлаъ” бўлиб келган байтларни асосан мақоллар ва ижодкорларнинг ўзи яратган ҳикматли сўзлар ташкил этади. Масалан, “Наводир-уш-шабоб” девонидаги 506-ғазалда ҳўсни матлаъ бўлиб келган биринчи байт шундай бошланади:

Фалақдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру:
“Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу”¹⁶.

Байтда ҳаётнинг нотекислиги, инсон қисматининг чигаллиги ниҳоятда таъсирчан ифодаланган. Бу таъсирчанликни юзага чиқарган асосий восита “ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ”, “ғам билан шодлик ёнма-ён

¹³ Алишер Навоий. Наводир-уш-шабоб. 146-бет.

¹⁴ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 449-бет.

¹⁵ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 708-бет.

¹⁶ Алишер Навоий. Наводир-уш-шабоб. 510-бет.

юради” каби халқ таъбирларининг мисралар таркибига сингдирилиши бўлган. “Хусни матлаъ”да ифодаланган шу умидбахш гоя ғазалнинг барча байтларига, бутун шеърга қон томиридек таралиб кетган.

Ҳикматли сўзлар “хусни матлаъ”ни ташкил қилган ғазалларни шоир девонларидан кўплаб келтириш мумкин:

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай¹⁷.

Ғазалнинг сўнги байти – мактаи фалсафий ва ҳикматли қилиб тугалланса, классик поэтикада “хусни мактаъ” деб аталади. Навоий ижодида кўплаб ғазаллар бунга мисол бўла олади. Шоир бутун ғазал давомидаги фикрларни сўнги байтда халқ сўзи – халқ ҳукми билан тугаллайди:

Эй Навоий, ишқ мушкул деб нечук таркин тутай,
“Элга гар бу иш ҳунар бўлса, бўлубтур фан манго”.

Демаким, бир яхши сўз бирла Навоий жонини
Олсам ул бўлғайму рози: “Яхши сўзга не кенгаш”¹⁸.

Қилғай инсоният ар кўз мардумига тутса унс,
Эй Навоий, “Яхшидур инсонга инсондек анис”¹⁹.

“Хазойинул маоний”да халқ мақоллари ва ҳикматлари алоҳида байтлардагина эмас, балки айрим ғазаллар ҳам бошдан-оёқ ирсоли масал усулида ёзилганига дуч келамиз.

“Ғаройиб ус-сиғар”даги “Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач”, “Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма Эл ахлоқидин хурсанд”, “Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ”, “Наводируш - шабоб”даги “Музтари кўглум аро ул юз хаёли айланур” деб бошланувчи ғазаллар бутунлай мақол ва ҳикматлар мазмунига суяниб ижод қилинган.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонига кирган мана шундай ғазаллардан бирини намуна сифатида ўрганиб чиқайлик:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар кичкиришқайлар йилон кўргач.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Кўзум қон ёш тўқар, нетиб кўнгул захмин яшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.

¹⁷ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 621-бет.

¹⁸ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 33-274-бетлар.

¹⁹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 235-бет.

Бўёлгон қон аро жон пардаси етгач гами хажринг,
Кўнгул боғида баргидурки, ол ўлмиш хазон кўргач.

Хадангинг захми ичиндин балоларни юғон ёшин,
Эрур тифлини олғай, куш балосин ошиён кўргач.

Кўнгуллар нақшини торож этарга ёпмогинг бурқаъ,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи қарвон кўргач.

Юзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлиға етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Эрур чин олам ичра жоҳ фоний, яхши от бокий,
Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.

Навой, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач²⁰.

Навой ғазалларида ирсоли масал ёки тамсил каби бадий санъатлар асосан параллелизм усули билан биргаликда қўлланади. Шоир ўзининг олға сураётган фикрини асослаш учун бирор ҳаётий далил келтиради.

Параллелизм усули халқ оғзаки ижодиётида, айниқса дostonлар ва қўшиқларда энг кўп тарқалган усул бўлиб, инсоннинг ички рухий ҳолатлари табиат ходисалари, турмуш лавҳалари билан қиёсланиб, таққослаб кўрсатилади: кўзга кўринмайдиган ҳолат билан кўзга кўришиб турадиган унсурлар бирга ёнма – ён (параллел) қўйиб тасвирланади:

Токчадаги қайчини
Занг босибди ёр-ёр.

Келин ойим онасини
Ғам босибди, ёр-ёр.

Ушбу халқ қўшиғида занг босган қайчи билан ғам босган юрак бири-бирига ташбиҳ қилинган. Бу икки ҳолат – занг босган қайчи билан ғам босган юракдаги боғланиш шундаки, қайчининг занглаши, яъни табиатдаги моддий ҳолат кўзга кўришиб туради, онанинг ички дунёси - ғами, яъни маънавий ҳолат кўзга ташланмайди.

Алишер Навой фольклордаги мазкур усулни ўз ижодига фақат татбиқ қилибгина қолмасдан, балки бу усулни бойитган, шеърнинг асоий бадий қуроллари билан бирига айлантирган.

Юқорида келтирилган “Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач” деб бошланувчи ғазалда ҳам шу усул қўлланган бўлиб, унда шоир

²⁰ Алишер Навой. Ғаройибус-сигар. 114-бет.

лирик кахрамоннинг рухий ҳолатларини ҳаётий ҳодисалар билан Ўлма-Ўн (паралелл) кўйиб тасвирлаганки, бу нарса тасвирнинг ниҳоятда жонли ва ёрқин чиқишига сабаб бўлган:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, кушлар кичкиришқайлар йилон кўргач.

Ёрнинг соч ўримларини кўриб, ошиқнинг нола чекиши деярли кўпчилик мумтоз шоирлар ижодида учрайди. Лекин ушбу байтнинг ўзига хослиги шундаки, Навоий тасвирида ошиқнинг фарёд ва нолалари кучли, тоқат қилиб бўлмас даражада: Бу фарёд илон инига бош сука бошлаганда жон талвасасида кичкира бошлаган кушларнинг нола ва фарёдига ўхшаб кетади. Ошиқ кўнглидан кўтарилган нолани бу хилда ҳа ётий манзара орқали гавдалантириш натижасида Навоий лирик тасвири ички рухий характер касб этган. Шарқ шеърлятида ёрнинг қадди ҳақида гап борганда, албатта, сарв дарахти эслатиб ўтилганидек, унинг сочи таърифланганда илон билан боғлиқ бир фикр айтилади. Навоий ушбу аънанани сақлаган ҳолда мазкур байтда бутун бир жонли лавҳа яратган.

Маъшуқанинг зулфи тузоққа, айни пайтда илонга ҳам ташбих қилинган. Бу ўринда шаклий ўхшашликдан ташқари, вазифа жиҳатидан ҳам ўхшашлик мавжуд. Илон кушларни овласа, маъшуқа зулфи ошиқ кўнглини банд этиш учун кўйилган тузоқдир. Шундай экан, кўнгиллар ноласи ҳам, кушларнинг фарёди ҳам табиий. Битта байтда бутун бир ҳаётий лавҳа яратилганки, бу лавҳа ошиқнинг рухий ҳолатини образли шаклда акс эттиришга хизмат қилган.

Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.

Қонли кўз ёшларим кўнгил чоқини (ярасини) элга фош этиб қўйди. Бу ҳолат гўё одамларнинг дарёда қон кўриб балиқнинг жароҳатланганини фаҳм этишларига ўхшайди.

Ошиқнинг изтиробларини англаш билан баробар кўз олдимизда ҳаётда учрайдиган дарёдаги қонли сув, ярадор балиқ билан боғлиқ бўлган яна бир лавҳа намоён бўлди.

Кўзум қон ёш тўқар, нетиб кўнгул захмин яшураин,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.

Кўзим қонли ёшлар тўқиб турганда қандай қилиб кўнгил яраларини яшира оламан. Ахир овда ярадор бўлган ўлжа (сайд)ни унинг қонли юзларидан барибир топиб оладилар-ку!

Кўз олдимизда кўзларидан қонли ёш тўқаётган ошиқ ва овчилар ўқи туфайли ярадор бўлиб, қонли излар қолдириб кетаётган жонивор ҳолати акс

этади. Ёнма-ён (паралелл) қўйиб тасвирланаётган ҳар иккала ҳолат ҳам ниҳоятда ачинарли.

Бўёлгон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгул боғида баргидурки, ол ўлмиш ҳазон кўргач.

Ғаминг ҳажри билан қонга бўялган жон пардаси гўё ҳазон фаслида кип-қизил тусга кирган барғни эслатади. Ҳазонга учраб, қизил тус олган, узилиб тушишга тайёр бўлиб титраб турган барғ ... Бир қараганда бу ҳолат табиатда ҳар йил такрорланадиган оддий бир ҳодиса. Гап шундаки, назаримизда оддий бўлиб кўринган бу ҳодиса нозикфаҳм санъаткорнинг қалами билан сир-синаотга тўла борликнинг баъзи шафқатсиз қонуниятлари, инсон қисматининг чигалликларини акс эттирувчи фалсафий умумлашма даражасига кўтарилган.

Хадангинг захми ичиндин балоларни юғон ёшим,
Эрур тифле-ки олғай, куш боласин ошиён кўргач.

Вужудимда ишқинг камони отган ўқдан пайдо бўлган захмларни, балоларни тўхтовсиз кўз ёшларим юваётир, бу гўё ёш болаларнинг куш уясини кўриб унинг полапонларини олишларини эслатади. Заҳм ичи – ошён, балолар – куш болалари, кўз ёшлар – болалар паралелл тушунчалар шаклида келган.

Кўнгуллар нақшини торож этарга ёпмогинг бурқаъ,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи қарвон кўргач.

Ушбу байтдаги ҳолат ва манзара янада тиник, янада ҳаётӣроқдир. Ошиқлар кўнглини талон-тарож қилмоқ учун юзларингга парда ташлаб олибсан. Не ажабки, қароқчи ҳам қарвонни талон-тарож қилиш олдидан юзига никоб кийиб олади. Айниқса, ўрта асрларда кенг тарқалган юзига никоб тортиб қарвон йўлларида пайдо бўлувчи қароқчиларнинг тажовузқорлиги ҳақидаги ҳаётӣ лавҳа ҳам Алишер Навоий тасаввур оламининг бепоёнлиги, мантикий мушоҳадаси натижасида ошиқ ва маъшуканинг ўзаро муносабати руҳий кечинмаларини очишга хизмат қиладиган бадий тасвир воситасига айланган. Биринчи мисрадаги мавҳум тасвир иккинчи мисрадаги ажойиб образли ифода орқали катта ҳаётӣ манзара касб этган.

Юзин зулф ичра то кўрдум ўлиб васлиға етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.

Қоп-қора чулғанган зулфларинг ичра юзингни кўриб қолдим, аммо ўлгунча васлингга ета олмаслигим аён. Негаки, кечаси ловуллаб турган оловга юз урмоқ, жуда яқин бориш хатарлидир, куйдириб кул қилади. Бу ўринда ёр юзи – илоҳий нур манбаининг ўзи; узун сочлари (зулфи) – моддий

дунё, фирок тузоқлари, тўсик. Айни пайтда ёр юзи - ўт, оловга ҳам киёсланган, шунинг учун унга яқинлашишнинг имкони йўқ. Тасаввуфий истилоҳлар, анъанавий ифода ва ташбихлар замирида ёр васлини орзу қилиб илохий ишқ дардида ўртанаётган ошиқнинг изтироблари, нотинч қалбнинг фиғон ва фарёдлари ифодаланган.

Хуллас, тўққиз байтнинг еттитаси таърифи мана шундай поэтик асосга қурилган. Бу байтларни кузатиш асносида биз ошиқнинг шахсий кечин-малари билан бир қаторда ранг-баранг ҳаёт лавҳаларини ҳам томоша қилдик... Илонни кўрганда чиркиллашиб фарёд қилган қушлар, дарёда қон кўринганида яралангани маълум бўлган балиқлар, ерда қон изларини қолдирган сайдлар, ҳазон фаслига юз тутиб қизил тусга қирган барглар, қушларнинг уясидан полапонларини олаётган болалар, қарвонни кўрганда юзини бекитиб талончиликка ҳозирланган саҳройи қароқчилар, қоп-қоронғу тунда ловуллаб ёнаётган олов. Турли-туман манзаралар, барчаси ҳаётий бу манзаралар бизга таниш. Аммо улар шоирнинг бўёқдор қалами остида ўқувчини янада завқлантиради, ҳайратга солади.

Юқорида келтирилган байтларнинг барчаси тамсил санъати асосига қурилган. Тамсил “мисол келтириш” маъносини билдириб, шеър байтининг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган санъатдир. Биринчи мисрадаги фикр билан келтирилган мисол ўртасидаги муносабат – мантиқий алоқа кўпинча қиёсий йўналишда бўлиб, ижодкор диққати ҳам бадиий тафаккур билан ҳаётий воқелик орасидаги ўхшашликка асосланган бўлади. Биз бунинг ёрқин далилини юқоридаги байтларда кузатдик.

Мазкур байтларда ҳаёт ва борликнинг турфа кўринишлари намоён бўлди. Навбатдаги байтда эса шоир лирик чекиниш қилиб, ҳаёт ва инсон ҳақида, инсон умрининг мазмуни тўғрисида фалсафий умумлашмалар чикаради:

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзунги комрон кўргач.

Ошиқона ва орифона ғазалларда кўпинча мактаъдан олдинги байт панд-насихат тарзида бўлади. Олдинги байтлар билан боғлиқ эмасдек туюлган бу байт бевосита бўлмаса ҳам бавосита умумий фикрлар билан алоқа-дордир. Ушбу байт “агар муродга етмоқни истасанг, эл муроди йўлида ҳаракат қил, эл-улуснинг манфаатлари йўлида камарбаста бўл, чунки бу муваққат оламда мансаб-мартаба ҳам, дунё ва бойлик ҳам ўткинчидир, фонийдир, фақат яхши номгина боқийдир” деган ўғитларни камраб олган.

Шоир лирик кечинмалар тасвири асносида ҳам халқ манфаати йўлида қайғуриш, бошқаларни ҳам шунга даъват этиш каби юксак инсонпарварлик ғояларини тарғиб этишдан тўхтамайди. Навоий наздида Инсон, Ишқ, Одамийлик, Оллох, Адолат тушунчалари бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Навоий хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шохи хурдадон кўргач.

Навоийёна ўртанишлар, андухли оҳанглар асосига қурилган газал мактаъга келиб умумий умидворлик, илохий ишққа дахлдорлик туйғуси билан интихосига етди.

... Эй Навоий, назмингда нозик сир-асрорларни шундай таҳрир қилдингки, уни кўрган нозикфаҳмлар подшоши энди бошинг узра зарлар сочажак!

Мавзу юзасидан саволлар

1. Ирсоли масал санъати ҳақида тушунча беринг.
2. Шоирлар нима мақсадда халқ мақолларига мурожаат қиладилар?
3. Алишер Навоийнинг халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида гапиринг.
4. “Ҳазойинул-маоний” таркибида нечта мақол мавжуд?
5. Шоир шеърларида энг кўп тақрорланадиган мақолларга мисол келтиринг.
6. Халқ мақоли нима учун кўпинча байтнинг иккинчи мисрасида қўлланади?
7. Шоир шеърлари таркибидан хусни матлаъ сифатида келган мақолларга мисол келтиринг.
8. Шоирнинг халқ мақолини хусни матлаъ ёки хусни мақта сифатида қўллашдан мақсади нима?
9. Шоирнинг ирсоли масал санъати асосига қурилган шеърлари ҳақида маълумот беринг.
10. Шоирнинг тамсил санъати асосида яратилган шеърлари ҳақида гапиринг.
11. Халқ мақоли ёки таъбири шоир лирикасида қандай бадий- эстетик мақсадни амалга оширган?

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. Ўз ФА нашриёти, Т., 1959.
2. Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Ўз ФА нашриёти, Т., 1959.
3. Алишер Навоий. Бадойиул-васат. Ўз ФА нашриёти, Т., 1960.
4. Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Ўз ФА нашриёти, Т., 1960.
5. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. “Ўқитувчи”, Т., 1976.
6. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Т., 1970.
7. Шайхзода М. Асарлар, 4-жилд, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1972.
8. Исҳоқов Ё. Ирсоли масал //Ўзбек тили ва адабиёти, 4-сон, 1971.
9. Ҳакимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. “Фан”, Т., 1979.
10. Ҳикматнома. Тузувчилар: Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Ўзбек миллий энциклопедияси, Т., 1990.

ҚАДИМГИ МИФЛАРНИНГ АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИГА ТАЪСИРИ

Р е ж а:

1. *Навоий ижодида мифологик образлар.*
2. *Навоий ижодида эзулик мифлари билан боғлиқ бўлган Каюмарс, Хушанг, Тахмурад ва Жамшид образлари талқини.*
3. *Шоир ижодида Қақнус ва Самандар каби мифологик тимсолларнинг бадиий талқини.*
4. *Алишер Навоий ижодида Исо Масих ва Ҳазрати Хизр образлари.*
5. *Алишер Навоий ижодида ёвузлик мифлари (дев, аждар, яъжуж ва маъжуж) билан боғлиқ образлар.*

Миф бадиий ижоднинг энг қадимий турларидан бири бўлиб, уларнинг яратилиши ибтидоий замонларга бориб тақалади. Маълумки, табиий офатлар – довул, сув тошқини, zilзила ҳамма даврларда ҳам кишиларни даҳшатга солган, оламнинг сирли ходисалари инсонни ҳайратлантирган. Аждодларимиз ер ва осмонни, ой ва кўёшни ҳамда бошқа нарсаларни жонли деб тасаввур қилганлар, айрим ҳайвонларни муқаддас билиб уларга топинганлар. Қадимги инсонлар тасаввурида оламда уларга дўст ва душман бўлган турли хил кучлар мавжуд бўлиб, руҳлар, девлар, жинлар сифатида тасвирланади. Мана шундай тасаввурлар натижасида турли хил мифлар: космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлган. Кишиларнинг фетишизм¹, анемизм², тотемизм каби диний эътиқод ва қарашлари мифологиянинг вужудга келишида ката роль ўйнади ва маълум даражада кишиларни ҳаётни севишга, келажакка умид ва ишонч билан қарашга ўргатди. Миф-асотирлар кишиларнинг заиф томонларини ҳам, куч-қудратини ҳам, орзу-армонларини ҳам чексиз фантазия-хаёлот асосида талқин қилиб, адабиёт ва санъатнинг ривожига замин яратди. Қадимги Ўрта Осиё ва Эронда вужудга келган кўпчилик мифларда (бошқа халқларда бўлганидек) яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат ўртасидаги қурашлар асосий ўрин тутди.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий ижодиётида ҳам қадимги мифология ва афсоналар чуқур из қолдирган. Алишер Навоий миф ва афсоналар билан турли манбалар орқали таниш эди. Бу манбалар тарих китоблари, илмий асарлар, бадиий адабиёт, диний китоблар ва бошқалардан иборатдир. Алишер Навоий миф ва афсоналар билан бевосита таниш бўлишида айниқса, “Шоҳнома” алоҳида ўрин тутди. Чунки “Шоҳнома”нинг асосини халқ мифологияси, халқ оғзаки ижоди ташкил этади.

¹ Жонсиз нарсаларни Ғайритабиий хусусиятга эга деб ишониш ва уларга топиниш.

² Бирор нарсага кўр-кўрона ишониш, муқаддас деб билиш.

Эзгулик мифлари

Алишер Навоий асарларига мифология таъсирини ўрганар экан, проф.Н.М.Маллаев уларни уч гуруҳга ажратиб кўрсатади³:

1. Эзгулик мифлари;
2. Ёвузлик мифлари;
3. Космогоник мифлар.

Каюмарс, Хушанг, Тахмурад ва Жамшид ҳақидаги тасаввур ва қарашларда инсон ва унинг зурриёди ҳақидаги эзгулик тимсоллари яратилган. Мифологик тасаввурларга кўра, Каюмарс Ахура Мазда томонидан яратилган дастлабки инсон сифатида талқин қилинади. Каюмарс ҳақида ўрта аср тарихчилари Табарий, Масъудий, Саолибий, Беруний ва бошқаларнинг асарларида ҳам маълумотлар учрайди. Каюмарс ҳақидаги мифологик қарашлар нечоғлик хилма-хил бўлмасин, аммо уларнинг негизи бир. Каюмарс дастлабки инсон, дастлабки эзгулик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Даврлар ўтиши билан Каюмарс ҳақидаги мифологик тасаввурлар ёзма адабиётга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Фирдавсийнинг “Шохнома”си яратилиши билан ушбу тимсол ёзма адабиётдан мустақкам жой эгаллади. “Шохнома”да Каюмарс кишиларни ваҳшийликдан қутқариб, уларни меҳнат ва маданиятга олиб чиққан, чорвачилик ва хунармандчиликка ўргатган инсон сифатида талқин қилинади:

Каюмарсга жаҳон шохлик буюрди,
Илк бора манзилин тоғ ичра қурди.

Тахту бахтин топиб тоғдан фаровон,
Йўлбарс терисидан қиларди чопон.

У бошлаб инсонни қилди парвариш,
Янгиланди кийим-кечак ва емиш.

Ўттиз йил оламда шохлик қилди у,
Нур сочиб, қуёшу моҳлик қилди у.

Не турли жондор бор оламда, бари,
Ором истаб келар Каюмарс сари⁴.

Инсонга бахт-саодат ато қилиш, уни тараққиёт сари бошлаш умуман, кўпгина мифларга хос хусусиятдир.

³ Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т., 1974, 97-бет.

⁴ Абулқасим Фирдавсий. Шохнома. Биринчи китоб. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1975, 42-бет.

Алишер Навоий Каюмарс ва унинг авлодлари Хушанг, Тахмураc, Жамшид ҳақида “Тарихи мулуки Ажам” асарида қизикарли маълумотлар беради.

Қадимги Ажам – Эрон шоҳларини тўрт сулола – хронологик табақага ажратиш бир анъана бўлиб қолган. Бу анъана мифологик образларни ҳам тарихда ўтган шоҳлар сирасига қўшиб юборган, афсона билан тарих худуди қўшилиб кетган эди. Алишер Навоий “Тарихи мулуки Ажам”да “Ажам тарихида фурс салотинини тўрт табақа қилибтурлар⁵” деб таъкидлайди. Булар: Пешдодийлар, қаёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар. Анъана бўйича Навоий Каюмарс, Хушанг, Тахмураc ва Жамшидни Пешдодийлар сулоласининг биринчи ҳукмдорлари сифатида талқин қилади.

Турли манбаларни диққат билан ўрганиб чиққан ва улардаги муштараклик билан бирга фарқ-тафовут ва зиддиятни чуқур идрок этган Алишер Навоий Каюмарс ҳақида шундай маълумот беради: “Тарих уламоси иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди. Аммо унинг нисбати бобида ихтилоф кўптурким, Муғ дебтур: Одам алайҳиссаломнинг набирасидур ва баъзи Фурсдин анинг Нух алайҳиссаломнинг авлоди дебтурлар. Яна дағи сўз кўп бор, аммо сихатдин йироғрок учун битилмади. Одам деганлар, қавли била ани Гилшоҳ дебтурлар, бу маъни билаким болчиқдан яратилди. Яъни киши пуштидин эмас эрди...”⁶. Навоий ва Абулқосим Фирдавсий сингари, Каюмарсни биринчи подшо ва инсоният учун кўп фойдали ишлар қилган адолатпарвар ва хунарпеша, ижодкор сифатида таърифлаб улуғлайди. “... Ҳар тақдир била подшолик қондаси андин бурун йўқ эрди. Бу қондани ул тузди. Дағи аввал кишиким, шаҳр бино қилди ул эрди Дамовандни бино қилди, аммо кўпрак авқот анда бўлур эрди. Минг яшади ва лекин умрининг охирида кирк йил салтанат қилди. Дағи Сиёмак ўғли Хушангким, набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонға видо этти...”⁷ Навоий шоҳларнинг адолат, ободончилик, илм-маърифат, касб-хунар соҳасидаги фаолиятига катта эътибор беради ва шу йўл билан ҳам адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо ҳақидаги орзу-армонларини тарғиб этади.

Мифологик қарашларда ҳам, Навоий талқинида ҳам Каюмарснинг набираси бўлган Хушанг – яхшилик ва ёруғлик тимсоли. Аммо унинг, демакки, башариятнинг даҳшатли душманлари бор. Булар – девлар. Навоийнинг ҳикоя қилишича, девлар сажда – ибодат билан машғул бўлган Хушангни бошига тош билан уриб, янчиб ўлдирдилар. Бу каби талқинлар “Авесто”, “Бундаҳишн” каби адабиёт ва тарихга доир ёдномаларда ҳам учрайди.

“Тарихи мулуки Ажам”да тасвирланишича, Хушангнинг ўғли Тахмураc ҳам отасининг изидан бориб яхши ишларни амалга оширади” “... Халойик ривоятига ва мамолик химоятига жидд била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди. Ғанийларға буюрдиким, чошт таоми бирла

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. 185-бет.

⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. 185-бет.

⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. 185-186-бетлар.

Ўтқаргайлар ва шом таомин масокинга бергайлар. Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди”.

Адолат ва хунарпешаликда Жамшид янада илгари кетади. У турли харбий қуроллар кашф этади, кўприк, хаммом ва бошқа нарсалар қуради, шаҳарлар барпо этади, наврўз байрамини одат тусига киритади ва ҳоказо. Аммо Жамшид кейинчалик ўз ишлари билан ғурурланиб кетиб шайтоннинг мақри билан нотўғри йўлга тушиб қолади ва умрининг поёнида ёвуз Заҳҳок томонидан арра билан иккига бўлиб ўлдирилади. “Оқибат муфрит шох ғурури ва азим давлат такаббури димоғига фосид ҳаёл солиб оламни ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб, ақолим ва кишварларға йибориб элга ўзининг парастиини буюрди”⁸.

Хуллас, бошқа манбаларда бўлганидек, мифологик шохлар “Тарихи мулуки Ажам”да расмий-тарихий шохлар қаторидан ўрин олган.

Алишер Навоий Каюмарс, Ҳушанг, Тахмураб, Жамшид каби мифологик шохларга яшаган мухити нуқтаи назаридан баҳо бериб, адолат ва халқпарварлик ғоясини илгари сурди.

Адиб мифологик шохлар тасвирида реаллик билан фантазияни, ҳақиқат билан афсонани уйғунлаштириб, ифодада халқ хикояси, халқ эртаклари услубидан баҳраманд бўлган.

Абадий ҳаёт ҳақидаги армонли орзулар турли афсона ва мифларнинг яратилишига сабаб бўлди. Қадимги Бобилнинг “Гильгамиш ҳақида дoston”, “Адам ҳақида дoston” каби асарлари ўлмаслик истаги ҳақидаги мифлар заминида вужудга келган⁹.

Қадимги мифологияда вужудга келган “ўлмайдиганлар” образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқа тушунчалар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний моҳият касб этиб бадий адабиётдан ҳам ўрин олди.

Алишер Навоий ижодида абадий ҳаёт ҳақидаги мифология излари “Қакнус” ва “Самандар” образида ҳамда Исо Масих, Хизр номи билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган.

“Лисонут тайр” достонида қакнус тимсоли яратилган бўлиб, Алишер Навоий Фаридиддин Атторни ота қакнусга, ўзини эса қакнус боласига ўхшатади. Қакнус бир умр ўрмонда яшаб ўтин йиғар, умрининг охирида бутун санъатини ишга солиб қуй қуйлар, барча қуш ва ҳайвонлар йиғилар, қуй таъсири билан кўпи ҳалок бўлар, қакнус қуйни тугатиб, ўтин хирмонига ўт ёқар, аланга қўққа кўтарилиб, ҳамма қуйиб қул бўлар, аммо мўъжизадек қул устида бир қакнус бола пайдо бўлар экан. Бу воқеалар қадимги юноннинг “Сирена” ҳақидаги мифига ҳам ўхшаб кетади. Мифологияда айтилишича, балик думли гўзал – денгиз маъбудаси ажойиб кўшиқлар қуйлаб, денгизчиларни ҳалокатли жойларга бошлар экан.

Алишер Навоий ижодида учрайдиган абадий ҳаёт кечирувчи образлардан яна бири самандардир. Самандар ҳам қакнусга монанд бўлиб, бу жонивор афсонада айтилишича гўё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшар экан.

⁸ Алишер Навоий. Асарлар 14-том. 188-бет.

⁹ В.И.Авдиев. История древнего Востока. М., 1953, стр.-112-113.

Алишер Навоий самандар образидан ҳам бадийи восита сифатида фойдаланиб, маълум бир мақсад ёки ғояни илгари суради.

Оташкада ўтида самандар топар ҳаёт,
Кўнглим ўти валек самандарни куйдирур.

Ошиқ кўнглидаги ишқ ўти шу даражада ҳалокатли ва кучлики, у ўтда пайдо бўлиб, ўтда яшовчи самандарни ҳам куйдиради.

Афсоналарда талкин қилинишича, Исо пайғамбар рақиблари томонидан ёғоч хочга михлаб ўлдирилади. Лекин илоҳий қудрат билан қайта тирилдиб, осмонга парвоз қилади, абадий ҳаётга эришган Исо ўликни тирилтириш, беморларга ўзининг беморларга ўзининг мўъжизали нафаси билан шифо бахш этиш қудратига эга бўлади. Исо ҳақидаги диний афсоналар Шарқ мусулмон мамлакатларида ҳам кенг тарқалиб, диний китоблардан ўрин олди.

Алишер Навоий Исо ҳақидаги анъанавий – диний афсоналарни “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида баён этса, бадийи асарларида Исо тимсолидан бадийи восита сифатида фойдаланади. Адиб “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида Исо ҳақида сўзлаб, уни “Модарзод пайғамбар” деб атайди. “Масих” сўзининг луғавий маъноси, Масихнинг туғилиши ҳақида кўпдан кўп мулоҳаза ва маълумотлар борлигини таъкидлаб, Исо мўъжизалари ҳақида ҳикоятлар келтиради:

“... ва сойир мўъжизотидин бири хуффошдурким (кўршапалак), балчиғдин ул ҳайъат била ясаб нафасин анга сурди ва. Ва ул нафасдин руҳ топиб учди ва эмдигача бор ... Ва ул улукким, Исо алайҳиссалом тургузди Ибнал – Ажуз эрди. Ва шарҳи будурким, сайр асносида бир ажузани (кампирни) кўрдиким, бир қабр бошида муассир навха қиладур. Сўрди. Дедиким, ўғлим эрди ва фироқидин бетоқатман. Исо алайҳиссалом дуо қилиб, тенгри таоло ул майтқа руҳ кюрди ва ўлук тирилгач, илтимос қилдиким, дуо қилғайким бурунги холиға борғай ва мавт сапароти бўлмағай. Руҳулло дуоси била бу иш ҳам бўлди...”¹⁰.

Алишер Навоий шеъротида Исо билан бир қаторда Хизр тимсоли ҳам тез-тез кўзга ташланади. Афсоналарга кўра поёнсиз зулматда бўлган оби ҳаётни фақат Хизргина билар, у истаса кишини мана шу оби ҳаётга олиб борар экан. Исо нафаси билан ҳаёт бағишласа, Ҳазрати Хизр оби ҳаётга олиб бориши билан ҳаёт бағишлайди. Илоҳий зотларнинг мана шу мўъжизали хусусиятлари маъшуқага кўчирилади ва баъзан булардан ҳам устунроқ қўйилади:

Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Ғизо ул ой қиличи захмининг бир қатра қони бас¹¹.

Агар Масих дуоси ўлукни тиргузур эрди,
Не нутк эзурки сўкунчинг била ўлук тирилибдур¹².

Эй хату жон бахш лаълингдин нишон Хизри Масих,
Балки бу икки уёғидин ниҳон Хизру Масих¹³.

¹⁰ Алишер Навоий. Асарлар 15-том. 233-бет.

¹¹ Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сигар. 243-бет.

¹² Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сигар. 164-бет.

Ёвузлик мифлари

Қадимги мифологиянинг асосини яхшилик ва ёвузлик кучлари ўртасидаги курашлар ташкил этади. Ёвузлик мифлари қахрамонлари Шарк халқларида, кўпинча дев, аждар, жин ва бошқалар кифёсида намоён бўлади. Мана шу мифлар халқ оғзаки ижодида қайта-қайта ишланиб, асрлардан асрларга ўтиб келаётгани каби, ёзма адабиётда ҳам чуқур из қолдирган.

Бундай мифлар Алишер Навоий ижодидан ҳам ўрин олган. Унинг асарларида дев, аждар, яъжуж-маъжуж каби ёвуз мифологик образларни кузатиш мумкин. Булар офат ва зулмат, қабохат ва разолат, ўлим ва кулфатнинг тимсоли сифатида гавдаланадилар. Шоир бу образлардан конкрет ғоявий-эстетик мақсад йўлида, замонасининг воқеа ва муаммолари ҳақида фикр-мулоҳаза юритганда фойдаланади.

Алишер Навоий асарларида кўп учрайдиган мифологик образлардан бири дев бўлиб, у ҳаёт ва кишилар, воқеа ва ҳодисалар, фикр-ўйлар тўқнашувида маълум ўрин эгаллайди. Лирикада шоир фикр ва кечинмаларини баён этишда девдан анъанавий образ сифатида фойдаланса, эпик асарларида сюжет ва композицияда, воқеалар ривожига фойдаланади.

Навоий Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган машҳур мактубида яшаган мухитидан шикоят қилиб, унинг “эли” - мунофиқ кишиларни шайтон ва девга ўхшатади:

Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барча даъб бедоду ре¹⁴.

Макр-хийла, анъанага мувофиқ - шайтонга, зулм ва бедодлик девга хосдир. Маълумки, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятининг Астробод даври хийла мураккаб ва шоир учун кўнгилсиз воқеаларга тўла бир босқичдир.

“Фарход ва Ширин”, “Сабъаи Сайёр” ва “Садди Искандарий” дostonлариде дев мифик-эпик образ бўлиб, у ижобий қахрамонларнинг эзгу интилиши ва курашлари йўлида тўғанок ёвузликнинг тимсоли сифатида тасвирланади.

Маълумки, Фарход Юнонга сафари йўлида “уч офат”га йўлиқади, шу офатлардан бири дев Ахримандир. Дев манзили ҳам халқ эртақларида бўлганидек, бир томондан, ниҳоятда ажойиб ва ғаройиб, иккинчи томондан, хавfli ва ваҳимали қилиб тасвирланади. “... Девнинг боғу бўстони не учи кўринар, на кирғоғи билинар эди. Ёғочларнинг остида талай кўкатлар кўринар, бироқ бу кўкатлар кўк осмонидан ҳам юқори бўй чўзган эди. Ҳар томонга қаралса, юз минглаб эски дарахтлар, ҳар биттасининг боши фалакдан юқори. Ҳар дарахтнинг гавдасида бир ҳайбат бор, япроқларида эса бир таажжублик бор. У ернинг тоғи бошдан-бошга девлар макони бўлиб, кучли дев шамол кетма-кет эсиб туради... Ҳар ариқчада оққан сувнинг овози юзлаб гулу шайтоннинг жанжали товушини беради. Ваҳималарнинг кўплиги

¹³ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 107-бет.

¹⁴ Алишер Навоий. Ғаройиб-ус-сиғар. 710-бет.

шу даражадаки, арикдаги ҳар бир тошни бир кесук бош деб биласан... Ичи куйиб, коваги очилиб қолган ҳар дарахт, гўё, ғулу шайтонларга чайла – олачук бўлиб кўринади. Чинорлари қўлларини тебратиб: - Эй, бу ерга кирган киши, тангри ҳақи учун қайт! – дегандай бўлади...”¹⁵.

Бу парча бобнинг экспозицияси бўлиб, у контрастни кучайтиришга, Фарҳоднинг шижоат ва жасоратини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Алишер Навоий Ёвуз куч тасвирини беришда ҳам халқ ижоди услубини қўллаган.

“Қонхўр дев оёқ товушини эшитиб, нима аҳвол эканини билмоқ учун бошини чиқарди... У ўз қасридан ғазаб булути каби чиқиб келди. Бошдан оёғигача захар эди. Унинг мағрур юришидан замон бўстони титрар ва овозидан осмон айвони дарз кетар эди. Баданидаги ҳар бир мўйи бир ўқ каби ва балки аждарга ўхшаш илон каби эди... Қўлида бир устун, устун эмас, балки чинор, текисликда гўёки бир минорадай эди. Шу ҳилдаги гурзини кўтариб олган эди. Агар бу гурзи эльбурс тоғига тегса, уни тупрок қилгудай эди”¹⁶.

Фарҳод мана шу дахшатли куч билан жанг қилади ва уни маҳв этади. Фарҳод ва Аҳриман тасвири Алпомиш ва Кўкалдош, Гўрўғли ва Бало дев тасвири ва улар ўртасидаги кураш эпизодини эслатади.

Фарҳод дахшатли кучлар устидан ғолиб чиқади, дев Аҳриманни демакки, ёвузлик кучларини енғади. Халқ эртақларида бўлганидек унга илоҳий кучлар (исми аъзам) мадад берсалар-да, аслида Фарҳодни куч-қудрат, ақл-ирода, шижоат ва жасорат галабага олиб келади. Сеҳр, мўъжиза тасвири замирида реал мақсад, инсон ва унинг куч-қудрати, ақл-иродасига ишонч ғояси бор. Дастлаб дев, аждар каби ёвузликларга қарши курашиб ғолиб чиққан Фарҳод кейинчалик мўъжизалар кўрсатиб, “Наҳрул-ҳаёт” ва “Баҳрул-нажот”ни бунёд этиб, Аҳримон тимсол Хусравга қарши курашади.

“Сабъан сайёр” дostonи ҳикояларидаги Саъднинг жасорати ва шижоати ҳам халқ дostonларидаги қаҳрамонлар фаолияти билан уйғундир. Саъд оғир шартларни, дахшатли тўсиқларни енгиб, синовлардан ўтиб, севгилиснинг висолига эришади. У ҳаётнинг ва инсон толейининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишмандларнинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шохининг бегуноҳ кишилар қонини тўкишига чек қўяди. Ҳикоядаги дев Қатрон ва жодугар Зол ёмонликнинг мажозий образидир.

Алишер Навоий тасвиридаги девлар макони-маскани, ташки киёфаси, куч-қуввати, сеҳр-мўъжизаси ва бошқа жиҳатлари билан халқ дoston ва эртақларидаги девларга ўхшаб кетади. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”даги дев тасвири билан “Юнус пари” дostonидаги Фирқис дев тасвирида ҳам муштарак жиҳатлар борлиги кўзга ташланади.

¹⁵ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ғ.Ғулом ишлаган насрий баёни. Ўздавнашр. 1956. 225-227-бетлар

¹⁶ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ғ.Ғулом ишлаган насрий баёни. Ўздавнашр. 1956. 229-6ет

Тўрт оёкли, икки бошли баччагар,
Туркига қарасанг, мисли аждаҳор,
Олов қип сочади оғзидан захар,
Ҳар силтаниб етмиш кадам йўл босар,
Ғариллаганига тоғу тош титрар.
Ҳар кўзи тобокдай, олов сочади,
Наърасига тоғу тошлар кўчади¹⁷.

Оғзаки ва ёзма адабиётда дев тасвиридаги муштараклик асосан фантастик тасвир, муболаға ва юморда, мажозий образ замирида ётган ҳаётий мақсадда ифодаланади.

Алишер Навоий асарларидаги ёвузликнинг тимсоли бўлган образлардан яна бири аждардир. “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод ва аждарҳонинг жангига бутун бир боб (XXII) бағишланган.

Фарҳод аждарни излаб йўлга тушади. Ниҳоят, аждарнинг аломатлари кўрина бошлайди. Аждар бало сингари хайбат билан ғорнинг юмалок гумбази ичидан чиқиб келади... Унинг қуйруғидан кўтарилган тўзон кўм – кўк осмонни сурма рангидаги гард билан хиралантирар эди... Оғзи дўзах оловхонасининг мўрисидай эди... У Фарҳодни туз кўргандай тотиб, сўнг кўшинни ютмоқчи эди. Фарҳод ваҳимага тушмайди, у қилич ва ўқ-ёйини ишга солади ва аждарни ўлдиради.

Очиб оғзин ютарға айлади хез,
Қилиб ҳақ ёдини шахзода ҳам тез.

Чекиб қавси - қузахни бедаранги,
Анга боглаб синон янглиғ хаданги.

Анингдек очти аждар оғзини шаст,
Ки деди гурд анжум бўса бардаст.

Чу аждар ҳам баҳам эрди равона,
Ўқиға ҳар ҳам ўлди бир нишона.

Агарчи аждаҳо бор эрди даррон,
Вале ул ўқ йилони ўтти паррон¹⁸.

“Эртақларда тасвирланишича, аждар бутун шаҳар, қишлоқ, хатто мамлакатни ютиб юбормоқчи бўлади. Бироқ халқ қаҳрамони келиб, юҳони ўлдириб, халқни бу офатдан кутқаради”¹⁹. Фарҳод ҳам ана шундай қаҳрамонлардан.

¹⁷ Гурўглининг тугилиши. Тўрт жилдлик «Ёзувчи», Т., 1996, 142-143-бетлар.

¹⁸ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ўздавнашр, Т., 1956, 212-бет.

¹⁹ М.И. Афзалов. Ўзбек халқ эртақлари ҳақида. 59-бет.

Халқ афсона ва эртакларида талкин қилинишича аждар хазиналар ва бойлик қўриқчиси. «Фарход ва Ширин»да ҳам у хазина қўриқчиси. Аммо бу оддий хазина бўлмай, балки Фаридундан қолган афсонавий хазинанинг қўриқчиси. Фарход мана шу хазинани қўлга киритади ва уни ҳокон билан вазир ихтиёрига топширади. Ўзига эса мўъжизали қилич ва қалқонни қолдиради. Буларнинг ҳаммасида чексиз фантазия, ҳаёлот ва муболаға бор. Аммо шулар замирида бир ҳақиқат ҳам борки, бу ҳақиқат Алишер Навоийнинг зўрлик ва ёвузликка, қабоҳат ва разолатга қарши нафрат ва ғазабидир.

Алишер Навоий ижодида айрим диний мифологик образ ва тушунчаларга ҳам кенг ўрин берилган. Бу яъжуж ва маъжужлар ҳақидаги афсоналарга ҳам тегишлидир.

Диний, тарихий ва илмий асарларда яъжуж ва маъжужлар номи билан боғлиқ жуда кўп афсона ва ривоятлар учрайди. Яъжуж ва маъжужларнинг одамхўр қабилалар эканлиги дастлаб “Таврот”да айтилган бўлиб, улар киёмат қойим бўлганда одамларни ютар экан. Шу билан бирга Искандар Зулқарнайн ва унинг яъжуж ва маъжужларга қарши девор қуриши ҳақидаги афсоналар “Қуръон”га ҳам киритилган: “93... То (кетаётиб) икки тоғ ўртасига етиб келгач, у (тоғлар ортида) бирон гапни англай олмайдиган қавмни учратди. 94. Улар: “Эй Зулқарнайн, шак-шубҳасиз, (шу тоғлар ортидаги) Яъжуж ва Маъжуж (қабилалари) Ер юзида бузғунчилик қилгувчилардир. Бизлар сенга бир (миқдор) тўлов тўласак, биз билан уларнинг ўртасига бир сад чекиб (бир тўғон қуриб) берурмисан?”- дедилар. 95. У (Зулқарнайн) айтди: “парвардигорим менга ато этган (салтанат) сизлар берадиган (мол-дунёдан) яхшироқдир. Бас, сизлар менга (мол-дунё билан эмас, балки) куч-қувват билан ёрдам беринглар, мен сизлар билан уларнинг ўртасида бир девор бино қилай”²⁰.

Яъжуж ва маъжуж ҳақидаги афсоналар Абу Райхон Берунийнинг машхур “Ал-осор ал-бокия” асарида, Мирхонднинг “Равзатус-сафо” каби асарларида ҳам қузатилади.

Мирхонднинг маълумотига қараганда, яъжуж ва маъжужлар Ёфаснинг набиралари бўлиб, Шарқда маскан тутганлар, улардан кўп халқ вужудга келибди. Бирон кимса мингта фарзанд қўрмасдан ўлмас экан, шунинг учун ҳам яъжуж ва маъжужлар сон-саноксиз экан. Уларнинг бўйлари 120 газ бўлиб, фил ва қаркидон ҳам уларга бас келолмас экан. Улар нимаики дуч келса, хоҳ жонли хоҳ жонсиз, ҳаммасини емириб ташлар экан. Уларнинг дини ҳам, шариати ҳам йўқ экан.

Алишер Навоий ўз асарларида яъжуж ва маъжужларни доимо зўрлик ва босқин, офат ва даҳшатнинг рамзи сифатида талкин қилади. “Садди Искандарий”да бу образларга кенгрок ўрин берилган. Зотан, Искандар девори яъжуж ва маъжужларга қарши қурилган тинчлик ва осойишталик девори эди. Искандар ўз юришлари давомида Қирвон ўлкасига келади, ўлка ниҳоятда хароб бўлиб яъжуж – маъжужлар яғмосидан мусибат чекар эди.

²⁰ Қуръони Карим. Таржимон Алоуддин Мансур. «Чўлпон». Т. 1992. 268-бет

Шоир чексиз хаёл ва фантазиядан фойдаланиб яъжуж ва маъжужларни шундай таърифлайди:

Таадуд аро йўқ турур сонлари,
Яна сонсиз ойини нуқсонлари,
Қад узра ёйилмиш пароканда соч:
Бири бир қаришдур, бири бир қулоч.
Дема соч, хашақу хас маъдани,
Либос андин айлаб борининг тани.
Қулоғ икки ёндин бўлуб бир жуфт,
Нажас танларин кўздин айлаб нухуфт.
Келиб ғул бармоғи бармоғлари,
Вале дев тирноғи тирноғлари...
Бурун ичларин тил била пок этиб,
Топиб лаззат, ўзни тарабнок этиб...
Анингдекки, мабраз аритурга эл,
Солурлар ани холи айларга бел.
Оғиздин тўнгуздек чиқиб икки тиш,
Вале ерни қозмоқ алар бирла иш.
На ерники ул тишлар этти табоҳ,
Қиёматқача андин бутмай гиёҳ...
Алар йилда солиб икки қатра шўр,
Чиқиб тоғ шикюфидин андоғки мўр²¹.

Мана шу ваҳший одамхўр қавм йилига икки марта Қирвон ўлкасини талон-тарож қилар экан. Ўлка халқининг илтимосига кўра Искандар яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб икки тоғ оралиғида улкан девор курдиради. Достонда реалистик тасвир ва бадий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб романтик тасвирдан реалистик хулоса ясалади. Шоир наздида агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлишса, ҳар қандай яъжуж – маъжуж йўлини – зулм ва зулмат йўлларини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиш мумкин.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Мифологик тасаввур деганда нимани тушунасиэ?
2. Алишер Навоий асарларида мифологик тасаввурлар билан боғлиқ қандай образлар яратилган?
3. Алишер Навоийнинг қайси асарларида мифологик образлар билан боғлиқ воқеалар талқин қилинган?
4. “Тарихи мулуки Ажам”да келтирилган афсонавий образлар ҳақида сўзланг.
5. Шоир ижодида талқин қилинган Қакнус ва Самандар каби мифологик образлар ҳақидаги фикрингизни баён қилинг.

²¹ Алишер Навоий. Салди Искандарий. 10-том. Т., 1956, 334-335-бетлар.

6. Алишер Навоий ижодида Исо Масих тимсолига қандай гоъвий-бадий вазифа юкланган?

7. “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида келтирилган Хизр алайҳиссалом ҳақидаги ҳикояни таҳлил қилинг.

8. Алишер Навоий ижодида ёвузлик мифлари билан боғлиқ бўлган образлар ҳақида маълумот беринг.

9. Шоир ижодида дев, аждаҳ, яғжуж-мағжуж каби мифологик тимсоллар қандай бадий гоъ ташиган?

Адабиётлар:

1. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. “Ўқитувчи”, Т., 1976.

2. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.

3. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Ўз ҒА нашриёти, Т., 1963.

4. Алишер Навоий. Ҳамса. Ўз ҒА нашриёти, Т., 1960.

5. Алишер Навоий. Ҳазойинул-маоний. Ўз ҒА нашриёти, Т., 1960.

6. Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, Бадий адабиёт нашриёти, Т., 1967.

7. Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, Бадий адабиёт нашриёти, Т., 1967.

8. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный теорический эпос. М., ГИХЛ, 1947.

НАВОИЙ ҲИКОЯТЛАРИ ВА ФОЛЬКЛОР

Р е ж а:

1. Ҳикоят жанри ҳақида.

2. Навоий ҳикоятларининг (анъанавий, янги) манбалари.

3. Ануширвони Одил ҳақидаги ҳикоятлар.

4. Луқмони Ҳаким ҳақидаги ҳикоятлар ва уларнинг халқ варианты.

5. Навоий ҳикоятларининг гоъвий-бадий хусусиятлари.

Алишер Навоий ижодида салмоқли ўрин тутган жанрлардан бири ҳикоятдир. Шоирнинг дostonларида, “Маҳбубул-қулуб” пандномасида, “Тарихи мулуки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Насойимул-муҳаббат” каби асарларида проф.Н.М.Маллаевнинг маълумотларига қараганда, икки юздан зиёд ҳикоят мавжуд. Бу ҳикоятларнинг қаҳрамонлари тарихий, ярим афсонавий шахсларнинг номлари билан боғлиқ. Қадимги шаҳар, Юнон олимлари, Фахриддин Розий, Ҳотам Той, Иброҳим Адҳам, Хожа Порсо, Боязид Бастомий, Ануширвон ва бошқалар – Навоий ҳикоятларининг қаҳрамонларидир.

Турли асарлар таркибида берилган ҳикоятларни иккига – анъанавий ҳикоят ва янги ҳикоятларга ажратиш мумкин. Анъанавий ҳикоятлар азалдан мавжуд бўлиб, қайта ишланган ҳикоятлардир. Янгилари эса кўпроқ

Навоийнинг замондошлари хақида маълум бир воқеа ва ҳодисалар муносабати билан вужудга келган нақл ва латифалардир. (Бундай нақл ва латифалар “Мажолисун-нафоис”, “Ҳамсатул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Сайидхасан Ардашер” каби адабий биографик асарлар таркибидан ўрин олган.)

Анъанавий ҳикоятлар ёзма манбалар ва оғзаки тарзда Навоийга қадар етиб келган ҳикоятлардир. Манбаларни “ёзма” ва “оғзаки” деб бўлиш хийла шартлидир. Чунки ёзма манбалардан жой олган ҳикоятларнинг кўпи соф китобий ҳикоятлар бўлмай, балки фольклорда шаклланган ёки фольклор асарларидан фойдаланиб яратилган ҳикоятлардир.

Ҳикоят – ёзма адабиёт билан оғзаки адабиётни бир-бирига боғлаган муҳим омил. Халқ ҳикоятлари билан китобий ҳикоятлар ўзаро шундай яқинки, уларни қатъий чегаралаш кўпинча амри маҳолдир. Чунки ҳикоят халқ ривоятидан китобга, китобдан халқ ҳикоячилигига ўтиб борган. Шу билан бирга, маълум бир халқнинг адабиёти заминида вужудга келган ҳикоя иккинчи бир халқ томонидан қайта ишланиб унинг адабий бисотига қўшилиб кетар эди.

“Минг бир кеча”, “Калила ва Димна” (Панчатантра), “Жавомеъул-ҳикоят ва лавомеул-ривоят” каби асарлар Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида жуда кенг шухрат топган.

Проф. Н.М.Маллаевнинг таъкидлашича, Бухоролик Муҳаммад Авфийнинг юзга яқин манбалардан ижодий фойдаланиш асосида яратилган “Жавомеул ҳикоят” асари кейинги муаллифлар учун ҳикоят ва ривоятларнинг бекиёс бой манбаи сифатида хизмат қилган. Асар икки мингдан зиёд ҳикоятни қамраб олган¹.

Шарқ халқларининг ахлоқий-таълимий характердаги асарларини, тарих китоблари ва эпик асарларни ҳикоятларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг деярли ҳаммасида ибратомуз ҳикоят, тамсил ва масаллар, латифа ва афсоналар бор. Чунончи, Жалолиддин Румий “Маснавий”сининг, Шайх Саъдий “Гулистон”и, Абдурахмон Жомий “Баҳористон”ининг кенг шухрати ва мангулиги биринчи навбатда бу асарлардаги ибратомуз ҳикоятлар билан боғлиқдир.

Алишер Навоий асарларидаги кўпчилик ҳикоятлар, улар қайси манба асосида ишланган бўлишига қарамай, ғоявий-бадий хусусиятлари билан халқ ҳикоятларига уйғунлашиб кетади.

Ануширвони одил Шарқ халқлари адабиётидан кенг ўрин олган анъанавий образлардан биридир. Ануширвон (531-589) Сосоний шохларидан бўлиб, шон-шавкати билан шухрат қозонган эди. Тарих заминидан адабиёт оламига ўтган Ануширвон ярим тарихий, ярим афсонавий қахрамон тусини олиб одилликнинг рамзи сифатида талқин қилинади. У ҳақдаги ҳикоятлар “Ҳайратул-аброр” ва “Тарихи мулуки ажам” асарларидан ҳам ўрин олган.

“Тарихи мулуки Ажам”даги ҳикоятларнинг бирида боғ сотган ва боғ олган кишилар ўртасидаги муаммоли ҳолатнинг Ануширвон томонидан ақл

¹ Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1974, 190-бет.

ва заковат, одиллик билан ҳал этилиши кўрсатилса, иккинчи ҳикояда Ануширвон инсоф ва адолатнинг ҳомийси ва посбони сифатида гавдаланади:

“Бир куни бир йўлда тушуб, кабоб буюрди. Туз йўк эрди. Яқинрок бир Кент кўрунди. Биров бордиким туз келтургай. Нўширавон муболага қилдиким, тузни сотқун ол! Мажлис ҳуззори айттилар: бу тузга не миқдор баҳо бўлгайки, сотқун олгайлар? Дедиким, мунча миқдор нима учун, подшоҳ нечук ёмон расм қўйгай, ёмон русум жузвий бўлса, хар киши бир нима орттуруб, ани куллий қилурлар. Бадномлик ани бунёд қилганга бўлур”².

Нўширавон ахлоқ-одоб ва донишмандлик бобида ҳам бекиёс кишилардан бири сифатида таъриф-тавсиф қилинади. Навоий ҳам Ануширвон анъанавий образининг бу жиҳатларини эътибордан четда қолдирмай, “Ҳайратул-аброр” дostonида ниҳоятда ибратли бир ҳикоятни баён этади:

Нўширавон ҳали шох бўлиб кўтарилмаган вақтда бир қизнинг ишқи билан нотавон аҳволга тушиб қолди. Қўнгли ғунча сингари тўла қон эди, лекин ғам сирларини пинҳон тутарди. Унга висол муяссар бўлгунга қадар чексиз азоб-укубат ва ташвишларни бошдан кечирди.

Бир кун у чаманзордан хилват жойни танлаб, гулруҳ ёри билан суҳбат қурди. Бахтиёр шаҳзода ёрини қучмоқчи бўлган эди, гулғузор ҳам бунга рози бўлди. Дилбар ҳамдами томон у қўлини узатганда, бир туп нарғисга шаҳзоданинг кўзи тушиб қолди. Шунда аҳволи ўзгариб, у қўлини тортиб олди. Суманбар ёри ҳайрон бўлиб, сўради: - Қўлингизни узатганингиз нимаси-ю, яна тортиб олганингиз нимаси?

Адабли шох бунга шундай жавоб берди: - Шундай бир висол дамида менга монёлик қилган нарса нарғиснинг шахло кўзи бўлди. Ҳаё кўзи билан олижаноблик бу ишда унга қуч бермади. Унинг нарғисдек қўзлари ёшга тўлиб, ўрнидан турди-да, бу ишдан воз кечди. Охирида унинг бу соф ниятлилиги, шундай ҳаёчанлигининг ҳосияти уни бутун оламга шох қилди, адолати эса оламни паноҳига олди.

Айш, эй Навоий, қанча дилкаш бўлса ҳам, лекин адаб билан ҳаё ундан яхшироқдур³.

Бу ҳикоятлар кўпдан-кўп халқ эртақларидаги “Бир бор экан, бир йўк экан, қадим замонда бир одил подшо бўлар экан...” деб бошланувчи анъанавий сюжет ва образларни эслатади, ғоявий-бадиий хусусиятлари билан фольклор илдиизига боғланади.

Шунингдек, адабнинг “Лисонут-тайр” дostonидаги ҳикоятлар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Дostonда 63 ҳикоят жамланган бўлиб, бу ҳикоятларнинг кўпчилиги халқ ижоди таъсирида вужудга келган. Шу нуқтаи назардан қараганда, “Лисонут-тайр”даги “Мажнун ал-ҳақ” ҳикояси халқ латифалари услубида яратилгани билан ажралиб туради. Бу ҳикоятда ўзини худо йўлига бағишлаган девонанинг саргузаштлари ҳазилнома усулда ҳикоя қилинади. Ушбу ҳикояга асос бўлган сюжетнинг бошқача варианты шу кунга қадар ҳам халқ латифаси сифатида яшаб келмоқда.

² Алишер Навоий. Тарихи мулки Аҷам. 14-том. 224-225-бетлар.

³ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Насрий баён қилувчи А.Ҳайитметов. Ғ.Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашрияти. Т.. 1974. 57-бет

Улуғ адиб хикоятларининг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлиги ҳақида сўз борар экан, бунда албатта, Лукмон образи билан боғлиқ бўлган хикоят, масал ва ҳикматларнинг илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Бу хикоятларда Лукмон энг мураккаб мушкулотларни ҳам ўткир ақли ва тадбири билан ҳал қилувчи донишманд, сўзамол ва хозиржавоб қаҳрамон сифатида талқин қилинади.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Лукмон ҳақида бир неча хикоят келтирилган бўлиб улар ҳажман ихчам, мўъжаз, лекин ибратли маъно олам-олам. Мана шулардан бири:

“... Ҳожаси анга буюрдиким, кўй ўлтуруб, яхшироқ узвини пишуриб келтур. Ул юрокини тила била пишуриб келтурди. Яна бир котла дедиким, кўй ўлтуруб, ямонроқ узвини пишуриб келтур! Ҳамул ики узвдин келтурди. Ҳожа нуктасин сўрди эрса, дедиким кўнгул ношойиста афъолдин ва тил нобойиста ақволдин бери бўлса, алардин яхшироқ узв йўқтур, ва агар бўлмаса, алардин ямонроқ узв йўқтур”⁴. Бу ибратли хикоя Шаркнинг жуда кўп алломалари асарларидан ўрин олган.

Навий кўп асарлардан, жумладан “Қиссаси Рабғузий”дан ўрин олган Лукмон ҳақидаги яна бир хикоятни баён этади: “Яна бири буким, хожаси анга буюрдиким, кунжуд эк! Ул арпа экиди. Хожа сўрдиким, арпа экиб бар кунжуд начук топарсан? Дедиким, чун сен носойишт иш қилиб, Тангри Таолодин раҳм ва жаннат тамаъ қилурсен, мен ҳам дедимким, шоядким арпа эксам, кунжуд бар топқаймен. Хожа мутанқабих бўлуб, ани озод қилди”⁵. Бу хикоятда Лукмон зулм-зўрликни аччиқ кулгу билан фош этувчи халқ қаҳрамони – Афанди каби кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Лукмон ҳақидаги хикоятлар “Садди Искандарий” асарида ҳам учрайди. Бу хикоятлардан бирида нақл қилинишича, Лукмон эски бир вайронада яшар экан. Бундан таажжубланган бир киши Лукмонга шундай савол берибди:

Ки ёрутуб ер юзини донишинг,
Недин йўқ жаҳон айши бирла ишинг?
Ватан айламай турфа кошонае,
Қилиб сан макон кунжи вайронае?

Бу саволга Лукмон тубандагича жавоб қайтарибди:

Жавоб айтти пири омузгор:
“Ки вайрона ичра узун рузгор.
Бу ким чуғз янглиғ басар айладим,
Соғиндимки, дафъи зарар айладим,
Ки чун қилмадим майл оламға ҳеч,
Мени ул доғи солмағай ғамға печ.
Муни кўрки даврондин элтур чоғи,
Олур мендин ушбу бузуғни доғи...”

⁴ Алишер Навоий. 15-том. 231-бет.

⁵ Ўша асар. 231-232-бетлар.

Чу охир адам сари куйғум кадам,
Манга бордур ортуқ бу вайрона ҳам.
Жаҳондин неча эл харосон эрур,
Анинг ранжидин махлас осон эрур”⁶.

Ҳикояда Лукмон ўткинчи дунё лаззатларидан воз кечган донишманд сифатидагина эмас, балки мол-дунё тўплашни ҳаётининг бош мақсади қилиб олган нафс бандаларига қарши нафратланган киши сифатида ҳам намоён бўлади. Бу нафрат Навоийёна рамз ва киноя, истехзо либосида берилган. Алишер Навоий ҳикоятларида Лукмон ҳаким ва донишманд сифатида гавдаланади.

Ўзбек халқ ҳикоят ва эртақларида ҳам Лукмон табиб ва донишманд киёфасида намоён бўлади. У халққа шу даражада яқин бўлиб кетганки, халқ кўпича ўз билими, тажрибаси ва тадбирларини Лукмон тимсолида мужассамлаштиради. Масалан, “Лукмон ҳаким” эртагида⁷ халқ табобатидаги турли усуллар ва дори дармонлар Лукмон билан боғлаб берилади. Эртақда Лукмон Искандарга замондош киши сифатида тасвирланган.

Искандар Зулқарнайн “Одами оби” (Сув одами)ни билмокчи бўлиб, вазираларнинг маслаҳати билан зиндондаги бандилардан бирини шишадан ясалган уйга солиб “Шўр дарё”га туширибди, у “одами оби”ларни кўриб подшонинг тобе бўлиш ҳақидаги таклифини айтган экан, улар бир коса ун бериб, подшоҳнинг шу ундан нон қилиб есин, косани олтин билан тўлдирсин, агар коса тўлса биз тобе бўламиз, дейишибди. Ҳазначи танга-олтин солгани билан косани ҳеч тўлдира олмабди. Фолчилар ва қурандозлар косага тупрок солган эканлар, олтинлар кўриниб коса тўлибди. Подшонинг хотини ундан нон ёпаман деса, нон оқиб кетаверибди. У бошқа ундан нон ёпиб берибди, подшо нонни еб “ҳеч асорат, фойдали нарса йўқ” дебди.

Подшонинг хотини тиланиб келган девонага ёпилмай қолган нонни берибди. Девона ариқ бўйида тол соясида нонни ивйтиб еб кетаётганда тол тилга кириб, ўз хосиятини айтиб, “сил касалига” дармонлигини сўзлабди. Шундан кейин бошқа дарахтлар, гиёҳлар ҳам тилга кириб, ўз сир-асрорларини, шифобахшликларини айтишибди. Девона катта ҳаким бўлиб кетибди. Бу Лукмони ҳаким экан. Эртақнинг давомида Искандарнинг Лукмони Ҳакимга зулми, ўғлига Искандар ўғлидек либос тикиб бергани учун ўзини ҳам, ўғлини ҳам тириклайин кўмдиргани, аммо буларнинг ўлмай омон қолиши, Искандар ўлиб, ўрнига ўғли подшо бўлгани, унинг томоғига суяк тикилиб қолгани, Лукмонни келтиришгани, Лукмон унинг жаҳлини чиқаргани, шоҳнинг ғазаби билан бирга суякнинг отилиб чиққани ҳақидаги воқеалар ҳикоя қилинади.

Навоийнинг ҳикоятлари каби унинг масаллари ҳам халқ ижоди билан ҳамоҳанг. “Ҳайратул-аброр”даги “Шер билан Дуррож” масали, “Садди Искандарий”даги “Қабутар” ҳикояти, “Лисонут-тайр” таркибидаги масаллар,

⁶ Алишер Навоий. Ҳамса. 826-827-бетлар

⁷ Ўзбек халқ эртақлари. 2-том. 437-447-бетлар.

сюжети ва композицияси, образлари ва услуби жиҳатидан халқ ижодиға, халқ масалларига монанддир.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Ҳикоят жанри ҳақида маълумот беринг.
2. Алишер Навоий ҳикоятлари кўпроқ қайси асарлари таркибида келган?
3. Алишер Навоий ҳикоятларининг манбалари ҳақида маълумот беринг.
4. Ануширвони одил ҳақидаги ҳикоятларнинг халқ эртаклари билан муштарак жиҳатлари нимада?
5. “Мажнунул-ҳақ” ҳикоятини таҳлил қилинг.
6. “Мукбил ва Мудбир” ҳикоясининг халқ эртаклари билан уйғун жиҳатларини аниқланг.
7. Алишер Навоий ҳикоятларида қандай ғоялар илгари сурилган?

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр (насрий баёни). Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.
2. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1984.
3. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
4. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
5. Алишер Навоий. Сабъаи Сайёр. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
6. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1970.
7. Ғанихўжаева Н. Навоий ҳикояларида бадиий маҳорат масалалари. /Навоий ва адабий таъсир масалалари/. «Фан», Т., 1968.
8. Ўзбек халқ эртаклари, 1-2- томлар. Т., Ўзадабийнашр, 1958-1960.
9. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. «Фан», Т., 1963.

«МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»ДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ

Р е ж а:

1. Алишер Навоий – ахлоқ тарғиботчиси.
2. Танбеҳлар замиридаги халқ мақоллари.
3. Алишер Навоий – донишманд мураббий.
4. Ҳаётий кузатишлар асосида яратилган ҳикमतлар.
5. «Ҳар неким эқтинг, бугун борин ҳамон тут они кўз».

Олам бино бўлибдики, золимлар зулми, мазлумлар охи, мунофиқлар кирдикори, худпарастлар озори туғамайди. Чарх кажрафтор, дунё буқаламун, ахли замон бевафо...

Буюк қалб соҳиби адоқсиз бедодликлардан изтироб чекади, зиддиятлар гирдобидида жунбушга келиб, беихтиёр фарёд кўтаради:

«Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр беҳаёликлари зулмидин фиғону фарёд. То олам биносидур, бу ўтга ҳеч киши менча ўртанмайдур, то бевалиғ ибтидосидур бу ёлингга ҳеч ким мендек чурканмайдур. Замон ахли бевафолиғидин кўксумда туганлар ва даврон хайли беҳаёлиғидин бағримда тиканлар, ҳар қайсиға рақам урай десам, Айюб сабри анга вафо этмас ва қалам сурай десам, Нуҳ умрида тамомға етмас. Ҳақ ё аларға раҳм ва инсоф сари тавассул бергай ва бу маҳрум жафокашға сабр ва таҳаммул»¹. Самимий қалбдан отилиб чиққан фарёд ва изтироблар гўё ҳикмат дурлари каби «Маҳбуб ул-қулуб» саҳифаларига тўкилади. Улуғ инсонпарвар фақат изтироб тортиш билан чекланмайди, ҳиммат камарини маҳкам боғлаб зиддиятлар майдонига тушади. Яхшиларни олқишлаб, ёмонларга танбеҳ бериб, гофилларни ғафлатдан, нодонларни кулфатдан халос этмокни ўзининг улуғ вазифаси деб билади.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг учинчи қисми «Мутафаррика фавоид ва амсол сураги» (Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар) деб номланган. Бу бўлимда одоб ва ахлоқ масалаларига доир тўрт юзга яқин мақол ва ҳикматли сўзлар танбеҳлар шаклида қўлланилган бўлиб, адиб улар оркали кишиларга панд-насихат бериб, гўзал инсоний фазилатларни эгаллашга, ёмон иллатлардан сакланишга, илм ўрганишга, яхшиларга ёр, муҳтожларга мададкор бўлиб, халқ ва Холиқ олдидаги бурч, вазифаларини ҳалол адо этишга даъват этади.

Буюк мутафаккир эзгу идеаллар ва порлоқ орзулар чўққисидан туриб инсонга нигоҳ ташлайди, олам ва одам кусурларини бирма-бир таҳлил қилади, оламни гўзал, одамни бенуқсон кўрмоқ истаги билан ёнади.

«Саҳву хато башарият лозимидур. Хато саҳвин англаб мутанаббих бўлғон саодатманд одамийдур. Хатосин зойил қилур, улки эътироф сари қайтгай ва ул муоф қилур, улки далил ижро қилиб ҳарза айтгай. Муболагаси неча кўпрак - саҳви пайдорок ва муқобараси неча ортуқроқ - ўзи элга расворок»².

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 14-том. Т.: «Фан», 1998. 83-бет.

² Уша асар, 110-бет

Адибнинг фикрича, хато килиш одам боласига хос хусусиятдир. Лекин хатосини англаб етган кишигина саодатлидир. Кимки ўз хатосини тан олишни истамай, беҳуда чиранишни одат қилар экан, унинг гуноҳи янада ортиб, эл ичра расво бўлади.

«Маҳбуб ул-қулуб»даги ҳар бир танбех, байт ёки китъа ҳаётий ҳикмат даражасига кўтарилганки, бу танбехлар замирига халқнинг кўп асрлик ҳаёт тажрибаси давомида тўплаган мақол ва маталларининг мазмуни сингдирилган. Юқорида келтирилган танбехнинг мазмуни ҳам халқ орасида минг йиллардан бери яшаб келаётган «Беайб Парвардигор», «Айбини билган авлиё», «Хато қилмоқ бордир, тузатмаслик ордир», «ҳар тўқисда бир айб», «Адашганнинг айби йўқ, сўраб йўлини топса, очилганнинг айби йўқ, билиб этагин ёпса» каби мақоллар билан ҳамоҳанглик касб этган. Бу ҳикматлар инсонга ҳаётда тўғри йўлни танлай билишга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммолар қаршида ўзини йўқотмасликка ўргатади. Ҳикматли сўзлар, мақоллар донишманд аждодларимизнинг инсон ахлоқини тузатишга қарата айтилган мангу қақириги янглиғ садо беради.

Ижтимоий муносабатлар, инсон феъл-атвори ҳақидаги қарашлар барча замонларда ҳам оқил зотларнинг диққат марказида турган. Арасту, Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Хусайн Воиз Кошифий каби алломаларнинг асарларида одам боласига хос бўлган яхши-ёмон хусусиятлар, уларнинг сабаб ва оқибатлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Ахлоқий тафаккур тараққиётида муносиб ўрин тутган Фаробий: «Фозил шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари» номли асарида «Ўзида ўн икки туғма фазилатни бирлаштирган инсонгина ахлоқли бўлади», - дейди ва уларни бирма-бир санаб кўрсатади. Унинг фикрича, яхшилиқни кўлга қиритиш ҳар бир инсоннинг донолигига, ақллилик даражасига боғлиқдир. Фаробий иймон-этиқодли, виждонли, ғурурли, олижаноб, илм-маърифатга интилувчи, адолатпарвар, ҳақиқатгўй, оқил, ҳаёли, вафоли, бўлган кишиларни ахлоқли деб тушунади. Аслида бу тушунчаларнинг барчаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

«Маҳбуб ул-қулуб» ҳикматларида ҳам худди ана шу ахлоқ нормалари ҳақида фикр юритилади. Адиб бутун умри давомида орттирган ҳаёт тажрибалари асосида донишманд мураббий сифатида инсонга хос бўлган ҳатти-ҳаракатларни кузатиб, унга одамийлик илмидан сабоқ беради.

Халқ оғзаки ижодининг донишманди халқ таъбирлари, халқ мақолларидан кенг фойдаланиб, ўзи ҳам халқ мақоллари оҳангида кўпгина ҳикматли сўзлар яратдики, уларнинг аксарияти мақолга айланиб кетган.

Инсон учун қайғуриш, уни фақат яхшилиқ сари йўллаш «Маҳбуб ул-қулуб» ҳикматларининг асосий моҳиятини белгилайди.

«Одамийнинг яхшироғи улдирким, порсо ва пок бўлғай ва ҳақ сўзин айтурда бевахму бок бўлғай. Ўзи поку кўзи покни инсон деса бўлур. Тили ариғ ва кўнгли ариғни мусулмон деса бўлур. Мусулмон улдурким, мусулмонлар анинг тил ва илгидин эмин бўлғайлар ва кўз кўнглидин мутмаин»³.

³ Уша асар. 120-бет.

Эзгу калом, солих амаллар хақидаги бу ибрат тўла фикрлар халк ҳаётида минг бора синалган, тасдиқланган «Бошингга қилич келса ҳам, тўғри гапир», «Гар алифдек тўғри бўлсанг, ҳеч бало йўқдур сенга», «Тўғри сўз қиличдан ўткир», «Эгри ўтирсанг ҳам тўғри сўзла», «Тўғрига дуо ёғилур, эзрига бало ёғилур» каби халк мақоллари ва «Қўли ва тили билан бировларга озор бермаган киши мусулмондир» каби ҳадислар мазмуни билан музайян қилинган.

Алишер Навоий инсонга биринчи навбатда ҳаётдаги аъмолига қараб баҳо беради. Одабийликнинг мезони бу - порсолик (тақводорлик), покдомонлик ва ҳақпарастликдир. Уйғок қалб соҳиби наздида ҳар қандай ҳолатда ҳам тўғри сўзни айта олган, ҳақиқат тарафида туриб ҳаракат қилган кишигина инсон номига муносиб. Аксинча, шароитга қараб ўзгаравериш, ўз шахсиятини асраб ҳақ гапни айтишдан қўрқиш - бу иймонсизлик белгиси. Яхшиликка даъвогарлик қилган ҳолда ёмонлар хайлига ҳам шерик бўлиб кетавериш - бу мунофиқлик намунаси.

«Яхши бўл ва ё ёмон, иккиси бўлурман деган ҳамону ёмон ҳамон. Ямон била яхши орасида кўп фарқдур, икки кеманинг учин тутган фарқдур. ҳар қавм ойини била зухур қилсанг, алардинсен, алар ямон бўлса, сен ямон ва алар яхши бўлса, сен яхшилардинсен. Пас, ўзни яхшилар орасига яшурғон ва алар этагига илик урғон яхшироқдур ва хавфу биймдин қироқдур»⁴.

Айтиш лозимки, Навоий инсонга танбех берар экан, аввало ўз ҳаётий кузатишларига асосланади, пок эътиқоди, ижтимоий қарашлари тақозосига кўра мулоҳаза юритади. Улуғ инсон тафаккурининг ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиққан хулосавий фикр-мулоҳазалари халқнинг «Яхшига ёндаш, ёмондан қоч», «Яхши билан юрдинг - етдинг муродга, ёмон билан юрдинг - қолдинг уётга», «Яхши одам йўлдошидан билинур», «Дўстинг кимлигини айтсанг, сенинг кимлигингни айтаман» каби мақоллар билан бутунлай муштаракдир.

Алишер Навоий танбехларининг таъсирчанлигини оширган воситалардан яна бири бу - уларнинг «Қуръон» ҳикматларидан озикланганлигидир. Адиб инсонга яхши-ёмон аъмоллардан келадиган оқибатлар ҳақида ўғит берар экан, ўнгарилмас гумроҳликлари билан олам интизомига зарар етказувчи кимсаларни шайтони лаинга қиёслайди, зинҳор-базинҳор шайтонсифатлар хайлига яқин бўлмасликни уқтиради:

«Одам била шайтон муҳолафатин унутма, ота душманинг ўзингга дўст тутма. Отангни беҳиштдек маъманидин жало қилди ва йиллар хокдон ғаробатида залил ва мубтало қилди»⁵.

Одамзотнинг асосий душмани - шайтон. Бу душманлик Одам Ато замонидан то ханузгача унинг авлодларига мерос бўлиб қолган. Адиб Одами сафиуллоҳ ривоятига диққатни жалб қилиб, одам зотидаги барча ёмон иллатлар иблис васвасаси оқибатида содир бўлишини уқтиради. Шайтоннинг шарри туфайли Одам Атонинг жаннат маъволаридан ғариблик тупроғига мубтало қилинганини эслатади.

⁴ Ўша асар, 122-бет

⁵ Ўша асар, 122-бет.

Уйғоқ қалб сохиби наздида яхши инсон ёки яхшилик тушунчасининг маъноси ниҳоятда кенг бўлиб, унда иймон ва этикод, одат ва ҳаё каби инсон зотини безайдиган гўзал фазилатлар жамулжам бўлган. Одамийликнинг мезони - бу фақат ўзи учун эмас, балки ўзгалар манфаати, халқ ғам-ташвиши билан яшашдир. Бинобарин, ахлоқ тарғиботчисининг навбатдаги танбеҳи ҳам яхшилик хусусида:

«Бахилнинг андоқки, бутун топқони заҳира бўлғай, тонгла қабри ҳам бу қунги маоши уйидек тийра бўлғай. Зухду такво барча вақтда дилписанддур, йигитликда дилписандроқ. Тавба ва истиғно ҳама вақтда судманддур, қариликда судмандроқ. Ҳилму ҳаё аҳли ҳар ерда аржуманддур, улуғлар назарида аржумандроқ. Яхшилик ва ямонликни ким қилдиким, жазо кўрмади. Салоҳ ва фасод тухмин ким экдиким, ўрмади»⁶.

Шоир инсонга хос қусурлар ва хислатлар ҳақидаги фикрини қуйидаги байт билан янада ойдинлаштиради ва қиссадан ҳисса чиқаради:

Яхшилик тухмин сочғилким, будур деҳқонға сўз,
Ҳар неким эктинг, бугун борин ҳамон тут они кўз⁷.

Алишер Навоий деярли барча асарларида халқ мақоллари ва ҳикматларини санъаткорлик билан қўллагани маълум. Бу усул, айниқса, «Маҳбуб ул-қулуб»да нафосат даражасига кўтарилган. Мақоллар баъзи ўринларда асл шакли сақланган ҳолда келтирилса, баъзи ўринларда ҳаммага маълум бўлган халқ ҳикматининг фақат мазмуни сатрлар силсиласига сингдириб юборилади. Юқорида келтирилган танбеҳнинг мазмуни ҳам халқ орасида кенг тарқалган «Бахилнинг боғи кўқармас», «Ҳимматли кўкка кўтарилар, химматсиз ерга кўмилар», «Ҳасиснинг ёнидан моли чиққунча, танидан жони чиқади», «Ҳар ким экканини ўради» каби ўнлаб халқ мақоллари ҳамда «Ал ҳаёу минал иймон» - «ҳаё иймон нишонасидир» каби ҳадислар мазмуни билан уйғунлашиб кетган.

Алишер Навоийнинг ўткир ҳақиқат асосига қурилган ҳар бир ўғити битта ҳикмат. Бу ҳикматлар замирида инсон ахлоқини тузатишга, уни рухан тозалашга қаратилган улуғ муддаолар ётади. «Унинг зарбулмасалга айланиб кетган таъбирлари, байтлари, мисралари, инсон, халқ, башарият ҳақидаги ғамхўрлиги, унинг адолат, инсоф ва тўғрилиқ йўлида олиб борган толмас кураши бу хассос юракда нақадар зўр муҳаббат қайнаганига, бу ёрқин манғлай миёда нақадар олий фикрлар ва ғоялар жавлон урганига шоҳидир»⁸.

⁶ Ўша асар, 111-бет.

⁷ Ўша асар, 111-бет.

⁸ Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. 4-том, 234-бет.

Мавзу юзасидан саволлар

1. «Турли фойдали маслахатлар ва мақоллар» деб номланган «Махбуб-ул-қулуб»нинг учинчи қисми ҳақида маълумот беринг.
2. Алишер Навоийнинг ахлоқ тарғиботчиси сифатидаги хизматлари ҳақида нима дея оласиз?
3. «Саҳву хато башарият лозимидур» деган ҳикматни изоҳланг.
4. «Одабийнинг яхшироғи порсо ва пок бўлгай...» ҳикматини таҳлил қилинг.
5. «Ҳар неким эктинг, бугун борин ҳамон тут они қуз» ҳикматини шарҳланг.
6. «Махбуб-ул-қулуб»нинг ахлоқий тафаккур тараққиётидаги аҳамияти нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 14-том, Т.: «Фан», 1998.
2. Алишер Навоий. Махбуб-ул-қулуб. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
3. М.Шайхзода. Асарлар, 6 томлик, 4-том. Т.: 1972.
4. А.Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Т.: 1959.
5. Н.М.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди. Т.: 1974.

АЛИШЕР НАВОИЙ. БАДИИЙ ТАСВИР ВА ТИЛДА ФОЛЬКЛОР АНЪНАЛАРИ

Р е ж а:

1. *Навоий дostonларида қахрамоннинг туғилиши билан боглиқ бўлган фольклор анъанаси.*
2. *Дostonларда “туш” мотивининг бадий талқини.*
3. *“Шарт” мотиви билан боглиқ фольклор анъанаси.*
4. *Муболага – анъанавий бадий тасвир воситаси.*
5. *Шоир асарларида халқ мақолларининг тутган ўрни.*

Навоий дostonларида халқ эртақ ва дostonларида бўлганидек, воқеа қахрамоннинг туғилиши билан бошланиб, аксар унинг фаолияти, умрининг адоси билан тугайди. Бу «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабдан сайёр», «Садди Искандарий» дostonларига ҳам хос хусусиятдир.

Одатда эртақ ва дostonларда подшо, лашкарбоши ёки биходирнинг фарзанди бўлмайди. Бу ҳолат қахрамонни эзди, ўртайди, кекслик кулфати билан авжига чиқади. Ниҳоят, бахти кулиб фарзанд кўради, орзулари

ушалади. Бундай мотив ҳамма халкларнинг қадимги эпоси ва ўрта асрлар поэзиясига хосдир. «Бамси Байрак»нинг шаҳодат беришича, - деб таъкидлайди В.Жирмунский ва Х.Зарифов, - бундай бошланманинг (фарзандсизлик мотивининг) классик формаси Ўрта Осиёда ўғиз эпосининг шаклланиш даврида, яъни X-XI асрларда вужудга келган эди»¹.

Бу мотив «Алпомиш» халқ эпосига, «Гўрўғли» туркумидаги кўплаб дostonлар ва халқ эртақларига хосдир. Бундай мотив асарнинг ҳикоявий калоритини, унинг романтик ифодасини оширади, тингловчининг диққат-эътиборини бўлажак қаҳрамонга жалб этади, тингловчи доимо у билан бирга бўлади, шодлиғу бахти билан қувониб, кулфати ва мағлубиятидан изтироб чекади.

Навоий яратган Фарход, Қайс – Мажнун ва Искандар ҳам шундай образлардир. Чин ҳоконининг молу мулкда, обрў иззатда камчилиги йўқ. аммо фарзандсизлиги, ўлса ўрнига валиаҳд йўқлиги уни қаттиқ эзади. Ва ниҳоят ҳокон фарзанд кўради. Бу Фарход эди. Лекин Фарход бошқа болаларга ҳеч ўхшамасди. У ҳамиша гамгин эди. Ана энди унинг ана шу гамгинлик билан боғлиқ эртақнамо саргузаштлари бошланади.

«Лайли ва Мажнун» достонида ҳам Мажнун Ҳай қабиласи бошлиғининг «тилаб-тилаб» олган фарзанди. «Садди Искандарий»даги шох Файлакус ҳам бефарзанд эди. У муродини бир вайрондан топиб олади. Хуллас, Навоий дostonларининг бош қаҳрамонлари – Фарход, Мажнун, Искандар ўз таваллуди билан халқ эртақлари қаҳрамонларига йўлдош бўлиб кетадилар. Алпомиш, Гўрўғли ёки Рустам каби баҳодирларнинг туғилишидан бошлаб илоҳий куч-қудратга эга бўлганини эслайлик. Гўрўғли етти ёшида Бадгир полвонни бир тарсаки билан уриб ўлдирса, Алпомиш етти ёшида Алпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмонлик ёй билан Асқар тоғининг чўққисини учириб юборади. Халқ мана шундай баҳодир қаҳрамонларни орзу қилар, фарзандларига ибрат қилиб, уларни шу руҳда тарбиялар, ёмонлик ва ёвузлик устидан ғолиб келишига ишонар эди.

Фольклор асарларида, кўпинча эртақ ва дostonларда воқеалар ривожини таъминлаш, қаҳрамоннинг саргузашти ва характерини яратишда «туш» мотивидан фойдаланилади.

Академик В.М.Жирмунский ва проф. Х.Т.Зарифовлар «туш» мотиви ҳақида фикр юритар эканлар, бу масалани Гўрўғли ва Машриқо, Авазхон ва Интизор, Кунтуғмиш ва Холбека, Орзигул ва Сувон каби қаҳрамонлар мисолида кўрсатадилар.

Алишер Навоий дostonларида «туш» мотивидан унумли фойдаланган. «Туш» Навоий асарларида муқаддима ёки воқеа тугуни ўрнига келади, гоёвий-эстетик муддаони ёритишга, ҳикоявий-романтик тасвири кучайтиришга хизмат қилади.

Шопур Фарходнинг Хисравга банди бўлганини туш кўради ва уни кутқаришга отланади. Навфалдан енгилса, отаси Лайлини ўлдирмоқчи

¹ Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947. стр. 319.

бўлган эди. Буни тушида билиб олган Қайс Навфалдан жангни тўхтатишни илтимос қилади. Қайс ота-онасининг вафотини ҳам тушида кўради.

Халқ оғзаки ижодида бўлганидек, ёзма адабиётда ҳам кенг тарқалган бадиий усуллардан бири «шарт» мотивидир. Бунинг ёрқин намунасини Алишер Навоий дostonларида кўриш мумкин. Фарход Искандар тилсимини очиш учун хавfli шартларни бажариб, Ширин тимсолини кўзгуда кўришга муяссар бўлади.

«Сабъан сайёр»нинг учинчи ҳикоясида Саъд ҳам халқ эртақларидагидек оғир шартларни бажаради. У дев Қатронни енгади, жодугар Золни маҳв этади, Ҳакимнинг мушкул саволларига жавоб беради ва Шахрисабз шохининг қизига уйланиб, шартни бажара олмаган йигитларнинг қирилиб кетишига хотима кўяди.

Халқ оғзаки ижодида бўлганидек, Навоий қаҳрамонлари энг хавfli дамларда пир умушидлардан, донишмандлардан мадад оладилар. Фарходнинг Суҳайло, Сукрот ва Хизрлар билан бўлган учрашувини эслайлик. Қаҳрамонга «Сулаймон узуги», «Жамшид жоми» каби сеҳрли асбоблар ёрдамга келади, қаҳрамон дев, аждар, ялмоғиз каби ёвузлик кучларини енгади.

Хуллас, Алишер Навоийнинг бадиий тасвир усули фольклор анъаналари билан чамбарчас боғланиб кетган. Фольклордан илҳомланган шоир ўз навбатида бадиий тасвирда халқ ижодида ўз изини қолдирган.

Адиб «Маҳбул-қулуб», «Вакфия», «Муншаот» каби асарларида ва дostonларидаги бобларнинг насрий сарлавҳаларида халқнинг қофияли наср – сажъ турларини ишлатди, бу санъатнинг ёзма адабиётдан кенгрок ўрин олиши ва ривожланишига улкан ҳисса қўшди.

Ўхшатиш, муболаға, истиора каби бадиий тасвир воситаларида Навоий халқ ижодидан илҳомланиб фольклорга хос тасвир воситаларини яратди. Масалан, Хисравнинг Арманистонга ҳад-хисобсиз кўшин тортиб келишини муболагали ифодалаб айтади:

Сипоҳи ер юзида кум ҳисоби,
Не кум, гардун уза анжум ҳисоби.

Ёки Мажнуннинг тоғу саҳрода қаровсиз қолиб кетишини тасвирлаб, унинг сочлари гўё куш уясига айланиб кетган эди, дейди:

Фарқинги эмиш куш ошиёни,
Ким уркуту эркин андин они?

Навоий халқ тили бойликларидан кенг ва унумли фойдаланади. Навоий ва халқ ижоди масалаларини атрофлича тадқиқ қилган таникли навоийшунос Н.М.Маллаев Навоийнинг шеърий ва насрий, бадиий ва тарихий, илмий асарлари таркибида мингдан зиёд мақол ва ҳикматлар мавжудлигини қайд этади. Шоир асарларида қўлланган мақоллар мавзу ва мазмун жиҳатидан турли-туман бўлиб, халқ донолигининг ғоявий-эстетик моҳиятини ҳам, тил кўркини ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Алишер Навоий мақолларни айнан ёки мисраларнинг поэтик талаби билан айрим ўзгаришлар билан қўллайди, ёки мақол моҳиятини мисраларга сингдиради.

Мисоллар:

Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг
Ким мен фироқдин десам, ул дер «йироқдин»².

Байт таркибидаги «Мен фироқдин десам, ул йироқдин» мақолининг «мен боғдан келсам, у тоғдан келади» каби варианты ҳам бор. Мақол лирик қаҳрамоннинг оғир руҳий ҳолатини ифодалашга мос тушган.

Ишқинг ўтинки ёшурдим эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён³.

байтига халқ орасида кенг тарқалган «касални яширсанг иситмаси ошқор қилади» мақолининг мазмуни сингдирилган.

Алишер Навоийнинг халқ мақоли ва ибораларидан ижодий фойдаланиши унинг шеърятини шухратини янада орттириб, буюк фозилларнинг таҳсинига сазовор бўлган эди. Унинг ўзи «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарида кайд этиб, Ардашер куйидаги байтимни такрор-такрор ўқур эрди, дейди:

Лабинг кўргач илгим тишларам хар дам тахайюрдин,
Ажаб ҳолатки, тутмай болни бармоқ ялайдурман⁴.

Сайид Ҳасан Ардашерни мафтун этган бу байтга эса «бол тутганлар бармоғини ялар» мақолининг мазмуни асос бўлган.

Шуни ҳам айтиш лозимки, улуғ адиб томонидан айтилган кўпгина пурхикмат сўзларнинг ўзи ҳам халқ орасида кенг ёйилиб, халқ мақолига айланиб кетган.

Мисоллар:

«Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин айта олур тилни ёлғонга булғама»,
ёки «Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур».

«Билмагани сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган ўзига золим».

«Ушқоқ қанд оқ тузга монанд эрур, ва лекин бири қанд, бири туз эрур».

«Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳар ўқитмиш ранж ила, айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила».

Хуллас, халқ ижоди анъаналари ва халқ жонли тили, мақол ва маталлардан санъаткорлик билан фойдаланиш Алишер Навоий асарларининг умрбоқийлигини таъминловчи воситалардан биридир.

² Алишер Навоий. Фаройиб-ус-сиғар. 489-бет.

³ Ўша асар. 492-бет.

⁴ Асалар. 14-том. 79-бет.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Алишер Навоий бадиий тасвир усулида қандай фольклор аъён-наларидан ижодий фойдаланган?
2. «Фарход ва Ширин» дostonида қаҳрамоннинг туғилиши ва болалиги билан боғлиқ фольклор аъёнаси ҳақида сўзланг.
3. Фарход ва Алпомишнинг туғилиши ва болалик йилларидаги муштарак жиҳатларни аниқланг.
4. «Садди Искандарий»да «вайронлар орасидан топиб олинган гўдак» эпизодида халқ эртақларининг таъсири борми?
5. Дostonлардаги аъёнавий «туш» мотиви ҳақида маълумот беринг.
6. Алишер Навоий дostonларида қўлланган «шарт» мотиви сиз ўқиган қайси дoston ёки эртақда мавжуд?
7. Аъёнавий бадиий тасвир воситаси – муболага усули ҳақида сўзланг.
8. Шоирнинг халқ мақолидан фойдаланиш маҳорати ҳақида сўзланг.
9. Навоийнинг мақолларга айланиб кетган пурҳикмат сўзларидан мисоллар келтиринг.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
2. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
3. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
4. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1991.
5. Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1998.
6. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.
7. Зоҳидов В. Шоир ижодининг қалби. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1970.
8. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. ЎзФА нашриёти, Т., 1963.

БОБУР ИЖОДИДА ХАЛҚОНА ҲИКМАТЛАР

Р е ж а:

1. Бобур – Навоий анъаналарининг давомчиси.
2. Бобур шеъриятидаги халқона оҳанглар.
3. Бобур ижодида Шарқ классик шеъриятидаги анъанавий тимсоллар.
4. «Бобурнома»да халқ урф-одатлари ва расм-русмлари.
5. «Бобурнома»да ривоятлар.
6. «Бобурнома»да ўзбек ва форс-тожик мақоллари.
7. «Бобурнома» ва халқ дostonлари.

Бобур Лутфий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг поэтик маҳоратидан таълим олиб, уларнинг анъаналарини давом эттирган бетакрор ижод соҳибидир. Унинг ҳаёт йўли машаққатлар ва саргузаштларга тўла ҳолда долғали кечди. Бу йўл унинг ижодида турли услуб ва усулларда ўзининг бадий ифодасини топди. Агар «Бобурнома» улуғ адиб ва саркарданинг босиб ўтган ҳаёт йўллари, кураши ва саргузаштларининг йилномаси бўлса, шеърияти унинг хис-туйғуси, умид-орзулари, оташин қалби, мағлубият ва ғалабаларининг бадий ифодасидир. Атоқли шоир ва адиб буларнинг барчасини фавқулодда содда услуб билан, ниҳоятда равон ва равшан, табиий ва ҳароратли қилиб тасвирлайди.

Бобур ҳаёти ва ижодини ўрганган рус ва Ғарб шарқшунос олимлари унинг асарларининг тарихий аҳамиятигагина эмас, балки тил ва услубининг содда ҳамда равонлигига зўр мароқ билан қараб, юксак баҳо берганлар. «Бобурнома»ни биринчи бўлиб ўз асл матнида нашр қилган рус олими, туркшунос Н.И.Ильминский бу нашрга ёзган сўз бошисида асар тилининг халқ тилига яқинлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Ўз ижодида тилнинг тумтарок бўлишига йўл қўймаган ва шубҳасиз, Навоий асарларини кўзда тутган Бобур ўз шаҳри Андижон тилини соф ҳолда сақлай олган». Унинг шеърияти ҳақида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин.

Шоир хилма-хил жанрдаги шеърларида халқ мақоллари ва таъбирларидан, халқ тилининг луғат бойликларидан, омоним, синоним сўзлардан мохирлик билан фойдаланиб, унинг халқчиллигини оширган.

Юзунгдин айрумен хор, эй азизим,
Киши гулдин айирмас хорларни¹.

Бобир, бўлиб турур икки кўзум йўлида тўрт,
Келса не бўлди, қошимга бир-бир манга-манга².

Даъвийи ишқ этиб гайр Бобирни айб қилма,
Ким мен эдим сенингдек, сен бўлғайсан менингдек³.

¹ Бобир. Танланган асарлар. ЎзФА нашриёти, Т., 1958, 51-бет.

² Уша асар. 14-бет

³ Уша асар. 60-бет

каби байтлар халк ҳикматлари билан зийнатланганки, бу ошикнинг рухий кечинмаларини, юрак дардини образли қилиб ифодалашга ёрдам берган.

Юзида ул лаби хандон кўринур,
Сутга кўп боқса бале қон кўринур⁴.

Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла,
Не билур экин тонгла сен бугун ганимат тут⁵.

Мақол халқ донишмандлиги рамзи. Мақолларда халқнинг кўп асрлик ҳаёт тажрибаси давомида орттирган қузатишлари, воқелик ва инсоннинг ҳатти-ҳаракати ҳақидаги баҳоси ва ҳулосаси мужассамлашади. Одатда халқ мақоллари кишиларни огоҳлантиради, маслаҳат беради ва тўғри йўлга бошлайди.

Шоирнинг қуйидаги насиҳатомуз мисра халқнинг «дўст сўзини ташлама, ташлаб бошинг қашлама», «яхшига ёндош, ёмондан қоч» каби мақолларининг мазмуни билан уйғунлашиб кетган:

Эшитса киши бу шўру шеван не дегай,
Доим бу тарик ичгуни кўрган не дегай,
Душман сўзига кирма, эшит дўст сўзин,
Эшитмаса сўзни дўст, душман не дегай⁶.

Бобур камтарин бўлиш каби фазилат дўстлик ипини мустаҳкамлашини, ҳар доим дўстни кадрлаш зарурлигини уқтиради. Унинг фикрича, дўст айтган сўзига амал қилмоқ, дўст сўзларини тингламоқ керак. У дўстлар сўзига қулоқ солмаса, хатто душман ҳам қулиб, масҳара қилади, мазмунида огоҳлантириб, дўстлар фикрини тинглашга, душман сўзига кирмасликка даъват этади.

Машаққатли ҳаёт йўлларида турфа воқеалар, яхши-ёмонликларни кўрган шоир ўз қузатишларидан мана бундай ҳикматли ҳулосалар чиқаради:

Ҳар ердаким гул бўлса, тикан бўлса не тонг,
Ҳар қандаки май дурдидин бўлса не тонг,
Шеъримда агар ҳазл, агар жид, кечургин,
Яхши борида агар ёмон бўлса не тонг.

Бобур ижодида Шарқ классик шеъриятида анъанавий тимсолларга айланиб қолган пари, Хизр, Исо Масих, Айюб, Мажнун, Фарҳод каби образларни ҳам учратамиз. Шоир шеърларида энг кўп қўлланган фольклор образларидан бири паридир:

Парининг хусн ичра гарчи оти бенихоятдур,
Мени девона кошинда валекин андин ортуксен.

Пари бу хусн бирла кўрса юзунгни бўлур телба,
Сени таъриф этса, лекин сифат қилғондин ортуксен⁷.

⁴ Ўша асар. 111-бет

⁵ Ўша асар. 119-бет.

⁶ Бобур шеъриятидан Т., 1982. 6-бет

Ошиқ маъшуканинг кўрку тароватини парилардан ҳам устун кўяди, шу билан бирга парига йўлиққан кишининг телба бўлиши ҳақидаги халқ тасаввурларига ҳам ишора қилади. Қизиғи шундаки, шоир бу тасаввурларни тескари талқин қилади. Шоирнинг фикрича, парини кўрган одам эмас, балки ёрнинг тенгсиз хусн-жамолини кўрган парининг ўзи телба бўлади.

Куйидаги рубойида эса пари ва парихона ҳақидаги халқ тасаввурлари билан боғлиқ жонли бир лавҳа яратилган.

Ҳаммомки то маскани жонона эмиш,
Анда парилар хуснига девона эмиш,
Ул худ паридур борча мулозимлари ҳам,
Алкисса(ки) ҳаммом парихона эмиш⁸.

Афсонавий ошиқ-маъшуклар Лайли ва Мажнун, тириклик сувининг эгаси Хизр алайҳиссалом тимсоллари кўплаб байтларда шоирнинг ишқий кечинмаларини юзага чикаришда асосий бадиий тасвир воситаси сифатида хизмат қилган.

Хуснда ортуқ агар бўлса юзи Мажнунча,
Мен тақи бормен анинг ишқида юз Мажнунча.

Зиндалар олида ҳайвон суйини кўп ўкасен,
Эй Хизр, борми экин ул сув майи гулгунча⁹.

Халқ анъаналарини, оғзаки ижодини, халқнинг аскиячилик маҳоратини яхши билган Бобур Лутфий, Навоий каби мохир туюкчи бўлиб етишди. Ўзбек тилининг маъно товланишларидан фойдаланиб, омоним ва полисемик сўзлар воситасида янги-янги туюқ намуналарини яратди.

Мени беҳол айлаган ёр ойидур, (ёр юзи)
Ким анинг васли манга яройдурур, (ярайди)

Гар висоли бўлмаса кетар ерим,
Ё Хуросон, ё Хито, ё Ройдурур¹⁰ (Рай жой номи).

Бобур туюқларидагина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларида ҳам чиройли сўз ўйинлари ясайди. Масалан:

То оқ юзунг йирок тушди,
Икки кўзум ичра оқ тушди.
Ҳазилнамо шеърлар битади:

⁷ Бобир. Танланган асарлар. ЎзФА нашриёти. Т., 1958, 83-бет.

⁸ Ўша асар, 129-бет.

⁹ Ўша асар, 29-бет.

¹⁰ Ўша асар, 161-бет.

Тамоми умрида Бобурга уч сўз айтибдур:
Бири сўкунчу, бири каттику, бири ёлгон.

Хуллас, Бобур халқ мақол ва таъбирларидан, сўз ўйинларидан, фольклор образларидан маҳорат билан фойдаланиб, лирик шеърятининг бадий мукамаллигини, эстетик таъсирчанлигини оширган. Бу бадий услуб ёки анъана унинг машхур «Бобурнома»сида ҳам давом эттирилган.

Адиб «Бобурнома»да марокли ва жозибали услуб билан турли хил саргузаштларни, ривоят ва латифаларни хикоя қилади, халқ юмори, халқ мақоллари ва таъбирлари билан ўз асарини безайди, турли хилдаги бадий услуб ва тил воситаларидан фойдаланади.

«Бобурнома»да Ўрта Осиё, Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистон халқларига хос бўлган урф-одатлар, расм-русмлар ҳам ўта кузатувчан кишининг нигоҳи билан қизиқарли акс эттирилган.

Туркий халқлар, хусусан, ўзбек халқи ўртасида келинчакнинг юзига парда тутиб, қайнота, қайнона уйида иффат билан юриш тартиби бор. Оиладаги катта ёшдагиларнинг келинчак юзидаги пардани олишлари келинчакка нисбатан ҳурматсизлик деб қаралган. Шунинг учун ҳам бу пардани келинчакнинг кичик ёшдаги қариндошлари оладилар. Бу кун эл ўртасида «юз очди» куни дейилиб, кичикроқ доирага ош тортилади. Шу кундан бошлаб келин рўзгор ишларини бажаришга киришади. Мана шу одат «Бобурнома»да куйидагича баён қилинган:

«Яна бири Хонзода бегим эди, Тирмиз хонзодаларидан эди. Мен Самарқандда беш ёшимда Султон Аҳмад Мирзо қошига келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юзи ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим»¹¹.

Адибнинг Ҳиндистон ва Бангола халқларига хос ажиб одат ва расм-русмлари ҳақидаги хикоялари ҳар қандай ўқувчини ҳам чуқур мулоҳаза юритишга ундайди:

«Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким, подшоҳ бўлди, бурунги подшоҳларнинг хизонларини сарф ва харж қилмоқлик куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизони йиғмоқ керак. Хизони жамъ қилмоқлик ул элнинг қошида фахр ва мубохоттур, яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамиъ маунотининг қадимдан муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас»¹².

Шунингдек, Бобур хинд халқи орасидаги ҳомиладор аёлнинг қайси жинсли фарзанд туғилишини олдиндан башорат қилувчи фол очиш одатлари ҳақида куйидагича хикоя қилади:

«Ғолибо зуаф (аёллар) фоле расмдурким, ўғил бўлурму, ё киз бўлурму экан деб, икки қоғозда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки қулула балчик ичида қўйуб, ул балчикларни бир оёғ сув ичиға қўярлар.

¹¹ Заҳирилдин Муҳаммад Бобур Бобурнома. Т. «Олдузча». 1989. 21-бет.

¹² Уша асар. 249-бет.

Хар кайси бурна очилса, андин истидлол қилурлар: Эр келса, эр бўлур дерлар, киз келса, киз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин ўқ хат битиб йибордук»¹³.

Бобур халқ орасида расм бўлган ушбу одатни Ҳиндолнинг туғилиши билан боғлиқ бўлган воқеалар муносабати билан келтиради.

Ўта кизиқувчан бўлган бу зотнинг назаридан хатто лўлиларнинг ўйини ҳам четда қолмаган:

«Яна бири буқим, бир кичик лўли улуг лўлиннинг бошига чиқиб, тик турадур, куйиға лўли ул сари, бу сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлиннинг бошининг устида тип-тик тебранмай туруб, ул хам ишлар кўрсатадур».

Туркий халқларга хос ажойиб урф-одатлар, анъаналар заминида улғайган Бобур ўз она юрти Андижон ҳақида шундай ёзади:

«Андижондурким, васатта вокиъ бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас»¹⁴.

«Бобурнома»да айрим сўзлар ёки жой номларининг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган мухтасар ривоятлар ҳам учрайди. Бобур Хўжанд ва Конибодом орасидаги Ҳодарвеш деган дашт ҳақида сўзлар экан, «дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо дарвеш, хо дарвеш» дея-дея халок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар» деса, Сирдарё ёқасидаги дарёнинг торрок бир еридан бир така сакраб сувдан ўтгани учун у ерни «Такасекирган» деб атайдилар дея шу ҳақдаги халқ ўртасида юрган ривоятларни келтиради.

Ифоданинг содда ва равлониғи, оз сўз билан кенг фикрни баён этиш, сўзларни танлаб ишлатиш Бобур ижодига хос хусусиятлардан биридир. У она тилининг маъно товланишларига халқ мақол ва таъбирларига катта эътибор билан қараб, ўз асарларида улардан ниҳоятда ўринли фойдаланди: «Душман не демас, тушга не кирмас», «Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғирур», «Кўзларини туз тутти» каби халқ мақоллари «Бобурнома»нинг бадийлигини янада оширади. Адиб ўзбек тилидаги мақолларни қўллаш билангина чекланиб қолмасдан ўрни билан форс-тожик тилидаги мақоллардан ҳам фойдаланади.

Бобур холаваччаси Ҳайдар Мирзо ҳақида гапирар экан қуйидаги тожикча мақолни келтиради:

Боз гардад ба асли худ хама чиз,
Зари софию нуқрау арзиз¹⁵.

(Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ кўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади). Бу ўзбек халқи орасида кенг тарқалган

¹³ Ўша асар, 200-201-бетлар.

¹⁴ Ўша асар, 4-5-бетлар.

¹⁵ Ўша асар, 14-бет.

«Қарийсан, қартасан асли наслингга тортасан» деган мақолнинг тожикча кўринишидир.

Адиб енгилтаклик, узоқни ўйламай иш тутиш зарар келтиришини таъкидлаб, «Енгилтак аччиқланганда тиғ билан қўлини кесар, сўнгра афсус кўли орқасини тиши билан чайнар» деган халқ хикматини форсча баёни билан беради:

«Ба тунди сабукдаст буррад ба тиғ,
Ба дандон газад пушти, дасти дориғ»¹⁶.

Ёки:

Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради, мазмунидаги форсча мақол кексаларнинг тажрибали ва донишмандлиги маъносида Бобур томонидан шундай ифодаланган:

«Харчи дар ойна жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад».

Донишманд адиб баъзи жумлаларга халқ мақоллари мазмунини сингдириб унинг таъсир кучини янада оширади. Масалан, Бобур Роно Сангога қарши жанг олдидаги воқеани баён қилиб, ўзининг жангчиларга қарата сўзлаган куйидаги нутқини ёзади: «Хар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасини ичгусидур ва ҳар кишиқим, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасининг кечгусидир. Ёмон от билан тирилгондин яхши от билан ўлган яхшироқ»¹⁷.

«Бобурнома»нинг тўққиз юз тўққизинчи хижрий (1503-1504) йил воқеалари тафсилотида Бобур бекларга қанча совға ва инъомлар бермасин, улар унинг ўз Андижони ҳақида кўп гапиришини ва андижонча сўзлашини айтиб танқид этишларидан зорланади ва ўз фикрини иккита халқ мақоли билан чиройли хулосалайди. «Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, Тангри Таоло дастхати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, хамиша эл мени ғийбат қиладурким, бойридин ва андижонийдин ўзгани риоят қилмас, масал борким, «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шахро ро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст» (шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди).

Бобур ҳаётининг энг оғир ва машаққатли йиллари, қорли тоғлар оша Қобулга азимат қилиш саргузаштларини куйидагича хикоя қилар экан, қиссадан ҳисса сифатида форсий мақол келтиради.

«Хар неча дедиларким, ҳавоға боринг, бормадим. Кўнгулга кечтиким, барча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат билан мунда борча улус ташвиш била машаққатга, мен мунда уйку била фароғатда. Муруватдин йирок ва ҳамжиҳатлиқдин кирок ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш

¹⁶ Ўша асар, 80-бет

¹⁷ Ўша асар, 289-бет.

ва машаккат бўлса қўрайин, хар нечун эл токат қилиб турса турайин, бир форсий масал бор: «Марг бо ёрон сураст» («Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир»). Ушбу сўзларга илова қилинган халқ мақоли олийжаноб инсоннинг рухий кечинмаларини ёрқин ифодалашга хизмат қилган.

Бобур эътиқоди бутун шахс сифатида умр бўйи Яратганга имон келтириб, унга таваккал қилиб яшади. Кўп йиллик уруш ва юришлари давомида Худо мададига таяниб, аксарият ҳолларда оз куч билан душманнинг кўп қўшини устидан зафар қозонишга муваффақ бўлди: «Кичимизнинг озига боқмай, Тенгрига таваккал қилиб, нақораларни қоқиб, ганим сари боқиб юрудук.

Кўпу озға Тенгридур бергуси,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

Кимнинг ориотин қалилотин ғалабат фиатан қасиратан бизниллах»¹⁸. (Яъни: Худонинг амри билан кичик тўданинг қатта тўда устидан ғалаба қилгани кўп учраган).

«Бобурнома»даги кўплаб эпизодлар, чунончи қароматли туш қўриш, қахрамоннинг фавқуллода жасорати қаби ҳолатлар, халқ дostonларидаги воқеаларни эслатади. Бобур эса турфа саргузаштлар оламида тенгсиз жасоратлар кўрсатаётган халқ қахрамони сифатида намоён бўлади.

Бобур ҳаёт-момат курашлари кетаётган кунларнинг бирида қароматли бир туш кўради. Адиб буни шундай ифодалайди:

«Ўзумни ўлимга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вазу қилдим, икки қакаат намоз ўқидум, бошимни муножотқа қўюб тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуға борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яъёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблоқ от миниб, кўп жамоати аблоқ суворилари билан келдилар. Дедиларким, ҳам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга юбордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, пошшоҳлик маснодиға ўлтургузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтируб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбуз. Холо ушбу соат фатх ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг»¹⁹.

Бобур уйқудан уйғониб қараса, беклар уни тутиб боғлаб олиш ҳақида яширинча гаплашаётган эканлар.

«Бу сўзни эшитиб дедимки, сизлар бу йўсунлук сўзларсиз, аммо кўрайинким, қайсизингиз менинг қошумга кела олурсиз? Ушбу сўзнинг устида эдимким, боғнинг деворидан ташқари қалин отликнинг келур овози келди». Келган отликлардан бири - Қутлук Муҳаммад Барлос бўлиб, у энг қалтис вазиятда етиб келиб Бобурга мадад беради. Унинг келишига ҳам туш сабаб бўладики, тушида Бобурнинг олдига боришга ишора бўлади: «Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кентгадур, бориб они олиб келингим, подшоҳлик маснади анга тааллук

¹⁸ Ўша асар, 175-бет.

¹⁹ Ўша асар, 107-108-бетлар.

бўлубтур. Мен тушни кўруб, хушхол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимким, менинг беш-олти ини, ўғлум бор, яна бир неча йигит кўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайн»²⁰.

Одатда, халқ дostonларида якка, ёлғиз қолган қахрамонларга энг қалтис вазиятларда Аллоҳнинг ўзи мадад бериб, азиз авлиёларнинг рухлари уни қўллаб-қувватлайди. Биз юкорида танишган воқеа эса бадий тўқималар асосига қурилган халқ дostonи эмас, балки реал воқеликка асосланган тўғри сўз ва назаркарда инсоннинг ўз бошидан кечирган саргузаштларидир.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, демак, халқ дostonлари ҳам фақат бадий тўқималар асосига қурилган нореал воқеалардан иборат эмас. Шундай экан, дostonларнинг яратилишига ҳам оламшумул ҳаётий воқеалар, Бобурга ўхшаган ҳаёт-момот курашлар бошидан кечирган жасоратли инсонларнинг турфа саргузаштлари асос бўлган.

Бобур Куръони Карим сураларига, дуоларга ихлос билан қараган, халқ ирим-сиримларига ишонган. Бобур Қобулда экан, Дўст Сарипулий пиёда қилич яланғочлаб кириб келади. Бобур «Ҳай Дўст, Ҳай Дўст!» - деб қичқиради. Усти-боши қор бўлганидан Дўст Сарипулий Бобурни танимайди ва Бобурга қилич солади. Лекин қилич Бобурга ўтмайди. Яратган Зотнинг қудратига қойил қолган шоир қуйидаги Куръон ҳикматини келтиради:

«Агар тиғи олам бичунбанд зи чой,
Набурад раге то нахоҳад худой»²¹.

(Мазмуни: агар олам тиғи ўз жойидан қўзғалса, Худо хоҳламаса, бир қилни ҳам, томирни ҳам қирқа олмайди).

«Мен бу дуони ўқиб эдим, анинг хосиятидан эдиким, Тангри Таоло бу мазарратни дафъ қилди ва бу муталажжих бўлгон балони дафъ қилди».

Халқ орасида «Садақа радди бало» деган хикмат юради. Бирон оғир дардга чалинганда ёки мушкул аҳволга тушиб қолганда мискинларга, ғариби ғураболарга садақа қилинади.

Афтидан, Бобур мол-дунё исломда ҳаром, дейилгани учун мол-дунёдан юкори турувчи нарсаларни садақа қилишни афзал билган.

Бобур оғир иситма дардига йўлиққанда, ундан халос бўлишни ният қилиб, хаста аҳволда ўзининг рухий мададкори, пири Хожа Аҳрор Валийнинг «Рисолаи волидия» асарини шеърий йўл билан форс тилидан туркий тилга таржима этишни ният қилади. «Рисолаи волидия»ни таржима қилиб бўлгач, дарддан фориг бўлиб, тузалиб кетади.

«Тенгри инояти била Ҳазратнинг химматидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққизида андаке афсурда бўлди, ўзга бу аризадин (касалдан) халос бўлдум».

Халқ орасида эътиқоди борнинг иймони бор, иймони борнинг эътиқоди бор деган хикматли гаплар бежиз айтилмаган. Қиссадан ҳисса шуки, Бобур

²⁰ Уша асар, 107-108-бетлар.

²¹ Уша асар, 1989, 179-бет.

эътикодда ва иймонда собит, шижоат ва истеъдодда бекиёс, дилбар шахс бўлган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Бобур шеъриятида халқ мақолларидан фойдаланиш маҳорати ҳақида гапиринг.
2. Шоир шеъриятидан асосий ўрин эгаллаган анъанавий тимсоллар ҳақида маълумот беринг.
3. «Бобурнома»да туркий халқларга хос бўлган қандай урф-одатлар ҳикоя қилинган?
4. «Бобурнома»да келтирилган халқ ривоятлари ва уларнинг асар сюжетида тутган ўрни нимадан иборат?
5. «Бобурнома»нинг халқ дostonлари билан муштарак жиҳатларини аниқланг.

Адабиётлар:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: «Юлдузча». 1989.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Танланган асарлар. Т.: ЎзФА нашр., 1958.
3. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 3-жилд. Т.: «Фан», 1976.
5. И.Мирзаев. Бобур маърифати. Т.: «Ўқитувчи», 1996.
6. Ҳ.Ҳасанов. Заҳириддин Бобур сайёҳ ва олим. Т.: Ўздавнашр., 1960.

ХОЖА ҲИКОЯТЛАРИ ВА ФОЛЬКЛОР

Р е ж а:

1. *Ҳикоят жанри ҳақида маълумот.*
2. *«Искандар ва донишманд қария» ҳикоятининг «Золим подшо» эртаги билан муштарак жиҳатлари.*
3. *«Чумчуқ ва унинг насиҳатлари» ҳикояти таҳлили.*
4. *Ҳожа ҳикоятларининг гоъвий-бадиий таҳлили.*

Халқ оғзаки ижодининг ёзма адабиётга, ёзма адабиётнинг эса фольклорга баракали таъсири Ҳожа ҳикоятларида яққол кўзга ташланади.

Ҳожа адабий фаолиятининг камол топишида фольклор асарлари, уларнинг мавзу ва гоъвий мотивлари, сюжети ва образлари, адабий услуб ва бадиий усуллари, тил бойлиги ва бадиий тасвир воситалари асосий манба вазифасини ўтаган. Демак, Ҳожа ижодини ўрганиш орқали, ўша давр ва ундан олдинги даврда яратилган халқ оғзаки ижоди намуналари билан ҳам яқиндан ошно бўламиз.

Хожанинڭ «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» асарлари асосини унинг ҳикоятлари ташкил этади. Муаллифнинг бирор ижтимоий-сиёсий, ахлокий-

таълимий фикрларининг бадий ифодаси сифатида келтирилган ҳикоятлари ўзигача яратилган бадий бойликлар, жумладан, оғзаки адабиётдан унумли фойдаланиши асосида яратилган.

Ҳикоят жанри ва унинг юзага келиши ўзининг узоқ тарихига эга. XI асрнинг йирик тилшунос олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида эртак сўзининг маъноси изоҳланар экан, уни «ҳикоя – бирор мақсадни шоҳга билдириш, ҳикоя қилиш маъносида қўлланилади. Асли бирор нарсани ҳикоя қилишдан олинган»¹ дея талқин этилади. Демак, тарихда эртак ҳақида гап кетганда, ҳикоят, ҳикоят ҳақида гап кетганда эртак тушунилаверган. Шунинг учун ҳам фольклордаги эртакларнинг кўпини ҳикоят деб аташ мумкин»². Чунки халқ оғзаки ижодига хос бўлган эртаклар тарихда ёзма адабий ёдгорликлар ичида кўп келтирилиб, «ҳикоятлар» деб юритилган. Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъ ул-хикоеъ лавомеур-ривоёт», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарида, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр», Подшоҳўжанинг «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор» асарларидан ўрин олган ҳикоятлар асоси фольклорга бориб такалади.

Ёзма адабий ёдгорликлардаги эртак-ҳикоятлар фольклордаги каби тўғридан-тўғри, бирин-кетин айтиб кетилавермайди, балки ёзувчининг бирор мақсадни кўзлаган фикрини ёки ўртага ташлаган концепциясини асослашда асосий восита вазифасини ўтайди ва кўпроқ дидактик характерда бўлади.

Ҳикоятлар ҳам эртакларга хос хусусиятларга эга. Улар эртак жанридаги каби яратилган даврларидаги халқ ҳаёти, кураши, орзу-интилишлари, дунёқараши ва урф-одатларини акс эттириб, ахлоқий-таълимий характерга эга бўладилар.

Ҳикоятларга хос хусусиятлардан яна бири шундаки, улар бир халқдан иккинчи халққа ўтиб, ўз миллий руҳига эга бўлиб, ўз миллий анъаналарига бўйсунган ҳолда намоён бўлади.

Тузилиш жиҳатидан ҳам ҳикоятлар эртакларга ўхшаб кетади. Улар ҳам кириш, ҳикоянинг мазмуни ва хулоса – муаллифнинг қиссадан ҳисса чиқариши каби қисмлардан ташкил топади, лекин эртаклардаги узундан-узок бошлама – зачин ҳикоятлар учун хос эмас. Уларда фақат «айтурларким», «дебдурларким» ёки «кунлардан бир кун» бошламаларини келтириш билан чеғараланади.

Ўзбек халқ эртаклари фольклор асарлари ичида ҳаёлот ва бадий тўқималарга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳикоятлар эса, кўпроқ ҳаётда тез-тез учраб турадиган ҳодиса ва воқеаларни тасвирлайди. Лекин уларда ҳам идеал ҳаёт, одил шоҳ, идеал жамият ҳақидаги халқ орзу-умидлари акс этади.

Ҳикоятлар одатда дидактик характерга эга бўлиб, уларда кўпроқ ҳаётдан олинган воқеалар тасвир этилади, реал шахс – золим шоҳ, одил вазир, чўпон, муштипар кампирлар ҳикоят қаҳрамонларидир. Ахлоқ-одоб, халқпарварлик, ватанпарварлик ҳикоятларнинг асосий ғоясини ташкил этади.

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 98-бет.

² Иззат Султон, Адабиёт назарияси. Ўздавнашр.

Бу ҳикоятлар ичида тарихий шахслар номи билан боғлиқ бўлган ҳикоятлар ҳам кўп учрайди.

Хожа асарида келтирилган ҳикоятларнинг кўпчилиги дастлаб халқ оғзаки ижодида яратилган бўлиб, кейинчалик ёзма адабиётга ўтган ва ҳар бир адиб ёки шоир уни ўз ижодий мақсади йўлида қайта ишлаган. Шундай экан, Хожа ҳикоятлари ҳам ҳоҳ у халқ оғзаки ижодидан олинган бўлсин, ҳоҳ ёзма адабиётдан, улар Хожанинг ўз бадиий ижоди меваси сифатида ўрганилади.

«Искандар ва донишманд қария» ҳақидаги ҳикоят алоҳида эътиборга молик:

Искандар зулматга кириш ниятида кетаётганда, аскарлари ичида биронта ҳам кекса киши бўлмаслигини буюради. Подшоҳ аскарларининг ичида бир йигитнинг қари отаси бўлиб, у ўз ўғли билан кетишни хоҳлайди. Отасининг хоҳишини рад этолмаган ўғил уни сандикка солиб яшириб ўзи билан олиб кетади.

Искандар ўз аскарлари билан зулматга етганда у ердан қайтиб чиқиш муаммо бўлиб қолади. Бу муаммони донишманд отасининг кўрсатмаси билан ҳалиги йигит ҳал қилади.

Фольклор таъсирида яратилган бу ҳикоятда «Қари билганини пари билмас» деган ҳикматнинг мазмуни акс эттирилган. Қолаверса, ҳар қандай ишда, айниқса, мушкул вазиятларда ҳаёт тажрибаси бўлган донишманд қариялар маслаҳатига амал қилиш, кенггашиш лозим, деган ибратли ғоя ҳам сингдирилган.

Искандар қандайдир мақсадни кўзда тутиб, зулматга кетиш олдидан: «Ҳеч киши менинг чериким билан қари киши олиб келмасин», - деб буйруқ берган экан, зулматдан чиқиш йўлини кидириб: «бу черикда ҳеч бир қари киши борму эркан андин сўрасак, шояд ул қари киши тажриба билан бу ишнинг тадбирини билгай эрди», - дейишга мажбур бўлади. Фақат шу катта ҳаёт мактабини ўтаган донишманд қариягина Искандарнинг аркони давлати еча олмаган муаммони ҳал қилади: «Кулунларини ёруғликка боғлаб, оналарини миниб, қоронғуликка кирмак керак. Ул кисроқлар қулунларига интилиб, тезда қоронғуликдан ёруғликка йўл топиб чиқадилар», - дейди ва натижада Искандар кўшинни фалокатдан сақлаб қолади.

Ҳикоятда ҳатто шохнинг ҳам (гарчи у қатор амир-умаролардан иборат маслаҳатчиларга эга бўлса ҳам) вақти келганда қарияларнинг маслаҳати ва мададига муҳтож бўлиб қолиши ҳақидаги ибратли фикр мужассамлашган. Бу ҳикоя «Агар замонанинг Искандари бўлсанг ҳам, омонлик йўлидан устодсиз боролмайсан» мақолининг мазмунини ўзида мужассамлаштирган. Бундан ташқари ҳикоятда ота-боланинг, она-боланинг (қулун ва кисроқлар) бири-бирига бўлган меҳру муҳаббатлари ҳам ўз ифодасини топган.

Хожанинг Искандар номи билан боғлиқ ушбу ҳикояси халқ орасида кенг тарқалган «Золим подшоҳ»³ эртаги билан ниҳоятда уйғундир.

³ Ўзбек халқ эртаклари. Ўздавнашр, Т., 1963, 88-бет

Ҳикоя қилинишича, бир золим шоҳ бўлиб, қирқ беш ёшдан ошган ҳамма кишиларнинг боши кесилсин, чунки улар қаригач, акли паст бўлиб қолади, дебди. Бир кун подшоҳ 30 ёшгача бўлган аскарларини тўплаб, сафарга отланибди ва йўлда қатта сув бўйидаги дарахт соясида дам олиб ўтиришибди. Шоҳнинг кўзи сув остидаги икки гавҳар тошга тушиб, уларни олиб чиқиш учун аскарларини бирин-кетин сувга шўнғита бошлабди. Улардан бирортаси ҳам қайтиб чиқмабди. Гал бир йигитга келибди. У отасига маслаҳат солибди. У шоҳдан яшириб, саксон яшар отасини саклаб қолган ва бирга сандиққа солиб олиб чиққан эди. Чол ўйлаб туриб, дарё тепасида дарахт бор бўлса, гавҳар дарахт тепасида эканлигини, шунинг учун аввал дарахтга чиқиб гавҳарларни олиб, сўнгра сувга тушиб келтириб беришини айтади ва ўглини ўлимдан сақлайди.

Бу эртақ халқнинг золим подшоҳларга нафратини ифодалаб, қариянинг донишмандлигини тасвирлаши билан Ҳожа ҳикоясига ўхшаб кетади.

Халқ оғзаки ижоди аънаналари асосида яратилган ҳикоятлардан яна бири чумчук ва унинг насиҳатлари ҳақидадир. Ҳикояда тасвирланишича, бир киши бир чумчукни қафасда сақлар экан. Бир кун чумчук тилга кириб: Мени қафасдан чиқариб юборсанг, уч фойдали панд айтаман, дейди. У киши бўлса, пандларни айтгандан сўнг озод қилишини билдибди. Чумчук айтади: «аввал улқим, ҳар нимарса қўлингдан чиқса, қайғу емагил. Ва яна маҳол сўзни асло қабул қилмагил. Энди мани йиборғил, яна бирин айтурман»,- дейди ва қафасдан бўшалгач, «манинг қорнимда йигирма мисқол лаъл бор эди. Ул лаъл қўлингдан чиқди», дейди. Чумчук эгасининг жуда хафа бўлганини кўриб, ўз пандининг биринчисини ёдга солади ва «ўзим йигирма мисқол эрмасманку, йигирма мисқол қорнимга на турлук сиғар»,- дейди ва учинчи панд ўрнига: «бу яғочнинг тубида бир кўзача танга бор турур, они олиб харж қилғил»,- деб учиб кетади.

Бир чумчукни озод этган киши бунинг эвазига уч ҳикматли сўз – насиҳатга эга бўлди. Шунинг учун ҳам ҳикояда бир томондан эркинлик ғояси илгари сурилса, иккинчи томондан, ҳикояга уч насиҳат маъноси сингдирилган.

Чумчукнинг озод этилиши – уни озодликка олиб чиққан бўлса, чумчук эгаси қуш пандлари орқасида ҳам маънавий, ҳам моддий бойликка эга бўлади. Бунда чумчук сўзлари характерлидир: «Эй киши, мани бу қафасга солиб сақлабсан. Сақлагондан санга ҳеч бир фойда йўқдур. Агар мани озод қилсанг, санга уч панд берайки, андин санга кўп фойдалар бўлғай».

Ҳикоят халқнинг «ўтган ишга ачинма», «Дема маҳол, чекма маълол», «Кейинги пушаймон, ўзингга душман», «Яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» (чумчукни озод қилгани ва эвазига бир кўза танга олиши) каби мақол ва насиҳатлари билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ҳикоя композицияси халқ эртақлари услубида тузилган бўлиб, чумчук икки насиҳатини айтиб тугатгач, эгасига ўз насиҳатлари таъсирини синаб кўриш учун, насиҳатлардан қандай хулоса чиқарганини билиш учун муаллиф чумчукни икки панддан кейин бўшаттириб, чумчук эгаси синовдан ўтгандан сўнг («Ўтган ишга ўксинма»

мақолини амалга оширтириб), охирги учинчи панд маъносини ифодалайдиган бир қўзача танга воқеасини келтиради.

Бу ҳикоя муаллифнинг халқ оғзаки ижоди, унинг мақол ва маталларидан қай даражада усталик билан, ўз ўрнида ва санъаткорона фойдаланганлигини кўрсатади.

Хожа халқ ижодининг хоҳ у, хоҳ бу томонидан (мақоллари ёки сюжети, услуби) фойдаланмасин, уларга ижодий ёндашади ва ўз муносабатини билдириб кетади.

Юқоридаги ҳикоятни яқунлар экан, Хожа қуйидаги шеърий парчани келтириб, қиссадан хисса чиқаради:

Икки иш қўймас бани одамда даҳр ичра мажол,
Бир – таассуб ўтган ишқа, бир доғи амри маҳол.
Одам эрсанг, кўп таассуб ема ўтган иш учун,
Демагил сўзни маҳолу, чекмагил андин малол.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Ҳикоят жанрига хос хусусиятлар нималардан иборат?
2. Ҳикоят ва эртак жанрига хос муштарак жиҳатларни аниқланг.
3. «Искандар ва донишманд қария» ҳикоясининг ғоявий моҳияти ҳақида гапиринг.
4. «Искандар ва донишманд қария» ҳикояси билан «Золим подшо» эртагининг қандай муштарак жиҳатлари бор?
5. «Чумчук ва унинг насиҳатлари» ҳикоятининг ғоявий-бадиий хусусиятлари ҳақида гапиринг.
6. Ушбу ҳикоянинг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ жиҳатларини таҳлил қилинг.
7. «Гулзор» ва «Мифтоҳул адл» таркибидаги бошқа ҳикоятлар ҳақида нима дея оласиз?

Адабиётлар:

1. Пошшаўжа. «Мифтоҳул» адл ва «Гулзор»дан. Ўздавнашр, Т., 1962.
2. Зоҳидов В.Й. «Мифтоҳул» адл ва «Гулзор». Ўзбек адабиёти тарихидан (мақолалар тўплами). Т., 1961.
3. Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари. «Фан», Т., 1976.
4. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Т., 1976.
5. Мирзааҳмедова И. Хожа. «Фан», Т., 1975.
6. Ўзбек халқ эртаклари. 1-2- томлар. Ўзадабийнашр, 1958-1960.

МАШРАБ ИЖОДИДА ХАЛҚЧИЛЛИК

Р е ж а:

- 1 *Машраб шеърлятида халқ тилига хос содда ва равонлик.*
- 2 *Машраб шеърлятида халқона образли ифодалар.*
- 3 *Машраб шеърляти ва халқ кўшиқлари.*
- 4 *Шоир лирикасида халқ мақоллари.*
- 5 *Машраб шеърларида афсонавий образлар. (Пари, қақнус).*
- 6 *«Мабдаи Нур»да «Қуръони Карим» ривоятлари.*
- 7 *Шоир шеърларининг поэтик хусусиятлари.*

Чинакам халқчил асар инсон манфаатлари ва интилишларининг бадий ифодаси сифатида майдонга келади. Замон ва замин дардини ўзида сиғдирган Бобораҳим Машраб халқ ичида юриб, ҳақсизлик ва жаҳолатга қарши исён килган, ишксизлик, эътикодсизлик ва барча нокасликларга қарши курашган чинакам халқ шоиридир. У ўз шеърларини халқ тили нақшлари билан зийнатлади, унинг мақол-маталлари, ҳикматли ибора ва бирикмаларидан фойдаланди.

Мужгонинг ўқи ўтти юракдан,
Ногах совук сўз тушди ароға¹.

Ушбу байтда шоир ёзма ва оғзаки адабиёт аънанасининг такрорланмас ва гўзал намунасини яратган. Биринчи мисрада ёзма адабиётдаги аънанавий «Мужгонинг ўқи», «ўк юракдан ўтти» каби ташбеҳлар қўллаган бўлса, иккинчи мисрада фразеологик бутунликдан ташкил топган «ароға совук сўз тушди» деган халқнинг образли ифодаси қўлланган.

Содда ва равон услуб, халқона оханг Машраб шеърлятининг белгилловчи хусусиятларидан биридир.

Ўлдуройин дермусан ё куйдиroyин дермусан?
Ёна бошимға балолар ёғдуройин дермусан?²

Ушбу байт куйидаги халқ кўшиғи билан ҳамоҳанг.

Кўргани келдингми сен,
Куйдиргани келдингми сен?
Куйиб ўчған ўтларим,
Ёндиргани келдингми сен?³

Машраб шеърларининг халқчиллиги ва бадий мукамаллигини таъминлаган воситалардан бири халқ мақол ва ҳикматли сўзларидир.

Тикансиз - гул, садафсиз - дур, машаққатсиз хунар йўқтур,
Риёзат чекмагунча ёр васлига етиб бўлмас⁴.

¹ Машраб Девон. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриети, Т., 1980, 340-бет.

² Уша асар, 140-бет.

³ «Ок олма, кизил олма». Ўзбек халқ эртаклари. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриети, Т., 1972, 95-бет.

Дунёга эмас, балки Хусни Мутлакка боғланиш, Ҳакка етишиш учун машаққат ва риёзатларни роҳат деб билиш фақат Машраб шеърятига хос. Ёр васли учун ҳар қандай бало-қазоларга тайёр турган Илоҳ ошиғининг ички кечинмаларини ёркин ифодалашда халқ хикмати жуда қўл келган.

Машраб ижодиди шундай шеърлар ҳам борки. бошидан охиригача «ирсоли масал» санъати асосига қурилган:

Меҳнату роҳатга ҳў қилган кишилардин сўранг,
Ҳеч илме сийнага жо бўлмади такрорсиз...
Дарбадар бўлдим, жаҳонни кўп тамошо айладим,
Ҳеч гулни кўрмадим оламда бўлғай хорсиз...
Мунда ўртанган кўнгул охир етар мақсудиға,
Ҳеч булбул бўлмағай олам аро гулзорсиз.
Кимёни толиби бўлган киши жондин кечар,
Ҳеч ганже кўрмадим оламда бўлғай морсиз.
Учрамай кетти ўшал махвашга рози дил десам,
Топмадим дилдорими ёлғуз даме ағёрсиз⁵.

Мазлумлар дардиға шерик бўлиб, бир умр халқ орасида дарбадар кезган шоирнинг дили ва тили ўша халқ билан ҳамоҳанг бўлиши табиий.

Шу нуқтаи назардан кузатадиган бўлсак ушбу ғазалда ҳам туркий халқлар орасида кенг тарқалган «дехкон бўлсанг шудғор қил, мулло бўлсанг такрор қил», «тиконсиз гул бўлмас», «булбулсиз гулзор бўлмас», «морсиз ганж йўқ», «ёр бор жойда ағёр ҳам бор» каби мақол ва маталларнинг мазмуни келтирилган. Халқ хикматлари ҳақпараст шоирнинг фалсафий қарашларини ҳаёт ҳақиқатлари билан яна бир қарра тасдиқлашга хизмат қилган. Халқ орасида «ким табиб – бошидан ўтган табиб» деган мақол бор. Машраб худди шу мазмунни берувчи, аммо тамоман ўзига хос образли ифода яратади:

Дарбадар овворамаң, куйдим дилим аҳгар сифат,
Бахти қаро яхши билур бахти қарони дардини⁶.

Машраб – илохий ишқнинг масту девонаси, мажнун шоир. Шоир шеърятининг бош мавзуси ҳам ишқ. Унинг шеърларидан Илоҳга муштоқ-интизор юракнинг нола-фарёдини тинглаш мумкин.

Халқ орасидаги «ишқи йўқ эшак, дарди йўқ кесак» деган мақол мазмунини шоир шеърда куйидагича ифодалайди:

Қайси танни ишқи йўқ бўлса, они имони йўқ,
Ҳар кишини дарди гар бўлса, они қурбониман⁷.

⁴ Машраб шеърятидан. Ўз МКнинг нашриёти, Т., 1979, 63-бет.

⁵ Машраб. Дивон. 140-бет.

⁶ Ўша асар, 65-бет.

⁷ Ўша асар, 155-бет.

Дархакикат, юрагида ишки, мухаббати, дарди бўлмаган ҳиссиз локайд кишининг имони борлигига ишониш кийин. Бу ҳақда шундай ривоят юради:

«Нақл қилинишича, Шерозда бир буюк шайх бўлган экан. Эрталаб муридлари ёнига кетаётса, бир киши келиб унга: «Эшагимни йўқотиб қўйдим, топишга ёрдам беринг», - дебди. «Ваъзни тугаттунимча эшик ёнида кутиб тур», - дебди Шайх. Иш охирлагач, у жамоатга мурожаат қилиб, «Орангизда ҳеч пайт ошиқлик дардини чекмаган киши борми? – дея сўрабди. Ўтирганлардан бири шоша-пиша ўрнидан туриб иқрорини сўзлабди. «Ҳеч бир қизни севмаган-мисан?». У кимса, «Худди шундай Ҳазрат. Севмаганман...» дегани чоғ Шайх кутиб турган кишини чақириб, «Эшагинг топилди. Мана, олгил уни», - деган экан. Мутасаввуфларнинг башарий ишкни «ориф ишқ», «зариф ишқ», «мажозий ишқ» дея аташларининг ўзиёқ улар «Мажоз - хакикатнинг кўприги» эканлигига тўлиқ ишонганликларидан далолат беради»⁸.

Машраб шеърятининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири хур, пари, қанус, боғи Эрам, Жамшид каби мифологик образларнинг, Таврот, Инжил, Қуръон каби муқаддас китоблардан ўрин олган Нух, Иброҳим, Исо Масих, Мусо, Яъқуб, Юсуф, Айюб, Довуд, Сулаймон, Хизр каби диний ва афсонавий қахрамонларнинг Адхам, Мансур, Шайх Санъон, Увайс Қараний, Мажнун, Фарҳод каби Илоҳ ошиқлари ва авлиёлар номларининг келтирилишидир.

Ушбу образлар ишқ ва ошиқлик дардини талқин қилишда шоирнинг чуқур руҳий изтиробларини кўрсатишда муҳим бадиий тасвир воситаси сифатида хизмат қилган.

Дастлаб фольклорда пайдо бўлиб, кейинчалик Шарқ классик адабиётининг анъанавий образларидан бирига айланиб кетган пари Машраб шеърятинида идеал Гўзаллик ва Поклик тимсоли сифатида талқин қилинади:

Ул шўхи париваш била гар бода ичайно,
Сархуш бўлубон шишаи соғарни чекайно⁹.

Баъзан шоир орзусидаги гўзаллик соҳиби пари хуру пари, шаклида ҳам қўлланиб, бу образнинг мазмун моҳияти янада кенгаяди. Энди у ошиқ интилган Илоҳий гўзаллик тимсоли сифатида намоён бўлади.

Бир бокираи хуру пари хусниға таржих,
Ишрат саманиға минибон ҳайдаганинг хўб.

Хуру паридин тозадур, шамсу қамар хижил эрур,
Ким они кўрса бандадур, хусни расосини кўрун¹⁰.

Жахонда ҳар не бордин охиратга айладим итмом,
Паридур ё малак, ондин бўлак риндона Машрабман¹¹.

Малаксан ё башар ё хуру ғилмонсан билиб бўлмас,
Бу лутфу бу назокат бирла сендин айрилиб бўлмас¹².

⁸ И. Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари Бухоро. 2000.

⁹ Машраб шеърятидан Т, 1979. 13-бет.

¹⁰ Уша асар. 14-бет.

¹¹ Уша асар. 49-бет.

Ривоят килинишича, парилар ва малаклар кўклар олами ва дунё устидаги ерларда яшайдилар. Парилар ва малаклар кават-кават кўкларда, номаълум оламда роҳат-фароғатда ёхуд гуноҳсиз инсонлар билан жаннатларда яшайдилар.

Машраб шеъриятида Илоҳ ошиқининг бадиий тимсоли сифатида келадиган афсонавий образлардан бири Қакнусдир. Қакнус куши ҳақидаги маълумотлар бизга Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достони орқали қисман маълум.

Достонда ҳикоя килинишича, Қакнус қушининг ҳар бир пати бир рангда бўлар экан. Тумшугида сон-саноксиз тешиқлар бўлиб, ҳар биридан алоҳида оҳанг таралар экан. У ҳеч бир қушга ўхшамас, ўзи ҳам якка-ёлғиз ҳаёт кечираркан. Бир куни Файсоғурс (Пифагор) унинг ёнидан ўтаётиб овозини эшитиб қолибди ва мусикани кашф қилибди. Бу қуш умр бўйи ўтин йиғиб, умри поёнида йиққан ўтини устига чиқиб, шундай бир ғамгин, ўтли нола билан сайрар эканки, бу овозни эшитган барча қушлар ва ваҳший ҳайвонлар йиғилишар ва кўпи бу ғамгин хонишга чидай олмай ҳалок бўлишар экан. Сўнгида бу қуш ғоят дардли бир нола тортар ва ундан ўзи йиққан хирманга ўт кетаркан. Қушнинг ўзи ҳам ўтинга қўшилиб ёниб кул бўлар экан.

Қакнус ҳақида Навоийдан олдин ҳам Шарқ ижодкорлари бу тимсолдан фойдаланишган. Чунончи, Ҳайдар Хоразмий Низомий Ганжавийнинг «Махзан ул-асрор» достонига жавоб тарзида ёзилган «Гулшан-ул-асрор» достонида «Мусаннифнинг васф ул-холи» бобида ўзининг тасаввуфий ишқи баёнини қакнуснинг ўтда ёнишига қиёсан шундай тасвирлайди:

Ҳар даму ҳар лаҳза бир ўтка ёниб,
Ғояти йўқ оташ ила ўртаниб.

Ўт ичида қакнуси бечоралар,
Нолайи жонсўз тузиб сад ҳазор.

Ҳар нафас оҳанг қилиб бир наво,
Дунёда ҳар лаҳза солиб юз садо.

Умр ўтиб кўрмайин уйкуда туш,
Нолаларимдин уюмай қурту қуш.
Чархи фалак ташна бўлуб жонима,
Дуняйи дун қасд қилиб жонима.

Хуллас, қакнус ҳақида гап кетар экан, Ҳайдар Хоразмий ҳам, Навоий ҳам, Машраб ҳам афсонавий қакнус тимсолида ўзларини кўрадилар.

Қакнусга ўхшаб ёндим тириклай,
Ўртанди жоним, ишқингда ўлдим¹³.

¹² Оша асар. 64-бет.

¹³ Уша асар. 29-бет.

Мисли какнусдек бу оташ ошиёнимдин чиқар,
Нола килсам оташи сўзон забонимдин чикор¹⁴.

Машраб ижодининг бир кисмини унинг фалсафий-тасаввуфий характердаги «Мабдаи Нур» асари ташкил этади. Бу асардаги шеърларда жуда кўп диний, афсонавий ва ахлокий ҳикоятларнинг мазмуни жамланган.

Мисоллар:

Талаблик халқни бошига минг йўл тепса қайтмайдур,
Саги асҳоб Каҳфдек суйканур соҳиб шарофатга¹⁵.

«Асҳоби Каҳф» қиссаси «Қуръони Карим»да келтирилган бўлиб, унда ҳикоя қилинишича, золим подшо истибдодидан дину иймонларини сақлаб қолиш учун ўз жонларини фидо қилган йигитларнинг бир қаҳфга - ғорга паноҳ тортиб киришлари, у ерда уч юз йил қолиб кетишлари, Аллоҳга бўлган садоқати тўғрисида уларнинг азиз кишиларга айланиши ҳикоя қилинади. Ўша учта йигитнинг орқасидан эргашиб бир ит ҳам ғорга кирган эди. Уларнинг шарофати билан ит ҳам азиз бўлади.

Шоир Ҳақ талабгорларининг эътиқодда собитлиги ҳақида ёзар экан «Асҳоби Каҳф» қаҳрамонларига ишора қилади.

Куйидаги мисраларда эса Мусо ва Тур тоғи билан боғлиқ воқеалар муҷассамлашган.

Илоҳо, хосларни пойини қабримга етқурғил,
Мунаввар бўлди кўҳи Тур, чун пойи Мусо теғди¹⁶.

Мусони маҳв этиб Турга, осиб Мансурни дорига,
Шифо мандиндур ранжурга, жаҳонки шодмониман¹⁷.

Малойик гирдида саф-саф, ҳама муҳтожи наълайни,
Шифо излаб талабда Довуду Исову ҳам Мусо.

Бериб ҳар қайси пайғамбарга лутфи ҳубидин хилъат,
Бўлиб ходим ўшал даргоҳда ҳам Ювшаъ била Яҳё¹⁸.

Бу ўринда кўплаб пайғамбарларнинг ҳаёти, саргузаштлари, Яратган Зотнинг инояти билан уларга берилган хислатлар ҳақида кўплаб саҳифаларга жо бўлувчи воқеалар баёни жамланган. Юқоридаги байтларнинг маъносини ойдинлаштириш учун биз фақат Мусо алайҳиссалом воқеаларига диққатни қаратиш билан чекланамиз.

¹⁴ Ўша асар 112-бет

¹⁵ Бобораҳим Машраб Мабдан нур. Т., «Фан», 1994. 25-бет.

¹⁶ Ўша асар 33-бет.

¹⁷ Ўша асар 40-бет.

¹⁸ Ўша асар 45-бет.

«... Эй Илохим, мен Сенинг олдингга талаб килиб, рағбат килиб, ёлвориб сўраб, бошқаларга бермаган улуғ неъматни менга ато айлармикансан деб келдим. Эй улуғлик ва салтанат сохиби, менга жамолингни кўрсат, мен бир кўрай. (Аллох таоло) дедики: «Мени ҳеч кўра олмайсан» (7-143). Лекин сен тоққа кара, агар у тоқат килиб тура олса, унда сен мени кўрасан (7-143). Мусонинг парвардигори тоққа жамолини кўрсатганда, тоғ чидай олмасдан парча-парча бўлиб кетди (7-143). Ва Мусо беҳуш бўлиб йикилди (7-143). Эй хайз кўрган хотиннинг боласи, сен парвардигорингдан бир улуғ саволни бевақт сўрадинг.

Мусо ҳушига келганда, эй пок парвардигор, мен тавба килдим ва мен муъминларнинг аввалидурман, - деди (7-143).

Мен сени пайғамбарлик билан ва Мен ила сўзлашишдек катта неъмат билан одамлардан имтиёзли килдим, энди ниманики берсам шуни олгил ва шокир бандалардан бўлгил (7-144)¹⁹.

Машраб шеърларида Мажнун, Иброхим Адхам, Мансур Ҳаллож, Увайс Қараний каби Ҳақ ошиқлари номлари буюк бир муҳаббат билан қайта-қайта тилга олинади. Уларнинг нури йўлидан боргиси келади. Бу муборак зотларни ўзининг пири комиллари деб билади.

Танинг озоддур, Вайс ул-Қаран, нори жаҳаннамдин,
Муборак хиркаи поки ўшандок анбиё тегди.
Бир «омин» деса Ҳақ номига жоним тасаддук дей,
Топар ҳашр обрўйин пири комилдин дуо тегди²⁰.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак хирқаларини кийишдек улуғ шарафга ноил бўлган Увайс Қараний ҳақидаги ривоятлардан бирини келтириб юқоридаги байтларнинг мазмунини ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

«Икки жаҳон куёши – пайғамбаримиз, салаватуллоху алайҳи васаллам жанобимиз, Увайс Қараний ҳазратларининг мадҳида: «Ямандин менга Аллох ошиғининг иси келур», деб марҳамат этганлар.

... Расули акрам жанобимиз охират диёрига ташриф буюрар эканлар, ҳазрати Умар ва ҳазрати Алига муборак мураккаъларини (кийимларини) бериб, Увайс ҳазратларига элтмоқни васият қилдилар ва ҳазрати Увайсини кўринишларини таъриф этдилар: «Бадани юнглидир, ўнг қўлининг панжасида оппок, бир тангачалик хол бордир. Мендан салом айтингич. Мураккаъни кийиб, умматимни дуо қилсин...».

Жанобимизнинг охиратга қилган саодатли ташрифларидан сўнг ҳазрати Умар билан ҳазрати Али Куфа шаҳрига келдилар. Ҳазрати Умар хутбаларида:

- Эй Нажид қавми! Яман вилоятининг Қарн кишлоғидан бир киши борми? – деб савол берган эдилар, жавобан:

¹⁹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий 2-китоб. Т., «Ёзувчи», 1991, 238-бет

²⁰ Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Т., «Фан», 1994, 33-бет.

- Бир далли девона, факир бор, туя боқар, халққа аралашмас «Армна» дарасида турар. Вайроналар ичида юрар. Дунёда ҳеч шодлигу ғамни билмас. Ҳамма кулса, у йиғлар, баъзан эса бутун халқ йиғласа, у кулар, - дейишди. Шунда дарҳол ҳазрати Умар: Уни кўрмоқ истармен! – деди.

Ҳазрати Али билан бирга зиёратга бордилар. Унинг ўзини намозда, туяларини эса, Ҳақнинг амри билан бир фаришта томонидан бокилаётган холда кўрдилар.

У намоздан фориғ бўлгач, ҳазрати Умар унинг хузурига бориб, икром ила салом берди... Умар ал-Форуқ унинг исмини сўради. Ул:

- Абдуллох (яъни Аллохнинг кулиман), - деди.

Ҳазрати Умар:

- Куллуна Абдуллох (яъни ҳаммамиз ҳам Аллохнинг кулимиз), асл отинг кимдур? – деди, ул:

- Увайс, - деди. Ҳазрати Умарнинг талаби билан ўнг қўлининг кафтидаги оппоқ нурни кўрсатди.

Шундан кейин Ҳазрати Расулнинг васиятларини ҳам муборак мураккаъларини бериб юборганларини айтдилар. Увайс ҳазратлари мураккаъ шарифни олиб юзларига суртди, ўпди.

- Сиз шу ерда туринг, - деб ёнларидан нари кетди. Мураккаъни ерга қўйиб, муборак юзини тупроққа қўйди. Ёлвориб йиғлай бошлади.

«Илоҳо, бул мураккаъни суюкли пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи вассалам жанобимиз, мен ожиз бандани шафиъ тутиб, Умар ул-Форуқ билан Алий ул-Муртазодан бериб юборибдилар. Муҳаммаднинг барча умматини мағфират қилмагунингча (кечирмагунингча), мураккаъни киймасман».

Шул замон муножатиға (жавобан) хитоби иззат келди: «Мана бунчасини сенга бағишладим, мураккаъни кийгил!»²¹.

Энди Машраб шеъриятининг шаклий хусусиятлари ҳақида ҳам қисқача тўхталиб ўтсак. Маълумки, халқ шеърияти узоқ асрлар давомида асосан бармоқ вазнида яратилди. Кейинчалик ёзма адабиёт таъсирида халқ шеъриятида ҳам арузнинг айрим шахобчаларига ўхшаган вазнлар пайдо бўлди.

Масалан, куйидаги халқ қўшиғи мисралари арузнинг рамали мусаммани махзур вазнида яратилган:

Тоғларда юрган кийикка,
Мен нечун занжир солай?
Сен бировнинг ёри бўлсанг,
Мен нечун кўнгил кўяй?²²

Машраб ҳам ўз шеъриятининг аксарият қисмини ўзбек халқ қўшиқлари вазнига яқин вазнларда битди.

²¹ Фаридулдин Аттор. Таъкиратул авлиё. Ғ. 1997, 10-11-бетлар

²² Оқ олма, кизил олма. 57-бет.

Маълумки, ўзбек халқ оғзаки шеърляти учун етакчи шеърлий шакл тўртлик Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғотит-турк» асариди илк намуналари келтирилган, ҳамма вақт ўзбек фольклори учун ҳам хос бўлиб келган тўртлик а-а-а-б, в-в-в-б ёки а-а-б-а, в-в-г-в тарзида қофияланган.

Машрабнинг бир қатор шеърлари тўртликлардан иборат шаклда (мураббаъ) ёзилган. Шоир мураббаларининг аксарияти а-а-а-б, в-в-в-б шаклида қофияланган. Мисоллар:

Булбулдайн фарёд этарман,
Ишк дафтарини бунёд этарман.

Кўнгулларимни мен шод этарман,
Ёрға етар кун борму, ёронлар?

Кўрмай юзини девона бўлдум,
Халқи жаҳондин бегона бўлдум.
Юз дарду ғамга ҳамхона бўлдум,
Эй бод, еткур ёра саломим²³.

Машраб лирикаси учун характерли бадий усуллардан яна бири ёндошлик – параллелизмдир. Ўзбек халқ оғзаки ижодиёти, айниқса, халқ кўшиқларида кенг тарқалган ва истифода этилган бу бадий усулдан Машраб маҳорат билан фойдаланган. Унинг лирик шеърларида параллел кўйилган образли тасвирларда ҳам оҳанг, ҳам қофия ва ҳам кайфият нукталари уйғун ва мос эканлигини кўриш мумкин.

Олмани кўшса бўлурму норға,
Ҳақ ризо кўнгулни кўшгай ёрға,
Бир назар қилсанг бу Машраб зорға,

Ўргулуб арзим этай сен ёрға,
Ястаниб қуйинг узра етмок эдим.

Машраб халқ шеърляти ва жонли сўзлашув тилига хос рангин таъбир ва ифодаларни ҳам классик шеърлятга олиб кирди, бадий тинимкониятларини кенгайтириб, содда, равшан ва ўйноқи ғазаллар яратди.

Ногоҳ кўрубон махв жамолинг бўла қолдим,
Ойдек юзунга боктиму хайрон бўла қолдим.

Кўрдимки ажаб ишвагару дилбари танноз,
Девона бўлуб ишқида ўтдек ёна қолдим.

²³ Машраб шеърлятидан. Т., 1979. 85-86-бетлар.

Мана шунга ўхшаш жуда кўплаб характерли мисолларда Машрабнинг ошиқ-маъшуклик можаролари ҳақидаги эски мавзуни фольклор шеърятига якин бўлган соддалик, самимият, шўх ва мажзубона лиризм билан янги оригинал шаклларда жонли ҳарорат билан куйлашга муваффақ бўлганини кўрамиз.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Машраб шеърятининг халқчиллигини таъминлаган воситалар нималардан иборат?
2. Шоир шеърларида келтирилган образли ифодаларга мисол келтиринг ва изоҳланг.
3. Шоир шеърларининг халқ кўшиқларига уйғун жihatларини аниқланг.
4. Халқ мақоллари келтирилган байтларни аниқланг ва таҳлил қилинг.
5. Машраб ижодидаги мифологик образлар ҳақида гапиринг.
6. Шоир шеърларида нима мақсадда Ҳазрати Мусо ҳақидаги ривоятларга мурожаат қилади?
7. Шоирнинг «Асхоби қаҳф» ривоятини келтиришдан мақсади нима?
8. Увайс Қараний ҳақидаги ривоятни таҳлил қилинг.

Адабиётлар:

1. Машраб. Танланган асарлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1971.
2. Машраб шеърятидан. ЎзМК. Т., 1979.
3. Қиссаи Машраб. «Ёзувчи», Т., 1992.
4. Машраб. Мехрибоним қайдасан. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1990.
5. Бобораҳим Машраб. Мабдаи Нур. «Фан», Т., 1994.
6. Ҳошимхонов М. Машраби муътабар ўзум. «Шарқ» нашриёти – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, Т., 2001.

МАХМУР ИЖОДИ ВА ФОЛЬКЛОР

Р е ж а:

1. Махмурнинг ижодий услуби.
2. Махмур ҳажвияларида халқ ибора ва ифодалари.
3. Махмур ҳажвияларида афсонавий ва анъанавий образлар.

Академик Азиз Қаюмов ўзининг «Махмур»¹ номли рисоласида Махмур ҳажвиётидаги халқ иборалари, тимсолий ифодаларининг ўрнини алоҳида

¹ Қаюмов А. Махмур. Т., «Фан», 1956

таъкидлаб, унинг халқ тилидаги айрим ифода ва ибораларни ҳам адабий тилга олиб кириб улардан маҳорат билан фойдаланганини ёзади.

Ҳақиқатан ҳам, Махмур ижоди бадий услуби, бадий тасвир воситалари жиҳатидан халқ ижоди ва халқ ҳаётига жуда яқиндир.

Халқ орасида ишлатиладиган «қўрканидан капалаги учиб кетди» деган образли ифода орқали шоир Ҳапалак қишлоғининг солиқ дарагини эшитганидан кейинги аҳволини шундай ифодалайди:

Кеча ногоҳ эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак қўркусидан учди мисоли капалак.

Шунингдек, ҳажв қилинган шахсларнинг ҳатти-ҳаракатини тасвирлашда халқ орасида кенг қўлланадиган ифодаларни ишлатади:

Ду чашми ўст чун балғам,
Сараш монанди шалғам.

... Кимки олдида билмай ўлтирса,
Чақди захри билан чаён амаким.

...Журм десанг қабат-қабат фиск десанг, сабат-сабат.
Насх десанг наमत-наमत, сўфийи хонақоҳ ўзим.

Махмур ўз ҳажвиётида халқ оғзаки ижодига хос услубдан самарали фойдаланади, ўзбек халқи яратган афсоналар, ҳикоятлар, мақолу маталлар, иборалару тимсолларни ўз ўрнида қўллайди. «Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» ҳажвиясида тасвирланган воқеа халқ эртаклари ва латифаларига хос усулда тасвирланади. Махмурга пул ваъда қилган Мир Асад ваъдалашилган вақтда хизматкорларига буюриб ўзини ўлганга солади. Кейинчалик шоир билан учрашиб қолганда: «Сен келганингни эшитиб жоним чиқиб кетган эди, кетганингдан сўнг қайтиб кирди», - дея ҳазилга олади.

Домулло Атоий Аштий ҳақидаги ҳажвияда қўлланган: Падар гўласт, модар деву, аб дажжол, жад шайтон. («Падари жин, онаси дев, отаси дажжол, бобоси шайтон»), Қози Муҳаммад Ражаб таърифидаги:

Магар келди Мозандарондан бу дев,
Жаҳон рангидин қўркиб айлар гирев.

«Беайбнинг ўзи тўғрисидаги ғазали»дан ўрин олган:
Манамки зиллати лаънатга мисли анқоман,
Яғона сонийи шайтону, дуюми Қорун.

Яъқуб Хўжандийга бағишланган ҳажвиядаги:
Қўруб нотавон хол бул Ахриман,
Ба хангомаи базму лутфу сухан.

каби кўплаб байтларда халқ эртаклари, афсоналарига хос тимсолларнинг ўринли қўлланганини кўрамыз.

Махмур халқ оғзаки ижодига хос тасвирий усуллар, шеърий санъатлар, бадий тимсоллар воситасида гоъят қулгили манзаралар, жозибали лавҳалар яратади.

«Авсофи Каримкул Меҳтар» ҳажвиясида қирчанги отлар тасвирини қаламга олган шоир:

Йўқ эрур оғзида асар тишдин,
Қарилардирки, чакқон ул ишдин.

...Шохи йўқ мисли кўчқор сузар,
Жони йўқ қунда етти нухта узар.

...Сув ҳам ичса тамоғига тикилур,
Пашша гар қўнса ёлиға йикилур.

Шаҳр аро йўқ бу бормаган эшик,
Халқ аро йўқ бу қўрмаган тешик.

каби қатор-қатор мисраларда халқ ибораларидан маҳорат билан фойдаланган.

Биринчи байтда халқ эртақларига хос «оғзида бир тиши йўқ» иборасига ишора қилинса, иккинчи байтда «шохи йўқ - сузар, жони йўқ - узар» иборасида ҳам халқ ижодига хос ифодага мурожаат қилинган. Учинчи байтда «сув ичса томоғидан қўринади» иборасига киноя тарзидаги тимсол қўлланган бўлса, охириги байтда «у бормаган эшик, қирмаган тешик йўқ» ифодаси ўз аксини топган.

Махмур халқ оғзаки ижодига хос сажъ усулидан илҳомланиб, ўз асарларида ички қофияни кўп ишлатади. «Ғазали мулла Яъқуб» асаридеги:

Яъқуб зангарам ман, мафлуқ лоғарам ман,
Бадмаст соғарам ман, беҳуд зи жом занғар.
«Ғазали Ҳожи Ниёз» шеъридаги:

Хатми ғазални айлаган, белни ҳатога бойлаган,
Оши қаварни пойлаган, хофизи садригоҳ ўзим.

Бесу бути яғонаман, тантанаи замонаман,
Жиннийи жовидонаман, масҳараи дастгоҳ ўзим.

каби кўплаб ички қофиялар фикримизнинг далилидир.

Махмур ҳажвиётида кўплаб халқ китоблари қаҳрамонларининг номлари ҳам тез-тез кўзга ташланади. Шоир халқ китоблари билан таниш бўлгани учун уларнинг қаҳрамонларга хос сифатлардан ўз тимсоллари киёфасини очишда фойдаланади.

Каримкул Мехтар сифатлари тасвирига бағишланган асарда от тимсолини чизар экан шоир:

Ул замон менга от деб бердинг,
Рахши Рустам сифат деб бердинг

байтида Фирдавсийнинг халқ китобига айланиб кетган «Шоҳнома» асари қахрамони Рустам ва унинг Рахш номли машхур тулпорига ишора қилади. Бу усул Мехтарнинг отни макташдаги дабдабозлиги, ёлғончилигини ифодалашда жуда қўл келган. Шу асардаги:

Келди то ер юзига бу навмед,
Даври Зухҳок эрурки, ё Жамшид.

...Ул эди пур тамоку, бу камхор,
Бул эрур Зол, ул эрур маккор.

«Арзи кишлоғи Ҳапалак...» асаридаги:

Зи чокарони дари туст Қайсару Ҳокон,
Бувад зи жамъи гуломат Скандару Доро.

каби байтлардаги афсонавий тимсоллар ана шундай мақсадга хизмат қилади. Шоир диний адабиёт намуналарига, улардаги афсонавий ва тарихий шахслар тимсолларига тез-тез мурожаат қилади. Кўпгина ҳажвий асарлардаги бундай тимсоллар, ҳажвий қиёфаларни бўрттириб, кулгили қилиб тасвирлашга ёрдам беради.

«Хўжа Мир Асад ҳажвида» асаридаги:

Ё туро мўъжизи Исо ба жаҳон боз овард,
Ё Сирофил ба ҳашри ту садо кард наво?
Ёки Мункар била сотури Накир зарбатидин,
Қўркуб-он азми жаҳон айладинг, эй хокрабо.
... Баъд аз ин ҳар ки равад бар дари ту бо уммед,
Сабр аз Айюб талаб созад, аз Нух бако.

каби байтлардаги тимсоллар ҳажвий қиёфа чизишда муҳим аҳамият касб этади.

Хуллас, Махмур ҳажвиёти бадийи услуби, бадийи тасвир воситалари жиҳатидан халқ ижоди ва ҳаётига жуда яқиндир.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Махмур ижодининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Махмур ижодий услуби бошқа шоирлардан қандай фарқ қилади?
3. Махмур ҳажвиётининг асосий образлари қимлар?

4. Шоир хажвиётида халқ ибора ва хикматли сўзлари қандай ўрин тутган?
5. Махмур шеърларидаги афсонавий образлар ҳақида гапиринг.
6. Махмур хажвияларида анъанавий образлар қандай гоъвий-эстетик вазифа бажарган?

Адабиётлар:

1. Махмур. Танланган асарлар. Т., 1951.
2. Қаюмов А. Махмур. ЎзФА нашриёти. Т., 1966.
3. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1980.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 4-жилд. «Фан», Т., 1976.

ОҒАҲИЙ ШЕЪРИЯТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Р е ж а:

1. *Огаҳий шеъриятида фольклор образлари.*
2. *Шоир шеърларида Хизр тимсолининг бадий-эстетик вазифаси.*
3. *Пари тимсоли билан боғлиқ байтлар.*
4. *Дев – бадий восита сифатида.*
5. *Аждар тимсолининг бадий функцияси.*
6. *Нуҳ ва Сулаймон пайгамбар саргузаштлари билан боғлиқ байтлар.*
7. *Огаҳий шеърларида халқ ҳикматлари.*

Мумтоз адабиётнинг асарлар оша давом этиб келаётган анъаналаридан бири шоирларнинг халқ маънавий бойлиги – фольклордан ижодий фойдаланишидир. Бу ҳолат ўтмиш шоирларимизнинг халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган образларга маълум бир гоъвий-эстетик мақсад билан мурожаат этишларида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Ўзбек классик адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, уни янги тараққиёт поғонасига қўтарган, маданиятимиз ва тарихимизда чуқур из қолдирган ижодкорлардан бири Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳийдир.

Огаҳийнинг умуминсоний муаммолар хусусида мулоҳаза юритиши, диний-ахлоқий, фалсафий қарашларини ифодалашда, инсон рухий дунёсини теранроқ очиб беришда халқ ижодида кенг тарқалган анъанавий образлар муҳим ижодий манбаа сифатида хизмат қилган.

Маълумки, сўз санъатининг дастлабки намуналари қадим замонларда яратилган бўлиб, уларда инсониятнинг порлоқ келажак ҳақидаги орзу-ниятлари турли мифологик образларда акс эттирилган. Қадимги миф ва афсоналарда яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги илк тасаввурлар мужассамлангани сабабли мифологик образлар эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш фонида гавдаланади.

Халқ ҳаёти ва ижодидан олинган илҳомгина бадий маҳоратнинг янада жозибалироқ бўлишини таъминлай олади. Шу боисдан ҳам ўзбек классик адабиётида муҳим ўрин тутган шоирлар ўз шеърларида асосий гоъни

ойдинлаштириш ва янада чуқурлаштириш мақсадида мифологиядан унумли фойдаланишган.

Огахий шеърятини кузатар эканмиз, халқ эртак ва дostonларида тез-тез кўзга ташланувчи Хизр, пари, дев, аждар каби мифологик образларни учратамиз.

Шоир ижодида фаол қўлланилган образлардан бири Хизр бўлиб, адабиётшуносликда бу образнинг келиб чиқиши ҳақида хилма-хил фикрлар мавжуд. Қадимги мифологияда вужудга келган «ўлмайдиганлар» образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқалар ҳамда шулар билан боғлиқ бўлган айрим тушунча ва белгилар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний, баъзилари дунёвий моҳият касб этди, бадий адабиётдан ҳам ўрин олди. Диний афсоналарга кўра, поёнсиз зулматда бўлган оби ҳаётни фақат Хизргина билар, у истаса, кишини мана шу оби ҳаётга олиб борар экан. Исо Масих мўъжизали нафаси билан инсонга ҳаёт бағишласа, Хизр оби ҳаётга олиб бориши билан ҳаёт бағишлайди.

Мифологик образлар ичида нисбатан қадимий бўлган Хизр тимсолида пир ва мураббийлик нажоткор ҳомийлик хусусиятларини ҳам кузатиш мумкин. Рабғузий, Лутфий, Навоий, Огахий асарларида Хизрнинг пайғамбарлиги, нажоткор ҳомийлиги ҳақидаги фикрлар кузатилади.

Огахий лирикасида Хизр ўзининг турли жихатлари билан намоён бўлиб, у билан боғлиқ байтларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Маъшуқа аъзоларининг Хизр эга бўлган тириклик суви билан алоқаси акс этган ўринлар.

2. Хизрнинг кийими ва пайғамбарлигига ишора қилувчи байтлар.

3. Хизр умри билан боғлиқ ўринлар.

4. Хизр билан боғлиқ ўринларда илоҳий ишқнинг қуйланиши.

Огахий Хизрга хос сифатлар (тириклик сувига эгаллиги, яшил кийимда бўлиши, пайғамбарлиги, бокий умр кўриши, ҳомий нажоткорлиги)ни гоҳ маъқуллаш, гоҳ инкор этиш орқали маъшуқага бўлган муносабатларини ифодалайди. Лирик қаҳрамоннинг дунёвий ва илоҳий ёрга бўлган интилишларини Хизрга хос хусусиятлар орқали кўрсатиб беради. Масалан, шоирнинг қуйидаги байтида Хизрнинг пайғамбар эканлиги, яшил ранг билан алоқаси борлигига ишора қилинади:

Хилъатин айлабмудур ул сарви мавзун қад яшил,
Йўкса ахзар айламишдур Хизр пайғамбар либос!¹

Байтда шоир маъшуқанинг либосини Хизр пайғамбар либоси рангига муқояса қилган. Бу ўринда лирик қаҳрамоннинг муаяян ҳолати, ички кечинмалари ёритилар экан, буни бўрттириш учун атайин махсус ранга урғу берилади.

¹ Огахий. Асарлар. 4 жилдлик. Ж. 1. Девон. Т. 1. Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 235-бет.

Яшил - кўкариш, жонланиш, тириклик, униб-усишни аниглади. Шу билан бирга, Хизр кийимининг рангидир. Ҳазрати Хизр бадийий ижодда тўғри ва салласи яшил мўсафид киёфасида гавдаланади. Мусулмонларда яшил ранг илоҳий ҳисобланиб, шеърятда бу ранг исломий эътиқод рамзи сифатида талкин этилади. Демак, яхшилиқ аслида поклик, бокиралик, иллатлардан фориғлик рамзидир.

Бинобарин, Огаҳий ушбу байтда шунчаки ташки либосга эмас, балки ҳар қандай нуксонлардан ҳоли бўлган ва покизалик тимсоли бўлган илоҳий зотни улуғлаган. Лирик қаҳрамоннинг нияти ана шу зотга бўлган чексиз муҳаббат ва самимиятини ифодалашдан иборат бўлиб, илоҳий зотгина бундай эъзоз ва ҳурматга лойиқ.

Пари образи ҳам халқнинг қадимий тасаввурлари билан боғлиқ бўлиб, унинг пайдо бўлиши, Ўзбек шеърятига кириб келиши, маъно қирраларининг ривожланиши бевосита халқ мифологиясига бориб тақалади. Кўплаб сеҳрли фантастик характердаги Ўзбек халқ эртақларининг, «Малика айёр», «Юнус пари», «Муродхон» каби халқ дostonларининг ҳам асосий қаҳрамонлари парилардир.

Классик шеърятда пари идел гўзаллик рамзи, хуснда ягоналик тимсоли сифатида талкин қилинади. Шу боис ҳам маъшуканинг бутун қилиқлари пари билан боғлиқ тарзда акс эттирилади.

Огаҳий ижодида пари образи кўп маротаба қўлланиб, у орқали инсоний гўзаллик, хулқ-атвор ва одабийлик улуғланади, романтик орзу-хаёллар ифодаланади.

Огаҳийнинг бир қатор шеърларида маъшуқага «пари», «паризод», «париваш», «пари пайкар», «парирўй» деб нисбат бериш орқали ошиқ руҳиятидаги ўзгаришлар кўрсатиб берилса, баъзи шеърларида маъшукани парилардан устун ҳолатлари тасвири учрайди. Бошқа бир туркум шеърларида эса бир байтнинг ўзида «пари», «хур», «малак», «фаришта» кабиларнинг биргаликда қўллиниши орқали маҳбубанинг хусн-латофатда ягоналиги акс эттирилади ёки париларга хос сифат ва хусусиятларга ишора қилинади.

Куйидаги байтда эса парига учраган кишининг телба бўлиши ҳақидаги халқ тасаввурлари билан боғлиқ жиҳатлар ўз аксини топган:

Киргуси хуру пари девоналиғ сахросиға,
Ишвау нозингнию гунжу далолингни кўриб².

Халқ орасида тарқалган афсоналарга кўра, парига йўлиққан киши ақлдан озади. Келтирилган байтда эса биз бир мунча бошқачароқ ҳолатни кузатамиз. Шоир талкинчи маъшуканинг ишваю нозини кўрган парилар девона бўлишади.

Классик шеърятда сув кизи, сув париси образлари ҳам кўп кузатилади. Шоирлар бу образларга мурожаат этганда бевосита халқ оғзаки ижодидаги эртақ ва афсоналарга таянишади.

² Ўша асар, 104-бет.

Огаҳий ижодида ҳам сув париси тилга олинади, маъшуканинг яхшилик ва гўзаллиги рутба-даражаси сув парисига тенглаштирилади:

Хўблук авжиға чикғон қуёшосо қўбдур,
Рутбада ўхшағувсидур пари уммона санго³.

Мифологик тасавурларнинг энг қадимгиларидан бири дев бўлиб, қадимги девлар мифологиясида у қўпинча ёвузлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Баъзи эртақ ва афсоналарда эса бу образ меҳнат ва машаққатларга бардошли, садоқатли ошиқ сифатида ҳам талқин қилинади. («Девқалъа» афс.).

Ёзма адабиёт намуналарида дев, даставвал, Фирдавсийнинг «Шохнома» асарида учрайди. Унда ёмонлик оламига бошчилик қилувчи Ахриман ва унинг сон-саноксиз девлари инсоният бахт-саодатига қарши курашувчи ёвузлик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Алишер Навоий ижодида дев ўзининг ҳақиқий маъноси билан бир қаторда маъжозий мазмун касб этиб, «нафс деви», «хижрон кечаси» маъноларида ҳам қўлланади.

Ўзида турфа хил сифатларни мужассамлаштирган дев образи узок асрлар давомида ёзма адабиётда ҳам кенг қўлланиб келинмоқда.

Муддаийлар базми ул моҳга манзилдурур,
Девлар ҳайли пари рухсорига восилдурур,
Турфа кўргилким, пари ҳам девга мойилдурур,
Девнинг доғи паридин мақсади ҳосилдурур,
Лахза-лахза айш ила ишратлари комилдурур,
Чун алар бир-бирининг васли била дилхушдурур,
Иш манга дарди фироқ ичра баса мушкулдурур,
Ким бу дардимга топилмас ҳеч дармон, эй кўнгил⁴!

Огаҳийнинг ушбу мисраларида дев ва пари ҳақидаги ривоят ва афсоналарга ишора қилинган. Ривоятларни билиш ва эсга олиш байт маъносини тўғри тушунишга ёрдам беради. Огаҳийнинг ушбу мусаммани беихтиёр Хоразм маданияти ва тарихининг билимдони С.П.Толстовнинг дев ва пари ҳақидаги «Хоразм» афсонасини ёдга солади.

Бу ўринда лирик қаҳрамон дев ва парининг бир-бирига бўлган илик муносабатини хотирлаб, айрилиқ туфайли ўзининг маҳзун ва дардли кайфиятини ифодаламоқда. Бундан ташқари «девлар ҳайли» маъжозан ёвуз кимсалар тоифасини ҳам англатадики, шоир афсус ва надомат билан «ул мох»нинг манзили муддаийлар базми билан дилхуш экани, ўзининг эса дарду фироқ ичра мушкул аҳволда қолганини ифодалайди.

Огаҳий лирикасида қўлланган тимсоллардан яна бири аждар бўлиб, бу образ ҳам дастлаб фольклорда пайдо бўлган. Эртақларда тасвирланишича, аждар

³ Оша асар, 56-бет.

⁴ Оша асар, 241-бет.

халкка кулфат келтирадиган ёвуз куч. У хатто бутун шаҳар, кишлоқ, мамлакатни ютиб юбормокчи бўлади. Бирок халқ қаҳрамони келиб, юхони ўлдириб, халкни бу офатдан қутқаради. Оғзидан олов пурковчи аждаҳо даҳшат ва офат тимсоли, баъзан ганж, хазина кўриқчиси сифатида ҳам гавдаланади.

Фирдавсий ва Навоий каби ижодкорларнинг асарларида аждар ўз маъносида ҳамда маъжозий маъноларда қўлланилиб, ўзига хос бадиий-эстетик вазибаларни адо этган.

Огаҳий шеърияти кузатилганда, аждар образидан таъриф ва тавсифда, ўхшатиш ва сифатлашларда кенг фойдаланилганлиги кўзга ташланади:

Гисулариму ул юз устида макон этган,
Ганж узра ва ё икки аждарму экан оё⁵.

Байтда аждарнинг хазинани кўриқлаш хусусиятидан фойдаланиб, маъшуканинг юз ва сочи таърифи келтирилади. Анъанавий рамзий образлар инсоний қиёфага нисбатан қўлланилаётгандек туюлса ҳам, улар орқали махбуба хусни латофатига маҳлиё бўлган ошиқ хайратларини, илоҳий хусн гўзаллигининг беназирлигини англаш мумкин.

Ислом дини билан боғлиқ пайғамбарлар образи Қуръони Карим ва фольклор асарлари орқали ёзма адабиётга кўчган. Шоирларимиз маълум бир гоъвий-бадиий ниятда бу образларга хос сифатларга ишора қилиб ўтишади. Натижада ижодкорнинг тафаккур меваси сифатида янги образлар ва ифода тасвир воситалари майдонга келади⁶.

Қуръонда зикр этилган пайғамбарлардан бири Нух бўлиб, у ҳақдаги афсона ва ривоятлар халқ орасида маълум ва машҳур. Унинг бош белгиси сув тошқинидан тирик жонзотларни асраб қолгани ва узоқ узоқ умр кўргани билан белгиланади. Огаҳий лирикасида мазкур образ алоҳида ўрин тутиб, у ишқий саргузаштларни баён этишда, ҳаёт сабоқлари ҳақида инсонларга насиҳат беришда катта аҳамият касб этади:

Еру кўкни не тонг ашким суви ғарқ этсаким, йўқтур,
Қошида Нух тўфони бир-икки қатра шудрунча⁷.

Шоир даҳшатли тўфон воқеасига ишора қилиб, лирик қаҳрамоннинг қисматини ёрқинроқ акс эттириб беради. Маъшука жафоларидан ўртаниб, тинимсиз кўз ёш тўкаётган ошиқнинг муболағали тасвири орқали у чекаётган ғам-аламларнинг чексиз эканлиги кўрсатилади.

Огаҳий лирикасида Сулаймон образи ҳам ўзининг турли жиҳатлари билан намоён бўлган.

Ривоятларга кўра Сулаймон заҳматқаш чумолини ниҳоятда қадрлаган экан. Шу боис классик шеърятда кўпинча ёр Сулаймонга, ошиқ эса чумолига ўхшатилади.

⁵ Ушна асар. 63-бет.

⁶ Рафиқдинов С. Мажоз ва ҳақиқат. Т., «Фан», 1995, 88-бет.

⁷ Огаҳий. Асарлар. 2-жилд. Ж. 1. Девон. Т., Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 40-бет.

Мунистинг куйидаги байтида бу ҳолат шундай ифода этилади:
Тараб тахти уза эрдим Сулаймон,
Ғамингдин ул сифатким мўр килди.

Огаҳий лирикасида эса бу воқеа ўзининг янгича талқинини топган. Шоир куйидаги китъасида шоҳга қилган камтарона шеър тухфасини ҷумолининг Сулаймонга ҳадя қилган чигиртка оёғига ўхшатади:

Йўқки ғалат айладим бир хаста мўр,
Чеккуси пойи малах тухфа Сулаймон сари⁸.

Шунингдек шоир шеърларида афсонавий Рахш, Дулдул каби отлар номи билан боғлиқ байтлар:

Рахшиму қилув жавлон чобуквашим остида,
Йўк эрса, Али минган Дулдулму экан оё.

Қорун, Нўширвони одил ҳақидаги афсоналарга ишора қилувчи байтлар ҳам қўплаб учрайди:

Бировким бўлса хиссат пешаси, ҳукмин суруб элга,
Жаҳон амволини йиғнар уйига ўйлаким Қорун.

Агар жамъ айласа юз ганж хиссат бирла Қорундек,
Яна эл молини айлар таъма, бўлмаи анга конеъ.

Огаҳий замонасидаги баъднафс, таъмагир кимсаларни, беҳисоб ҳазинага эга бўлса ҳам дунё мулкига тўймай ер ютиб кетган очқўз Қорунга ўхшатади.

Огаҳий девонидан жой олган хилма-хил жанрдаги шеърлар тил хусусиятига қўра содда, равон ва халқчилдир. Шоир шеърларида тамсил, ирсоли масал санъати асосига қурилган байтлар қўплаб учрайди. Бу Огаҳийнинг халқ ҳаёти, оғзаки ижоди билан нечоғлиқ яқиндан ошно бўлганини кўрсатади.

Тавозеъга ҳам ўлмоқ сарбаланд ўлмоққа мужибдур,
Фалакка ҳамдурур ушбу жиҳатдин борхо комат.

Биринчи мисрада адаб ва тавозеъ инсонни сарбаланд қилиши ҳақидаги дидактик фикр, иккинчи мисрада табиатдаги ҳолат, осмоннинг ерга эгилиб тургани учун ҳам юксакликдан жой топгани ҳақидаги хикматли фикр билан асосланган. Шу жиҳатдан қараганда байтнинг мазмуни «камтарга камол, манманга завол» деган пурҳикмат мақоли билан уйғунлашиб кетган.

⁸ Ўша асар, 43-бет.

Хуноб ичар вактимда хуш келдинг. кўнгулким, халк аро,
Яхши масалдурким: «Келур яхши киши ош устина».

Байт таркибида «Яхши киши ош устига келади» деган халқ мақоли айнан ўзгаришсиз қўлланган ва лирик қаҳрамоннинг (кон ютиб ўтирган) оғир аҳволини ёрқин акс эттиришга хизмат қилган.

Карам ахли, дирам ахли дирамға сочса, тонг йўқким,
Масалдур: «Ёғ агар томса томар, албатта, ёғ узра».

Шоир замон ва замон ахлига хос хусусиятлар ҳақида таассуб билан фикр юритар экан, ўз фикрининг нечоғлик тўғрилигини халқ мақоли билан тасдиқлайди. Байт таркибида келтирилган мақолнинг «Бой бойга боқар, сув сойга оқар» деган варианты ҳам халқ орасида машхур.

Шоирнинг пурхикмат китъалари таркибида ҳам халқ мақолларига кенг ўрин берилган.

Эй кўнгул, кимсаким сани севмас,
Қоч, анинг теграсида айланма.

Ки насиҳат килурда ўтканлар,
Дедилар: «Севмаганга суйканма».

Хуллас, юксак истеъдод соҳиби Муҳаммад Ризо Огаҳий шеърлятида турли мифологик тимсоллардан, афсона ва ривоят қаҳрамонлари саргузаштидан, шунингдек, халқ таъбир ва мақолларидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса шоир шеърларининг жозибадор ва таъсирчан чиқишига ёрдам бериб халқчиллигини оширган.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Огаҳий шеърлярида фольклорга хос қандай образлар қўлланган?
2. Огаҳий шеърлярида Хизр тимсоли қандай гоъвий-бадий вазифани амалга оширган?
3. Ҳазрати Хизр ҳақида қандай афсона ва ривоятлар эшитгансиз?
4. Халқ ижодида талкин қилинган париларга хос сифатларни изоҳланг.
5. Шоир шеърлярида пари образи қандай ўрин тутган?
6. Шеърлятда дев қандай гоъвий-бадий вазифа бажаради?
7. Нуҳ пайғамбар саргузаштларига қандай муносабат билан мурожаат қилинган?
8. Сулаймон алайхиссалом саргузаштлари билан боғлиқ байтларни таҳлил қилинг.
9. Огаҳийнинг халқ мақол ва таъбирларини қўллашдаги маҳорати ҳақида гапиринг.

Адабиётлар:

1. Огаҳий. Асарлар. 4 жилдлик. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., Т., 1971.
2. Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон: (Огаҳий ҳақида мақоллар). А.Қодирӣ номидаги Халқ мероси нашриёти, Т., 1999.
3. Н.М.Маллаев. Алишер Навоӣ ва халқ ижодиёти. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1974.
4. А.Абдуғофуров. Муҳаммад Ризо Огаҳий. А.Қодирӣ номидаги Халқ мероси нашриёти, Т., 1999.

МУНДАРИЖА

1. Мукаддима.....	3
2. Ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди.....	4
3. «Кутадгу билиг» достонида фольклор анъаналари.....	8
4. Аҳмад Яссавий ҳикматлари ва диний афсона, ривоятлар.....	17
5. «Қиссаси Рабғузӣй» ва халқ оғзаки ижоди.....	29
6. «Юсуф ва Зулайҳо» достонида фольклор мотивлари.....	36
7. Атоий шеърятӣ ва халқ оғзаки ижоди.....	41
8. Мавлоно Лутфӣй шеърятӣ ва халқ оғзаки ижоди.....	46
9. Алишер Навоӣй шеърятӣда халқ мотивлари ва ҳикматли сўзлар.....	53
10. Қадимгӣ мифларнинг Алишер Навоӣй ижодига таъсири.....	65
11. Навоӣй ҳикоятлари ва фольклор.....	75
12. «Махбуб-ул-қулуб»да халқ мақоллари.....	81
13. Алишер Навоӣй. Бадиӣй тасвир ва тилда фольклор анъаналари.....	85
14. Бобур ижодида халқона ҳикматлар.....	90
15. Хожа ҳикоятлари ва фольклор.....	98
16. Машраб ижодида халқчиллик.....	103
17. Махмур ижоди ва фольклор.....	111
18. Оғаҳӣй шеърятӣда фольклор анъаналари.....	115

ЗИЁДА МАШАРИПОВА

ЎЗБЕК ЁЗМА АДАБИЁТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Мухаррир Э. Бозоров

Босишга рухсат этилди 07.03.08. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₈
Ҳисоб-нашр табоғи 7,75. Адади 100.
Буюртма рақами № 95.

«IQTISOD-MOLIYA» нашриётида тайёрланди
100084, Тошкент ш., Кичик халқа йўли кўчаси, 7-уй.

Низомий номидаги ТДПУ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш. Юсуф Ҳос Ҳожиб кўчаси, 103-уй

